

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

महर्षिकात्यायनप्रणीतम् ।

उल्लङ्घितभाष्ययुतम् ।

पण्डितकुलपतिभिः

वि, ए उपाधिराजिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातामगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८

प्रकाशक श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण, ए,

२ नं० आनाथमङ्गलदासरेड्डी स्ट्रीट्, कलिकाता

प्रिन्टर श्रीकृष्णमोहनमुन्शीपाथाय

८८ नं० आम्हाड् स्ट्रीट्, कलिकाता ।

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ चायुषीय व्याकरणम्	२	१५ भामिनोविद्यास संक्षिप्तटीकासहितः ।	१०
२ षट्कम् पाणिनीयम्	४०	१६ चम्पूरामायणम् सटीक	१
३ उषादिवृत्तम् सटीक	२	१७ (चम्पूरामायणम्) भोजयम्	१०
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	१०	१८ व्रतकावलिः	१०
५ कलापव्याकरणं वा कातन्त्र	२	१९ माधवचम्पूकाव्य	१०
६ धातुकापादर्शः	१॥०	२० मेघदूत मञ्जिनाथकृत. टीकासहितः	१०
७ परिभाषेन्द्रशेखर सटीक	१	२१ मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम्	१०
८ सुगंधाध्याकरणम् सटीक	१॥०	२२ रघुवंश काव्य सटीक	१॥०
९ वाक्यमञ्जरी (वज्राक्षरैः)	१०	२३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२-२४ सर्गाः	१०
१० वैयाकरणभूषणसार	॥०	२४ राजप्रशस्ति सटीक	१
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	४०	२५ शिशुपालबधकाव्य सटीक (माघ) १	१
१२ लिङ्गानुशासनं सटीक	१०	२६ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण	६
१३ शब्दरूपादर्शः	॥०	२७ कादम्बरी विलसत्कल्याणसहिता १	१
१४ शब्दाधरत्नम्	॥०	२८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक १	१
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वाङ्कम् १		२९ द्वात्रिंशत्पुल्लिकीसंज्ञासन १	१
१६ सारस्वतव्याकरण सटीक उत्तराङ्कम् २		३० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक १	१
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता १०		३१ बहुविधाहवाद	१०
१८ ऋतुसंहार काव्य सटीक	॥०	३२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक १	१
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	३३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य) ॥०	॥०
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः ३		३४ शङ्करविजय	१॥०
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः २		३५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य	१०
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः २		३६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत २४०	२४०
२३ किराताजुनीयकाव्य सटीक १॥०		३७ हर्षचरितबाणभट्टकृतैगद्य १	१
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक॥०		३८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः १	१
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक॥		३९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः १०	१०
२६ गीतगीविन्द काव्य सटीक ॥०		४० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः १०	१०
२७ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य ३		४१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः १०	१०
२८ नलीदय काव्य सटीक ॥०		४२ हितोपदेश सटीक	१०
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक ५		४३ अमरकोष	१०
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीक २॥		४४ वाचस्पत्यम् (हर्षरम्भिषाव)	१००
३१ पुष्पवाणविलास काव्य सटीक ॥०		४५ मेदिनीकोश	१
३२ विहङ्गीदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य) ॥०		४६ शब्दकोशमहाविधिः	८
३३ भट्टिकाव्य टीकाहयसहित १		४७ अनर्घराघवनाटक सटीक [सुरारि] १	१
३४ भामिनोविद्यासकाव्य सटीक ॥०		४८ अनर्घराघवनाटक मूलमन्त्र १	१

६८ सत्तरासत्तरनाटक सटीक	१	१०२ काव्यालङ्कारमूत्रवृत्तिवामनकृत ॥	
७० कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक	॥०	१०४ वाग्भटालङ्कार	१०
७१ चन्द्रकोशिकनाटक सटीक	॥०	१०५ सरस्वतीकण्ठाभरण सटीक	३
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]१॥०	
७३ धनञ्जयचक्रवर्तिनाटक सटीक	१०	१०७ छन्दोमञ्जरी इतरवाकर सटीक ॥	
७४ नागानन्दनाटक सटीक	॥०	१०८ श्रुतबीधः (छन्दोग्रन्थ) सटीक	१
७५ नागानन्दनाटक मूल	१०	१०९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसङ्घित १॥	
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलकं तन्त्रम्	२
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥०	११२ मन्त्रमञ्जरीदधि तन्त्र सटीक	३
७९ वसन्ततिलक भाष्य नाटक	१०	११३ रुद्रयामल तन्त्र	२
८० बालरामायणनाटक सटीक	३	११४ इन्द्रकालविद्यासंयङ्ग	२
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	॥०
८२ विदुशालभक्षिकानाटिका सटीक॥०		११६ चाणक्यशतकम् सटीक	१
८३ वेषीसिंहासनाटक सटीक	॥०	११७ शुकनीतिसारः सटीक	२
८४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक	२	११८ गद्याष्टाद्विपद्धतिः	१
८५ मङ्गलनाटक हनुमन्नाटक सटीक १॥		११९ तुलादानादिपद्धतिः (ब्रह्माचरः)४	
८६ मङ्गलनाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	॥०	१२० धर्मशास्त्रसंयङ्गः	१०
८७ महावीरचरितनाटक सटीक १॥०		१२१ वीरमित्रोदय (वृत्तिशास्त्र)	५
८८ महावीरचरितनाटक मूलमात्र ॥०		१२२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- सङ्घित	३
८९ मालतीमाधवनाटक सटीक ॥०		१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक	६
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १		१२४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत३	
९१ सुन्दरानुसनाटक सटीक	१	१२५ वेदान्तपरिभाषा	१०
९२ सञ्जयकिननाटक सटीक १॥०		१२६ वेदान्तसार सटीक	॥०
९३ शिवलीलाटिका सटीक ॥०		१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त	१०
९४ शकुन्तलानाटक सटीक १		१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त	१॥०
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक ४		१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	॥०
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	१	१३० पूर्णप्रदर्शनम् सभाष्य	॥०
९७ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक ॥०		१३१ साङ्गदर्शन (भाष्यसङ्घित)	२
९८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २		१३२ साख्यमूत्र अनिरुद्धवृत्तिसङ्घित ॥०	
९९ चन्द्रालोक प्रज्ञान अलङ्कार १०		१३३ साङ्गसार	१०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१३४ साख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार१॥		१३५ साख्यकारिका गौडपादभाष्य ॥०	
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥०		आश्वलायनगृह्यसूत्र सभाष्य	३१
दायभाग सटीक	३१		

१३६ भीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२	१६८ यकयजुर्वेदस्य प्रातिशाख्य
१३७ भीमांसापरिभाषा १०	सभाष्य २
१३८ शाखिल्यवृत्त सभाष्य ॥०	१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य ४
१३९ जैमिनीय (न्यायमालाविलसरः) ६	१७० अग्निपुराणम् १
१४० अर्थसंग्रह (लौगाचिसीमांसा) १०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक २
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सङ्गति २॥०	१७२ कल्किपुराणम् १
१४२ भाषापरिच्छेदः सुक्तायजी ॥०	१७३ गरुडपुराणम् २
१४३ भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी १॥	१७४ सटीक बाष्कीकिरामायण
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	बालकाण्डम् १
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक ३
१४६ उपमानचिन्तामणिः १	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण ४
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (वैज्ञानिकारः) २	१७७ मत्स्यपुराणम् २
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम् १॥०
१४९ तर्कासत (जगदीशकृत) न्याय १०	१७९ लिङ्गपुराणम् २
१५० तर्कसंग्रह इं अनुवादसहित ॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता ३ भाष्य सटीक ४
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक ३
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १	१८२ चक्रतत्त (वैद्यक) १॥०
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक ३	१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः (दर्शनशास्त्र) १	१८४ माधवनिदान सटीक १॥०
१५५ आयुर्वेदोपनिषद् सभाष्य ३	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक) ५
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०	१८६ मदनपालनिर्घण्टुः (वैद्यक) ३०
१५७ ईश केन कठ प्रश्न सुष्ट माण्डूक्य	१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरवाकर ६
उपनिषद् (सटीक सभाष्य) ३	१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक) १
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०	१८९ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक) १०
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १	१९० सुश्रुतसंहिता मूलमात्र (वैद्यक) ४
१६० छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य ३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वङ्गसेनकृत ५
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुतायतर सभाष्य २	१९२ गणिताध्यायः भास्कराचार्यकृत १
१६२ देवत तथा पदविंशब्राह्मणसभाष्य २	१९३ गोलाध्यायः भास्कराचार्यकृत १०
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२	१९४ बृहत्संहिता वा वाराणसीसंहिता २
१६४ वृत्तिसंहिताषनी सभाष्य २	१९५ भावकुतूहल (व्योग्रिष) १०
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७	१९६ रत्नादायक भास्कराचार्यरचित १०
१६६ मुक्तिकोपनिषत् १	१९७ वीजगणित भास्कराचार्यरचित १०
१६७ यकयजुर्वेदसंहिता सभाष्य ४	१९८ सूर्यसिद्धि सटीक २

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि. ए. लक्ष्मी नारायणः

, श्रीगोवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सहायतायै ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासगर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.,

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे सुतदानाम्बूपूरिते ।
भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद् गणाधिपः ॥ १ ॥
प्रणम्य परमात्मानं व्याख्यास्ये प्रातिशाख्यकम् ।
सरस्वतीं च जगतस्तमोनाशनदीपिकाम् ॥ २ ॥
जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः ।
प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ ३ ॥

स्वरसंस्कारयोश्चन्द्रसि नियमः ॥ १ ॥

स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः । संस्कारो लोपा-
गमवर्णविकारप्रक्षेतिभावलक्षणः । तयोः स्वरसंस्कारयोः
चन्द्रसि विषये नियमोऽधिकृतो वेदितव्यः । प्रतिज्ञासूत्रमेतत्
प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ॥

लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥ २ ॥

नौके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्व-
कत्वाप्रयोजनपूर्वकत्वादस्मिन् शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं
प्रयोजनपूर्वकत्वं कथं प्रयोजनपूर्वकाणां शब्दानां नियमो न
क्रियते आह देवदत्त गामभ्याज शुक्तां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य
देवदत्तकर्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशुक्लद्रव्यकर्मिका दण्डकर-
णिकाऽभ्याजनक्रियाऽभिप्रेता स एवैतद्वाक्यं ब्रवीति । न
तत्कार्यः अतोऽर्थपूर्वकत्वं लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे

सत्यर्थाभावे मोक्षारणं लौकिकानां शब्दानां, छन्दसि पुनरुद्हरहः स्वाध्यायमधीयतेति श्रुतिचोदनात् अतः सदाकालं छान्दसानां शब्दानामभ्यासः श्रुत्या विधीयते पुरुषश्चाभ्युदयार्थम् अतस्तद्विषय एव स्वरसंस्कारयोर्नियम आरभ्यते न लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥

न समत्वात् ॥ ३ ॥

नकारः प्रतिषेधवाच्यमयत्र सम्बध्यते काकास्त्वित् न चैतद् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयहेतुः किं तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात् तुल्यत्वाच्छब्दानां य एव वैदिकास्त एव लौकिकास्त एव तेषामर्था इति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वरसंस्करणमभ्युदयहेतुरित्येतन्न समत्वात् ॥

स्याद्वान्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ॥ ४ ॥

आन्नायो वेदस्तस्य धर्म आन्नायधर्मः, आन्नायधर्मो विद्यते यस्य शब्दग्रामस्य स आन्नायधर्मो तस्य भाव आन्नायधर्मित्वम् तस्मादान्नायधर्मित्वात् भवेदा छन्दसि शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयाय महते स्याच्छन्दसि नियमो महोदयः कतमत्तदान्नायधर्मित्वं नाम आह आन्नायः क्रियार्थो यन्नार्थश्च । तद्यथो ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम् मन्त्रस्तु कर्मोद्भूतद्रव्यदेवतास्मारकः मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्तव्यमिति नियमार्थं वचनम् मन्त्रस्तु यदि मनागपि स्मरतो वर्णतो वा हीनो भवति अथ कर्मासृष्टिः न केवलं कर्मासृष्टिः किन्तर्हि दुरिष्टहेतुः प्रत्यवायः स्यात् । उक्तं च मन्त्रो हीनः स्मरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तत्पर्यमाह । स वाग्वक्त्री यजमानं हिनस्ति यथेष्टशत्रुः स्मरतोऽपराधादिति दुष्प्रयुक्तमन्त्रविषयो

निन्दार्थवादः तथा स्वाध्यायविषयः फलार्थवादो भवति घृत-
कुल्यामधुकुल्याः पितृन् स्वधा अभिवहन्तीति न तु लैप्रिकः
शब्दविषयमिदं किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि
नियमो महोदय इति ॥

यत्तन्न ॥ ५ ॥

एवं स्वरसंस्कारी छन्दसि विषये प्रतिज्ञातौ छन्दोविषये
महोदयफलवित्यवधार्य, अधुना शब्दस्वरूपजिज्ञासयिषयेद-
माह । यत् न ज्ञायते शब्दस्य कारणभूतं तद् वक्ष्याम इति
सूत्रशेषः ॥

वायुः खात् ॥ ६ ॥

वायुः कारणभूतः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते ॥

शब्दस्तत् ॥ ७ ॥

शब्दस्तदात्मको वायात्मक इत्यर्थः ॥

सङ्करोप ॥ ८ ॥

यदि वायात्मकः शब्दः वायोः सर्वगतत्वात् सदाकालं
सर्वतोपलब्धिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । सङ्करोपेति । सम्यक्करणै-
रुपहितो हृदि वायुर्वेणुशङ्कादिभिः शब्दोभवति ॥

ससङ्गातादीन् वाक् ॥ ९ ॥

यो वायुः सम्यक्करणैरुपहितो वेणुशङ्कादिभिः शब्दोभवति
स एव सङ्गातादीन् प्राप्य वाग् भवति सङ्गातः पुरुषप्रयत्नः
स आदौ येषां स्थानादीनां ते सङ्गातादयः तान् प्राप्य वाग्भ-
वति वर्णो भवतीत्यर्थः ॥

वीणि स्थानानि ॥ १० ॥

सङ्घातः पुरुषप्रयत्न इत्युक्तम् । अधुना सङ्घात आदिभू-
येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थानानि वायोर्भवति
उरःकण्ठशिरात्मकानि शरीरे ॥

द्वे करणे ॥ ११ ॥

मंथतविहताख्ये वायोर्भवतः ॥

शरीरात् ॥ १२ ॥

ये एते करणे मंथतविहताख्ये यानि च त्रीणि स्थानानि
शरीराद्वायोर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्ठा-
प्यति स्थानकरणानि तानि सुखस्थानानि अत एवमाह शरी-
रादिति ॥

शरीरम् ॥ १३ ॥

एवमेतेन प्रकारेण शरीराद्वायुर्निर्गच्छन् कादिवर्णविशेष-
व्यक्तिमापद्यते ॥

शरीरे ॥ १४ ॥

किं शरीराद्वायुर्निर्गच्छन्मात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते
नेत्याह शरीरे शरीरैकदेशे मुखे ग्रामो वायुस्तात्वादित्थानेष-
निपक्तः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते ॥

तेषां समूहात् स उदयस्त्वैकाल्यम् ॥ १५ ॥

तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां सम्बन्धिनः समूहात् स उदय-
वायुर्गच्छन् त्रैकाल्यमभिधत्ते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिका-
लम् त्रिकालमेव त्रैकाल्यं स्वार्थं यद् । त्रिकालसम्बद्धमर्थजातं
भवद्भूतमविष्यत्सम्बद्धमर्थजातम् । वायुर्वर्णीभूतः पदवाक्यै-
रभिधत्ते त्रिकालसम्बद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरूपेण प्रका-
शको भवतीत्यर्थः । वायोरियं विभक्तिर्या त्रयी विद्येति ॥

ओङ्कारः स्वाध्यायादौ ॥ १६ ॥

यत्तन्नेत्येवमादिना वायुः पदवाक्वरूपेण सर्वं प्रकाशय-
तौत्युक्तम् । अधुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओङ्कारः स्वाध्यायादौ
कर्त्तव्य इति सूत्रशेषः । तथा चाह मनुः ब्रह्मणः प्रणवं कुर्या-
दादावन्ते च सर्वदा । चरत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशो-
र्यते इति ॥

ओङ्काराथकारौ ॥ १७ ॥

ओङ्कारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेव तत्तुल्यफलोऽथ-
शब्दोऽपीति सूत्रार्थः । तथा चोक्तम् । ओङ्कारश्चाथकारश्च
हावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तेनेमौ मङ्ग-
लावभौ ॥

ओङ्कारं वेदेषु ॥ १८ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण ओङ्काराथशब्दयोः स्वाध्यायादाववि-
शेषेणोच्चारणमुक्त्वाऽनेन सूत्रेण व्यवस्था क्रियते ओङ्कारं वेदेषु
• प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

अथकारं भाष्येषु ॥ १९ ॥

भाष्येषु ग्रन्थेषु अथकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

प्रयतः ॥ २० ॥

• प्रयतः शुचिरुच्यते पादशौचाचमनादिना शुचिरधीयीते-
त्यर्थः ॥

शुचौ ॥ २१ ॥

• शुचौ विविक्तदेशेऽधीयीत । उक्तञ्च । हावेव वर्जयेन्नित्य-
मनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं
हिजः ॥

शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये ।

इष्टम् ॥ २२ ॥

अभिरुचितभासनमासौनः ॥

ऋतुं प्राप्य ॥ २३ ॥

हेमन्तऋतुं प्राप्य रात्र्याश्चतुर्थप्रहरेऽधीयीत ॥

योजनान्न परम् ॥ २४ ॥

अधीयानो योजनात् परमध्वानं न गच्छेत् ॥

भोजनं मधुरठं स्निग्धम् ॥ २५ ॥

मधुररसप्रायं घृतप्रायं चान्नं भुञ्जीत ॥

वर्णदोषविवेकार्थम् ॥ २६ ॥

अकारादयो वर्णाः तेषां दोषाः तेषां विवेचनाय नाना-
करणाय तद्यथा विमात्रिकस्य स्वरस्य दिमावता द्विमात्रि-
कस्य मात्राकालता अनुनासिकस्य स्वरस्यैकदेशरङ्गता यथा
महाइन्द्रइति तथा व्यञ्जनानामनेकप्रकारा दोषाः सम्भवन्ति
अयमपि वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति ॥

तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः शब्दमयम् ॥ २७ ॥

यत्किञ्चिच्छब्दमयमुपलभ्यते त्रयीलक्षणं तत् तिङ्कृत्तद्धित-
चतुष्टयसमासाः तिङ् खलु आख्यातका भवन्ति पचति पठ-
तीत्यवमादयः । कृतः कर्ता कारक इत्यवमादयः । तद्धिताः
आग्नेयः सारस्वत इत्यवमादयः । चतुःप्रकाराः समासाः
अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । अव्ययीभावो यथा
सम भूमि उपरिनाभि । तत्पुरुषो यथा प्रजापतिः ब्रह्मा ।
इन्द्रो यथा इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ । बहुव्रीहिर्यथा शङ्खजालः
सर्वशृङ्खलः ॥

तां वाचमोङ्कारं पृच्छामः ॥ २८ ॥

‘तिङ्कृतञितचतुष्टयसमासलक्षणां तामित्य’ भूतां वाचम्
ओङ्कारं पृच्छामः ओङ्कारो वाचः पुत्रः स पृष्टः सन् स्वाध्या-
यादौवृक्षारण्येन स्वां मातरमर्थतो ग्रन्थतश्च कथयिष्यति अतः
स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्यः । द्विकर्मा च पृच्छतिर्धातुः । अतो
वाक्शब्दे ओङ्कारशब्दे च द्वितीया । माणवकं पन्थानं
पृच्छतीति यथा ॥

अथ शिञ्चा विहिताः ॥ २६ ॥

अथेत्ययं शब्दो विशेषाधिकारायः शिञ्चाविहिताः स्थान-
करणस्थप्रयत्नादयोऽभिधीयन्ते इत उत्तरमधिकारद्वयानुवृत्ति-
दृष्टव्या । स्वरसंस्कारानुवृत्तिः शिञ्चाविहितानुवृत्तिश्च ॥

सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि ॥ ३० ॥

अथस्तादुक्तं समङ्गातादीन् प्राप्य वाक् तस्यास्त्रीणि
स्थानानि । ननु कतमानि तानौत्युक्तम् इह तु शिञ्चाप्रक्र-
मात्तत्पर्यायेणोच्यन्ते सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि । प्रातः-
सवनमाध्याह्ननतृतीयसवनक्रमेण उरःकण्ठभ्रूमध्यानि त्रीणि
स्थानानि वायोभवेन्ति ॥

आयाममार्दवाभिघाताः ॥ ३१ ॥

एवमेतेषु स्थानेषु वर्णेष्वर्थमाणेषु त्रयो विकाराः शरी-
रस्य पर्यायेण भवन्ति आयाममार्दवाभिघाताः आयामो नाम
ऊर्ध्वगमनं शरीरस्य । मार्दवं नामाधोगमनं गात्राणाम् अभि-
घातस्तिर्यग्गमनं गात्राणाम् ॥

उच्चनीचविशेषः ॥ ३२ ॥

योऽयन्नामाभिघातः स्वरितः स उच्चनीचविशेषः उच्चनी-

चाभ्यामभिनिवर्त्यन्ते । एवं शरीरस्य प्रयत्ने न ये निवर्त्यन्ते
तेषामुपरिष्ठात् संज्ञां वक्ष्यति उच्चैरुदात्त इत्येवमादिना ॥

अथास्याः समाम्नायाधिकाः प्राग्रिफितात्

॥ ३३ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः संज्ञाः समाम्नायाधिकाः वर्णसमा-
न्नायं वक्ष्यति अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्याम इति ।
तस्मादधिकाः प्राग्रिफितात् रिफितसंशब्दनाम्नाक् वक्ष्यति
विमर्जनीयो रिफित इति तस्मान्नाम्नाक् उपलक्षणार्थमेतत् परि-
भाषाष्यत् भविष्यति तद्यथा ऋस्वग्रहणे दीर्घप्लुती प्रती-
यात् प्रथमग्रहणे यर्गमिति ॥

उपदिष्टा वर्णाः ॥ ३४ ॥

वर्णसमाम्नाये कथिता वर्णाः तद्यथा कितिस्वितिगिति-
घितिङिति कवर्गः अथवा ये पदेपूपदिष्टा वर्णास्त एव प्रत्ये-
तव्याः अन्यहवनाद्भविष्यति तद्यथा इपे त्वा 'अत्र' संहिताया-
मपि न वर्णान्यत्वम् वचनात् संहितायां विकारा भविष्यन्ति
तांस्तत्रैव वक्ष्यामः । अथवा पदेषु सङ्ख्योपदिष्टा वर्णाः
कर्त्तव्याः तद्यथा इपे त्रिवर्णं पदम् । त्वा त्रिवर्णं पदम् ।
ऊर्जं पञ्चवर्णं पदम् । उक्तं च स्वरो वर्णाश्चरं मात्रा तत्प्रयो-
गार्थ एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति ॥

अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा ॥ ३५ ॥

अन्ते भवोऽन्यो वर्णः ककारादिः अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा-
संज्ञो भवति तद्यथा 'महान् इन्द्र' इति अत्र नकारस्याकार
उपधासन्नकः । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुनासिकमु-
पधा प्रागन्तस्थाया इति ॥

निर्देश इतिना ॥ ३६ ॥

वर्णानां निर्देश इतिना भवति तद्यथा कितिखितिगिति-
घितिङिति कवर्ग इति ॥

कारेण च ॥ ३७ ॥

कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो भवति तद्यथा यका-
रवकारयोर्जास्यत्ये पद इति ॥

अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ॥ ३८ ॥

अकारअव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति
यथा ककारपकारयोः सकारमिति व्यञ्जनस्येति किम् अकार
इकार उकार इति ॥

र एफेन च ॥ ३९ ॥

रः रेफस्य एफेन च निर्दिश्यते यथा रेफठं स्वरधाविति
चशब्दादितिना च यथा यितिरितिलितिविति ॥

स्वरैरपि ॥ ४० ॥

स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा नु चक्षुः शम्
तथयोः समिति ॥

नानुस्वारयमविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधा- नीयाः ॥ ४१ ॥

वक्ष्यति अं इत्यनुस्वारः तथा कुं खुं गुं घृं इति यमाः
तथा अः इति विसर्जनीयः । तथा क इति जिह्वामूलीयः ।
प इत्युपधानीयः एते न कारप्रत्ययेन निर्देष्टव्याः यथा
अनुस्वारठं रोषसु मकार इति अनुस्वारस्य स्वशब्देनैव निर्देशः
तथा ज्ञप्थः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति यमस्य स्वशब्देनैवो-

पादामम् । तथा विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति । तथा
त्रिङ्गामूलयीपध्मानीयौ शाकटायन इति ॥

दन्त्यस्य मूर्धन्यापत्तिर्नतिः ॥ ४२ ॥

दन्त्यस्य मूर्धन्यभावो नतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चन्ति
परिषिञ्चन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनं स्थिति चानतावित्यादि ॥

समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः ॥ ४३ ॥

समानमेकं स्थानं करणमास्यप्रयत्नश्च यस्य स एवमुच्यते
यो यस्य वर्णस्य समानस्थानः समानकरणः समातमुखप्रयत्नः
स तस्य सवर्णमंज्ञो भवति । तद्यथा प्र षर्पयतु प्रार्पयतु
तव षयम् तवायठ० सोमः स्वुचि इव स्रुचौ च घृतम् अभि
दन्त्यताम् अभिन्त्यतां मुखे यमु उज्जेषम् अनूज्जेषं वाजस्य अनु
उज्जयताम् अनूज्जयताम् ऋकारलृकारयोरपि सवर्णदीर्घत्व-
मेव भवति यद्युदाहरणं कृन्दासि लभ्यते सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनं
वक्ष्यति । सिठं सवर्णं दीर्घमिति ॥

सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम् ॥ ४४ ॥

वर्णसमाप्तायस्यादौ व्यष्टानां स्वराणां सिम् संज्ञा
भवति व्यष्टाविति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठीवद्भवचनं द्रष्टव्यं
स्वराणामिति सामानाधिकरण्यात् यथा अत्रादौ उज्जृह्व
वर्णसमाप्ताये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इह सन्धौ तु तेषां
ग्रहणं न सम्भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रान् हि स्वयमेव
वक्ष्यति सर्वमग्नाऽइ३ लाजी३ काचौ३निति त्रिमात्राणि
चेत्यादिना सवर्णदीर्घत्वं च सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च
सवर्णदीर्घत्वमुक्तानां प्लुतानां च सम्भवति अतः प्लुतान्
नृह्यन्ते । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सिठं सवर्णं दीर्घ-
मिति ॥

सम्यक्षरं परम् ॥ ४५ ॥

स्वराणामित्यनुवर्तते स्वराणां यत्परमस्यमक्षरं तत्सम्य-
क्षरसंज्ञं भवति सम्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा पक्षो
यव इति सम्यक्षराणि पराणौत्थर्यः तानि चत्वारि द्विमात्राणि
गृह्यन्ते न ऋतान्यपि प्रयोजनाभावात् प्रयोजनार्थं च संज्ञा-
परिभाषाः क्रियन्ते । अतो द्विमात्राण्येव गृह्यन्ते । न सर्वा-
णीति । वर्णसमाख्याये तु सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव
तत्र हि एतावन्तो वर्णाः सम्भवन्तीत्येतदेव स्थाप्यते अत-
स्तत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्यवन्त
एवोपदिश्यन्ते । तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं
सम्यक्षरमयवायावमिति ॥

अकारणो भावो ॥ ४६ ॥

स्वराणामित्येव कण्ठगो अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वराणां
भाविसंज्ञा भवति तद्यथा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ
औ । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भाष्यपद्धतिरिदमर्जनौय
इति ॥

व्यञ्जनं कादि ॥ ४७ ॥

कृकारादि ऊष्मान्तं यद्वर्णजातं तद् व्यञ्जनसंज्ञं भवेति
कितिक्षितिगितिघितिङिति इत्यादि अं इत्यनुस्वार एतदन्तम्
संज्ञाकरणे प्रयोजनं व्यञ्जनमर्जमात्रेत्यादि ॥

अनन्तरठं संयोगः ॥ ४८ ॥

अनन्तरमव्यवहितं व्यञ्जनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं
भवति तद्यथा पक्षम् कितिकितिक्षिति अश्वः शिशिशितिविति

संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति स्वरात् संयोगादिर्हित्यते ईर्ष-
चेति ॥

स्पर्शेष्वेव सङ्ख्या ॥ ४६ ॥

ककारादयः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समान्नाथे स्पर्शसंज्ञा
उक्ताः तेषु वर्गेषु संख्या ज्ञातव्या वक्ष्यति असंस्थाने मुदि
द्वितीयठं शीनकस्य पञ्चमे पञ्चममिति परिभाषास्त्वमेतत् ॥

द्वौ द्वौ प्रथमौ जित् ॥ ५० ॥

स्पर्शेष्वेव संख्येति परिभाषितमेव अतस्तस्याः परिभाषाया
इहोपस्थानम् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्णां वर्गं वर्गं जित्संज्ञौ यथा ।
क ख च छ ट ठ त थ प फ संज्ञाकरणे प्रयोजनम् लुङ् मुदि
जित्पर इति ॥

ऊष्माणश्च हवर्जम् ॥ ५१ ॥

ऊष्माणश्च जित्संज्ञका भवन्ति । हकारं वर्जयित्वा तद्यथा
शषसाः च शब्दात् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्गं वर्गं क ख च छ ट ठ त
थ प फ एते तयोदशवर्णा जित्संज्ञा वेदितव्याः ॥

मुच्च ॥ ५२ ॥

मुत्संज्ञकाः शषसा भवन्ति च शब्दाज्जित्संज्ञकाश्च शष-
सेष्वेव मुत्संज्ञा यथा स्यादिति पृथग् योगकरणम् । संज्ञायाः
प्रयोजनं लुङ् मुदि जित्पर इति ॥

धिशेषः ॥ ५३ ॥

सुतसंज्ञकेतरवचनः शेषशब्दः शेषो यो वर्णराशिः स
धिसंज्ञो भवति तद्यथा वर्गाणामुत्तरास्त्रयो धरलवहकार-
श्चेति विंशतिवर्णा धिसंज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम्
रेफठं स्वरधाविति ॥

द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः ॥ ५४ ॥

द्वितीयाः ख क ठ थ फा चतुर्था घ भ ढ ध भाः एते दशवर्णाः सोष्मसंज्ञा भवन्ति इह यासां संज्ञानां शास्त्रे संव्यवहारो नोपलभ्यते पूर्वाचार्यसंज्ञास्ता वेदितव्याः शिष्यसंव्यवहारायाः शिष्या आभिः संव्यवहरेयुरिति पूर्वाचार्यसंज्ञानु-
कथनमस्मिन् शास्त्रे भङ्गलार्थं च पूर्वाचार्यशास्त्रकीर्त्यपरि-
णाशार्थं वा यद्वा यथा एते वर्णा नित्या एवमेता अपि संज्ञा नित्या एव एव च कृत्वा सर्वशास्त्रेष्वेता एव संज्ञा उपलभ्यन्ते द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा यकारादीनामन्तस्थसंज्ञा आभिः संज्ञाभिर्व्यवहरतां धर्मा भवात् यद्वा नैव संज्ञा किन्तिर्हि वर्णस्वरूपमनेन सूत्रेण कथ्यते ऊष्मा वायुः ऊष्मणा सह वर्तन्त इति सोष्माणः अतिशयार्थं वचनं महाप्राणा इत्यर्थः । अत एवैषां संयोगपौडने वायुनि-
गच्छति तन्निर्द्धारयेत् । यथा । दद्वा दकारो धकारप्रकृति-
ग्रेमः नकार इति संयोगः अत्र धकारप्रकृतित्वात् यमस्य पौडने ऊष्मा निष्क्रामति तं सन्धारयेत् तदात्मकत्वात्तस्य वर्णस्याचार्योऽपि यमस्य स्फोटने दोषं वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्च-
मेषु यमापत्तिर्दोष इति, स्फोटनं च ककारवर्गं वा स्पर्शा-
दिति ॥

अमात्रस्वरो ऋस्वः ॥ ५५ ॥

अकारमात्रस्वरो ऋस्वसंज्ञो भवति तद्यथा ण इ उ ऋ लृ संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽध्यर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति ॥

मात्रा च ॥ ५६ ॥

मात्रा च यत्र श्रूयते तत्र अकारकालः मात्रस्वरः प्रत्ये-
तव्यः ऋसो मात्रेति पर्यायावित्यर्थः ॥

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ५७ ॥

ऋस्वात् द्विगुणकालो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति यथा आ
ई ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ इति संज्ञाकरणे प्रयोजनं दीर्घा-
दर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति ॥

सुतस्त्रिः ॥ ५८ ॥

ऋस्त्रिगुणकालः सुतसंज्ञो भवतीति यथा आ३ ई३ ऊ३
ऋ३ लृ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणे प्रयोजनं सुतमिता-
वित्यादि ॥

व्यञ्जनमर्द्धमात्रा ॥ ५९ ॥

कादीनां व्यञ्जनसंज्ञा कृता व्यञ्जनं कादीति अधुना
तस्यार्द्धमात्राकालतोच्यते यथा प्राङ् प्रत्यङ् उकारावर्द्धमात्रा ॥

तदर्द्धमणु ॥ ६० ॥

अर्द्धमात्रार्द्धमणुसंज्ञं भवति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् मात्रार्द्ध-
मात्राणामात्रावर्णापत्तीनामिति ॥

परमाण्वर्द्धाणुमात्रा ॥ ६१ ॥

अर्द्धाणुमात्रा परमाणुसंज्ञं भवति ॥

स्थानि ॥ ६२ ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानग्रन्थेनोच्यते यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामः स्थाने इत्येवं तदेदितव्यम् अधिकारसूत्रमितत् ॥

ऋस्वग्रहणे दीर्घसुतो प्रतीयात् ॥ ६३ ॥

ऋस्वस्य वर्णस्य ग्रहणे दीर्घसुतावपि वर्णो ग्रहीतौ द्रष्टव्यौ
परिभाषेयं स्थानाधिकाङ्गार्था ॥

१ प्रथमग्रहणे वर्गम् ॥ ६४ ॥

वर्गादौ प्रथमवर्णग्रहणे वर्गं जानीयात् परिभाषेयम् ॥

२ ऋ ऌ कौ जिह्वामूले ॥ ६५ ॥

ऋ ऌ ऋ ३ इति त्रयः जिह्वामूलीयः कवर्ग इत्येते नव
वर्णा जिह्वामूलस्थानाः ॥

३ द्रचशेयास्तालौ ॥ ६६ ॥

इ ई ३ इति त्रयः चवर्गः शकार एकारो यकार इत्येते
एकादशवर्णास्तालुस्थानाः ॥

४ षटौ मूर्धनि ॥ ६७ ॥

षकारटवर्ग इत्येते षड्वर्णा मूर्धन्या द्रष्टव्याः ॥

५ रो दन्तमूले ॥ ५८ ॥

रेफो दन्तमूलस्थानः प्रत्येत्यः ॥

६ ललसिता दन्ते ॥ ६९ ॥

लृ लृ ३ एते त्रयः लकारः सकारस्तवर्ग इत्येते दशवर्णा
दन्त्याः ॥

७ उवोपोपध्मा ओष्ठे ॥ ७० ॥

उ ऊ ऊ ३ एते त्रयः वकार ओकार उपध्मानीयः पवर्ग
एते एकादशवर्णा ओष्ठ्याः ॥

८ अहविसर्जनीयाः कण्ठे ॥ ७१ ॥

अकारो मात्रिको हिमात्रिकस्त्रिमात्रिक इत्येते त्रयः
हकारविसर्जनीयौ इत्येते पञ्चवर्णाः कण्ठ्याः प्रत्येत्यः ॥

९ सवर्णवच्च ॥ ७२ ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे इति अकारस्य मात्रिकस्य हिमा-

त्रिकस्य त्रिमात्रिकस्य च कण्ठस्थानता उक्ता यथा कण्ठ्या
मध्येनेति समानकरणता त्रयाणामपि आस्यप्रयत्नस्तु भिद्यते
कोऽमावास्यप्रयत्नो नाम संहतता विवृतता च असृष्टता सृष्टता
च ईषत्सृष्टता अर्द्धसृष्टता च इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संहतास्य-
प्रयत्नः अकारः विवृतास्यप्रयत्ना इतरे स्वराः यथा असृष्टास्य-
प्रयत्नाः स्वराः सृष्टास्यप्रयत्नाः स्पर्शाः तथा ईषत्सृष्टास्यप्रयत्ना
अन्तस्थाः अर्द्धसृष्टास्यप्रयत्ना ऊष्माणः अनुस्वारश्च अयमास्य-
प्रयत्नः शिक्षाविद्विरुक्त इह गृह्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य
भङ्गतास्यप्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्यप्रयत्नयोर्द्विमात्रिकति-
मात्रिकयोः सह सावर्ण्यं तुल्यं न सम्भवतीति तदर्थमिदमा-
गम्यते सवर्णवच्च कार्यं भवति सवर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा
सोमऽआभूयो भर, मात्वा अग्निः मात्वाग्निर्दध्नयौत् एव-
मन्यत्रापि सवर्ण्यत्कार्यं द्रष्टव्यम् ॥

ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा ताल्वो-
ष्ठयोरुत्तरा ॥ ७३ ॥

ऐकारस्य औकारस्य च कण्ठ्या पूर्वामात्रा अकारमात्रा
उभयोरपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्व एकार
इत्यर्थः । तद्यथा अए ऐ इति द्वितीयस्योत्तरा ओष्ठस्थाना
द्वितीयस्योत्तरा ओकार इत्यर्थः तद्यथा अओ औ इति । अत्र
केचिदाहुः अकारस्यार्द्धमात्रा एकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकार-
स्यार्द्धमात्रा ओकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा चोक्तम् अर्द्ध-
मात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति । अनेनैव क्रमेण
ऐकारौकारौ व्याख्यातौ ॥

यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके ॥ ७४ ॥

चत्वारो यमाः अनुस्वारनासिक्यौ चेति षड्वर्णा नासिकास्थाना इति ॥

• मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः ॥ ७५ ॥

मुखसहितया नासिकया क्रियते इति मुखनासिकाकरणः मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेकवचनं स्वराणामयं वैकल्पिको धर्मः अन्तस्थानां रेफवर्जितानां च वाचनिकश्चायं धर्मः तद्यथा अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः यथा महां२॥ऽइन्द्रः उन्नयामि स्वां२॥ऽअहम् ये वा वनस्पती१॥रनु अग्ने क्रत्वा क्रतूँ १। रनु अन्तस्थासु भवति वक्ष्यति अन्तस्थामन्तस्थास्वननासिकां परसस्थानाम् सँय्यौमि संव्वपामि तँस्रोकम्पुण्यं प्रज्ञेपमिति इत उत्तरं करणाधिकारो भविष्यति ॥

दन्या जिह्वाग्रकरणाः ॥ ७६ ॥

दन्या जिह्वाग्रेण क्रियन्ते तद्यथा तथेति ॥

रश्च ॥ ७७ ॥

रेफश्च जिह्वाग्रेण क्रियते अन्यस्थानोऽपि ॥

मूर्धन्याः प्रतिवेद्याग्रम् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्याः षकारटवर्गौ एतौ प्रतिवेद्य जिह्वाग्रेण क्रियन्ते ॥

तालुस्थाना मध्येन ॥ ७९ ॥

• तालुस्थाना इच्छ्रिया एते जिह्वामध्येन क्रियन्ते ॥

• समानस्थानकरणा नासिक्यौष्टाः ॥ ८० ॥

हुँकारो नासिक्यः स च नासिकास्थानः उवो षोपि आओष्ठ इत्योष्ठस्थानाः एतेषां यदैव स्थानं तदेवकरणम् ॥

वो दन्ताग्रैः ॥ ८१ ॥

वकारस्तु ओष्ठयोऽपि दन्ताग्रैः क्रियते ॥

नासिकामूलेन यमाः ॥ ८२ ॥

यमाश्चत्वारो नासिकामूलेन क्रियन्ते यथा यज्ञः यज्ञः
रुक्म इति ॥

जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन ॥ ८३ ॥

जिह्वामूलस्थाना अनुस्वारश्च हनुमूलेन क्रियते यथा
ऋक्सांमयोः अठंशुना ते अठंशुः ॥

कण्ठ्या मध्येन ॥ ८४ ॥

कण्ठ्या वर्णा मध्येन हन्वोरेव क्रियन्ते यथा अह इति ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया अचञौ ॥ ८५ ॥

एवं तावदधस्तनेन वर्णानां शानानि करणानि चोक्तानि
आस्यप्रयत्नस्तु शिञ्जान्तराद् गृह्यते सवर्णसंज्ञाङ्गभूतत्वात्
अधुना पदान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया
भवन्ति चकारञकारौ वर्जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक्
त्रिगट् सस्त्राट् यत् तत् त्रिष्टप् अनुष्टप् उत्तमा यथा प्राड्
प्रत्यङ् वीन् समुद्रान् तं यज्ञम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ८६ ॥

विसर्जनीयः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः घर्मः ॥

स्वराश्च लृकारवर्जम् ॥ ८७ ॥

स्वराश्च पदान्तीया भवन्ति लृकारं वर्जयित्वा यथा
होष्याय नोष्याय अश्विना मित्रावरुणा सुवि इन्द्राग्नी मधु
अनु वषण्वस्त्र चम्पू हे विरूपे प्रथिय्यै भूस्यै इन्दो अश्विनी
एतानि स्वरान्तान्युदाहरणानि ॥

णकारकारावग्रहे ॥ ८८ ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया इत्यनेन णकारः पदान्तीयः प्राप्तः। स्वराश्च लृकारवर्जमित्यनेन ऋकारश्च पदान्तीयः प्राप्तः। अतस्तावभौ पदान्तीयावापद्येते अवग्रह एव स्थाप्येते यथा पूषण्वान् वृषण्वसू पितृसदनाः पितृसदनम् ॥

अनुनासिकाश्चोत्तमाः ॥ ८९ ॥

वर्गीतमाः लजणनमा अनुनासिका भवन्ति । चकारात् स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः । वर्णस्वरूपज्ञापनार्थमिदम् । संज्ञार्थमित्यपरे ॥

स्पर्शान्तस्य स्थानकरणविमोक्षः ॥ ९० ॥

स्पर्शान्तस्य पदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः अन्येन प्रयत्ने नान्यत्पदमारब्धव्यम् अन्यथा पदादेर्हित्वं भवति तद्यथा तत् नः, तन्नो मित्रो वरुणः, सं योमि, संय्योमीदमग्नेः ॥

अवसाने च ॥ ९१ ॥

समाप्तौ च अर्द्धर्चादौ स्वरान्तानामपि पदानां स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः यथा संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्छन्ताम् शक्रन्दुष्टेऽञ्जयः ॥

प्रगृह्यम् ॥ ९२ ॥

प्रगृह्यमित्ययमधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रगृह्यमिति तद्देदितव्यम् प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्यत् स्वरे इत्यादि ॥

एकारेकारोकारा द्विवचनान्ताः ॥ ९३ ॥

एकार ईकार ऊकार एते द्विवचनप्रतिपादकाः सन्तः

प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति यथा एकप्रत्यस्य भवति डे इति शीर्षं, इति यथा ऊकारान्तस्य भवति अइर्थ्य इति बाह्व इति ॥

ओकारश्च पदान्तेऽनवग्रहः ॥ ६४ ॥

ओकारश्च पदान्ते वर्तमानोऽवग्रहवर्जितः प्रगृह्य-
संज्ञो भवति यथा अइर्थ्योऽग्रद्विभिः चित्रभानो इति
इन्द्रायाह चित्रभानो सुताः अनवग्रह इति किम् गोव्यच्छ-
मिति गो । व्यच्छम् । गोघातमिति गो । घातम् ॥

उकारोऽपृक्तः ॥ ६५ ॥

उकारोऽपृक्तः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । उकारोऽपृक्तो दोष-
मननामिवास्मिति वक्ष्यति एतेनैतत् रूपं भवति यथा ऊं मन्वं-
तवाउ नवा उऽएतत् अपृक्त इति किम् नु इन्द्र योजान्त्वि-
न्दते ॥

चमू अस्मे त्वे ॥ ६६ ॥

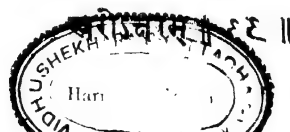
चमू अस्मे त्वे एतानि पदानि प्रगृह्यसंज्ञकानि भवन्ति
यथा चमू इति चमू सोममिन्द्रचमूसुतम् अस्मे इत्यस्मे इन्द्रा-
ऽअस्मेश्चारात् त्वे इति त्वं बभ्रुस्त्वे रायः ॥

मे उदात्तम् ॥ ६७ ॥

मे इत्येतत्पदमुदात्तं चेऽप्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा मे इति
म, मे रायो मा व्ययम् उदात्त इति किं इमस्मे^१ वृकृण ॥

अमी पदम् ॥ ६८ ॥

अमी इत्येतत्पदं चेऽप्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा अमी इत्यमी
एष वो^१ अमी राजा, ये वामो रो^१ चने दिवः^१, पदमिति किम्
पदाव्यक्त्य माभूत् अमीषाश्चित्तम् ॥

स्वरोऽक्षरसंज्ञो भवति यथा अइति इइति अक्षरसंज्ञायाः
प्रयोजनम् प्रागुपार्णदक्षराणामेकोभाव इति वक्ष्यति । तथा
चोक्तम्, सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरमिति ॥

सहायैर्व्यञ्जनैः ॥ १०० ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः सहितः स्वरोऽक्षरं प्रत्येत्यम् यथा मो
ओकारसहितोऽक्षरं प्रत्येत्यम् यथा दुशुन्नः इ'न्नः उकारो
दकाररेफसहितोऽक्षरम् ॥

उत्तरैश्चावसितैः ॥ १०१ ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः उत्तरैश्चावसानगतैः सहितः स्वरोऽक्षरं यथा
वाक् वकारककारसहित आकारोऽक्षरम् पाङ् पकाररेफङ-
कारसहित आकारोऽक्षरम् एवन्तावद्यद्येकः स्वरो भवति तद-
धस्तनान्युपरितनानि च व्यञ्जनानि तदङ्गानि भवन्तीत्ये-
तद्यतिपादितम्, अधुना स्वरयोर्मध्ये द्विप्रभृतीनां व्यञ्जनाना-
मङ्गत्वनिरूपणायाह ॥

संयोगादिः पूर्वस्य ॥ १०२ ॥

संयोगादिभूतो वर्णः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवति यथा अश्वः
द्वौ शकारौ वकारश्च संयोगः तत्र संयोगादिः पूर्वस्येति कृत्वा
पूर्वः शकारः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम् उत्तरशकारवकारावुत्तरस्य
स्वरस्याङ्गम् यथा हव्याम् द्वौ वकारौ यकारश्च संयोगः तत्रैको
वकारः संयोगादिः पूर्वस्येति कृत्वा पूर्वस्याङ्गम् वकारयकारा-
वुत्तरस्य ॥

यमश्च ॥ १०३ ॥

यमः पूर्वस्याङ्गं भवति चशब्दात् पूर्ववर्णसहितः यथा रुक्-
क्वम् ककारह्रस्वयममकाराः संयोगः तत्र ककारयमौ पूर्वस्य
मकार उत्तरस्य ॥

क्रमजञ्च ॥ १०४ ॥

क्रमाज्जातं क्रमजम् यस्यैव्योगादेः परस्य वर्णस्य द्विरुक्त्या जायते तत् क्रमजमित्युच्यते यथा पाशर्ष्वाम् रेफो द्वौ शकारौ वकारो यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः क्रमजश्च प्रथम शकारः पूर्वाङ्गम्, द्वितीयः शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् वषर्ष्या रेफो द्वौ षकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः पूर्वषकारः क्रमज एतौ पूर्वाङ्गम् अपरः षकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् ॥

तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं ॥ १०५ ॥

तस्मात् क्रमजाद्यदुत्तरं व्यञ्जनं तत्पूर्वाङ्गं भवति स्पर्शं परभूते यथा पाष्ण्या रेफषकारौ द्वौ णकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिरिति कृत्वा षकारः क्रमजमिति कृत्वा तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं इति कृत्वा पूर्वणकारश्च एते पूर्वाङ्गम् द्वितीयणकारो यकारश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् ॥

अवसितं च ॥ १०६ ॥

अवमानगतं पूर्वाङ्गं भवति यथा वाक् ककारोऽवसितः ऊर्क् अत्र रेफककारयोः संयोगः रेफः संयोगादिः ककारोऽवसितः एतौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम्, पूर्वाङ्गपराङ्गचिन्तायाः प्रयोगो जनमाह ॥

व्यञ्जनं स्वरेण सस्वरम् ॥ १०७ ॥

व्यञ्जनं यदस्य स्वरस्याङ्गं तत्तेनैव स्वरेण समानस्वरमभवति अथस्तनान्येवोदाहरणानि तथा चोक्तम् स्वर उच्चः स्वरं नीचः स्वरः स्वरित एव च स्वरप्रधानं वैस्वर्यं व्यञ्जनं तः सस्वरमिति अथ शिक्षा विहिता इत्युपक्रम्य उरःकण्ठभूम

ध्यानि प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु यथाक्रमं स्थानानि
भवन्तीति प्रतिपादितम् तत एकैकस्मिन् स्थाने वर्णेषु उच्चा-
र्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरीरस्य भवन्ति पर्यायेण ते प्रति-
पादिता एव आयाममार्दवाभिघाता इत्यनेन सूत्रेण, अधुना
तेषु शरीरविकारेषु सस्य ये स्वरा निष्पद्यन्ते तद्विरूपणा-
याह ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १०८ ॥

आयामेनोर्ध्वगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते स उदा-
त्तमं भवति यथा (८अ० १० कण्डिका) अग्ना३इ (२२अ०
७ क०) लाजी३न् उदात्तवानुदात्त इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ १०९ ॥

नीचैर्मर्दवेणाधोगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते
मोऽनुदात्तमं भवति (२१ अ० ६१ क०) यथा आर्षेयऽऋ-
षीणाम् अनुदात्तप्रदेशाः उदात्तानुदात्तठ० स्वरितमित्येव-
मादयः ॥

उभयवान्तस्वरितः ॥ ११० ॥

उदात्तस्योर्ध्वगमनं गात्राणां प्रयत्नं अनुदात्तस्याधोगमनं
गात्राणां प्रयत्नं आभ्यां प्रयत्नाभ्यां समाहारीभूताभ्यां यः स्वर
उच्चार्यते स स्वरितमं भवति यथा (१अ० २० क०) धान्य-
मसि (१अ० १२क०) वैष्ण्व्यौ स्थः ॥

एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥ १११ ॥

एकस्मिन् पदे नीचपूर्वाऽनुदात्तपूर्वो यकारेण षकारेण
सहितो जात्यः स्वरः प्रत्येतव्यः नीचपूर्व इति सम्भवाद्देशे-
णम् । अपूर्वोऽपि भवति नीचपूर्वो यथा (१७अ० ६७क०)

क_३या इव (१ अ० २० क०) ध्रा_३मसि । कपूर्वी (१८ अ० ६१ क०)
यथा स्वे_३वेपु_३ ॥

उदात्तादयः परे सप्त ॥ ११२ ॥

उदात्तादयः परे सप्त स्वराः प्रत्येतव्या यथा अभिनिहित,
क्षेप्र, प्रक्षिष्ट, तैरोव्यञ्जन, तैरोविराम, पादवृत्त, ताथाभाव्याः ॥

त्रयो नीचस्वरपराः ॥ ११३ ॥

त्रयो नीचस्वरपरा ज्ञेयाः अभिनिहित, क्षेप्र, प्रक्षिष्टाः ॥

एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः ॥ ११४ ॥

एकारोकाराभ्यामुदात्ताभ्यामकारोऽनुदात्तो यत्र लुक्
लुप्यते तत्राभिनिहितः स्वरो भवति यथा एकारस्य भवति,
(२४ अ० ३७ क०) ते अ_३स् र_३माम् ते ऽस् र_३माम्, (१८ अ० ५८ क०)
ते अ_३वन्तु ते वन्त्वस्मान् ओकारस्य भवति यथा (२ अ० २१ क०)
खेदः अ_३मि वेदो_३मि, (५ अ० ३१ क०) तुथः अ_३मि तुथो_३मि ॥

युवर्णौ यवौ क्षेप्रः ॥ ११५ ॥

इष्य उष्य यू युवर्णौ उदात्तावनुदात्तस्वरोदयो यकारवका-
राभ्यां यथासंख्येन युक्ता यदा तदा क्षेप्रसंज्ञः स्वरो भवति
इवर्णस्य यथा (३ अ० ६० क०) त्रि अ_३व्वक्कम् त्रि_३स्वक्कं यज-
महे, (११ अ० ४४ क०) वाजी अ_३वन् आशुर्भ_३व वाज्युर्वन्
उवर्णस्य यथा (३ अ० ५१ क०) नु इन्द्र योजान्विन्द्र ते हरी,
(११ अ० ७० क०) दु अ_३वः इ_३वः मर्पिः ॥

इवर्ण उभयतो ऋस्वः प्रक्षिष्टः ॥ ११६ ॥

पूर्वो ऋस्व इकार उदात्तः परश्च ऋस्व इकारोऽनुदात्तस्तयोः
परस्परप्रक्षिष्टे प्रक्षिष्टः स्वरो भवति यथा (११ अ० ६१ क०)

अभि ह्रस्वताम् अभौन्वताम्, (२० अ० ७० क०) सु चि इव
सुचोव घृतम् ॥

स्वरो व्यञ्जनयुतस्त्रौ व्यञ्जनः ॥ ११७ ॥

उदात्तात् पूर्वस्मात् परो यः स्वरो व्यञ्जनयुतः स त्रौ
व्यञ्जनसंज्ञकः स्वरो भवति यथा (८ अ० ४३ क०) इडे' रन्ते'
ह्रव्ये' काम्ये' ॥

उदवग्रहस्त्रौ विरामः ॥ ११८ ॥

उदात्तावग्रहस्त्रौ विरामसंज्ञकः स्वरो भवति अयं च
तमस्तपदेष् भवति अवग्रहवचनात् अवग्रहाभावे तु त्रौ व्य-
ञ्जन एव यथा (१ अ० १ क०) गोपताविति गो । पतौ यञ्ज-
पतिमिति यञ्जपतिम् ॥

विवृत्तिलक्षणः पादवृत्तः ॥ ११९ ॥

स्वरयोरन्तरयोरन्तरं विवृत्तिरुच्यते तथा लक्ष्यत इति
विवृत्तिलक्षणः स पादवृत्तसंज्ञः स्वरो भवति विवृत्त्या व्य-
ति इत्यर्थः । यथा (२ अ० ६ क०) भ्रुवाऽअसद्वृतस्य (२३ अ०
१ क०) का ईम् काऽइमरे पिशङ्गिला ॥

उदाद्यन्तोन्ववग्रहस्ताथाभाव्यः ॥ १२० ॥

उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसंज्ञः स्वरो
भवति यथा (५ अ० ५ क०) तन्नप्लुइति तन । नप्ले'
(१ अ० १० क०) तन्नप्रादिति तन । नपात् अयं तु स्वरि-
नां मध्ये पञ्जते नत्वह माध्यन्दिनानां स्वरित उपलभ्यते
शतानुदात्तो तु पृथग्भूतावुपलभ्येते स्वरितश्चोदात्तानुदा-
योरेकीभावे सति तस्मिंश्च तिथ्यंगमनं गात्राणां भवति न
तदिह किञ्चिदुपलभ्यते अतो माध्यन्दिनानां पदकाले

ताद्याभाव्यसंज्ञकः कम्पो भवति तथा चोक्तमौज्जिहायनृकै-
र्मध्यन्दिनमतानुसारिभिः । अथग्रहो यदा नीच उच्चयोर्मध्यतः
कचित् । तथाभाव्यो भवेत् कम्पस्तूनूपत्रे 'निदर्शनम्
यस्तु ताद्याभाव्यस्य स्वरितानां मध्ये पाठः अयमन्योपा-
माचार्याणां मतेन तेषां हि मतेन तनूशब्दः संहितावद्भवति
अतोऽसौ स्वरितो भवति तदभिप्रायेण स्वरितानां मध्ये पाठः
अयमपि चोपरिष्ठाद्वक्ष्यति, निहितमुदात्तस्वरितपरमनवग्रहे,
स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्त्यत इति तदभिप्रायेण वक्ष्यति,
एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरं हस्तलक्षणमाह ॥

हस्तेन ते ॥ १२१ ॥

अनेन प्रकारेण हस्तेन ते स्वराः प्रदृश्यन्ते तत्रोदात्ते ऊर्ध्व-
गमनं हस्तस्य अनुदात्तेऽधोगमनं हस्तस्य एतत्सर्वोपामाचा-
र्याणां मतं स्थितं, स्वरिते तु विप्रतिपद्यन्ते तत्प्रकाशनाथे-
मिदमाह ॥

चत्वार स्तिर्य्यक्स्वरिताः ॥ १२२ ॥

जात्याभिनिहितक्षेप्रप्रश्लिष्टा एते चत्वारस्तिर्य्यग्घस्तं
कृत्वा स्वरणीयाः पितृदानवद्वस्तं कृत्वेत्यर्थः ॥

अनुदात्तं चेत्पूर्वं तिर्य्यङ् निहत्य काण्वस्य

॥ १२३ ॥

एतेषां चतुर्णां जात्यादीनां यद्यनुदात्तं पूर्वं भवति तदा
तिर्य्यग्घस्तं कृत्वा स्वरयितव्याः काण्वाचार्य्यस्य मतेन उदात्त-
पूर्वं अपूर्वं च न भवति अनुदात्तपूर्वी यथा (१अ० १२क०)
वैष्णव्यौ (१अ० २०क०) घ्राश्रुमसि (५अ० ३१क०) स्तुपोसि
(२अ० २१क०) वेदोसि (१७अ० १८क०) अभ्यर्पित (३अ० ५१क०)

योच्चांविन्दते (११अ० ६१क०) अभौत्तयतामुखे (२०अ० ७८क०)
 सुचोव घृतम् एतेषु तिर्यग्घस्तः क्रियते उदात्तपूर्वेष्वपूर्वेषु च
 जात्यादिषु सैरो व्यञ्जनवद्वस्तः क्रियते उदात्तपूर्वी भवति यथा
 (१४अ० २३क०) पञ्चदशो व्योम (३१अ० १०क०) कृतिधा
 व्यक्त्ययन् अपूर्वी भवति (३अ० ६०क०) यथा चाम्बकम्
 (११अ० ७०क०) द्वक्त्रः सर्पिरोसुतिः ॥

ऋजुन्निहत्य प्रणिहन्त्यते उदात्ते ॥ १२४ ॥

ऋजुन्निहत्य हस्तमनुदात्तयत् ततः प्रकर्षेण निहन्त्यते
 नीचीक्रियते जात्याभिनिहितचैप्रप्रस्रिष्टा उदात्ते परभूते यथा
 (३अ० १क०) भूवर्भुवः स्वर्द्यौरिव (१अ० १०क०) देवस्य त्वा
 मवितुः प्रसृत्रेऽश्विनोर्बाहुबभ्याम् (१७अ० १६क०) यामद्विश्-
 श्वत्रिणम् (२०अ० ६८क०) सुचोर्विति उदात्त इति कस्मात्
 (१अ० २०) धान्यमसि धिनुहि देवान् (१अ० १२क०) एविचे
 स्थो वैष्णव्यौ ॥

तौत्क्ष्णोऽभिनिहितः परम्परस्मृदुस्त्वन्यः ॥ १२५ ॥

तौत्क्ष्ण उच्चारणतो हस्तेन चाभिनिहितः स्वरौ भवति
 ततोऽन्यो मृदुप्रयत्नो भवति किमविशेषेणेत्याह परम्परम्
 शब्दोऽय्ययम् पूर्वमपेक्ष्य परः परमपेक्ष्य पर इत्येवम् यथा
 अभिनिहितमपेक्ष्य चैप्रः चैप्रमपेक्ष्य प्रस्रिष्टः चैप्रे जात्यस्यान्त-
 र्भावो द्रष्टव्यः तथा चोक्तम् सर्वतौत्क्ष्णोऽभिनिहितः प्रस्रिष्टस्त-
 दनन्तरम् । ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यचैप्रावुभौ स्मृता १ ततो
 मृदुतरः स्वारस्तैरो व्यञ्जन उच्यते । पादवृत्तो मृदुतमस्त्वत्त
 स्वारबलाबलमिति २ ॥

तस्यादित उदात्तः स्वराङ्गमात्रम् ॥ १२६ ॥

स्वरितस्य स्वरस्यादावुदात्तं ज्ञातव्यं तच्च स्वराङ्गमात्रा-

कालम् यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रः स्वरसूत्रा-
प्यर्धमुदात्तं परमनुदात्तं अयं तु स्वरिते उदात्तानुदात्तप्रवि-
भागो द्रष्टव्यः स्वरितशब्दे नोदात्तानुदात्तं निर्वर्त्य पृथक्
श्रुतिस्वरान्तरमभिधीयते यथा त्रपुतास्त्रयोः संयोगे धात्वन्त-
रस्य कांस्यस्योत्पत्तिः यथा च गुडदध्नोरेकीभावे मार्जिकोत्पत्तिः
एवमुदात्तानुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तिः ॥

सप्त ॥ १२७ ॥

सामसु सप्तस्वरानाहुः षड्ज-ऋषभ-गात्मार-मध्यम-
पञ्चम-धैवत-निषादान् ननु यजुर्वेदलक्षणप्रक्रमे एवं उदात्ता-
नुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तौ कः सामलक्षणप्रसङ्ग उच्यते अग्नौ
यजुर्वेदे अध्वर्युः सामगानं विहितम् । नान्योऽध्वर्युर्गार्ग्ये-
दिष्टका वा एता विहितचितो हस्याद्यदन्योऽध्वर्युर्गार्ग्येत्
इति ब्रा० २ । शतपथे ८ सञ्चितिकाण्डे, अतोऽध्वर्युर्कर्तृक-
मिति कृत्वा कश्चिल्लक्षणांशः कृतः सामसु, अपरे त्वाहुः
जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्निष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादवृत्ताः स-
प्तस्वरा अत्रावधार्यन्ते तायाभाव्यस्तु वाजसनेयिनां निवा-
र्यन्ते ॥

त्रीन् ॥ १२८ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरितान् यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः, तथा
च उक्ता एव सन्तोऽनूयन्ते एवेदानीमप्रवादार्थम् ॥

द्वौ ॥ १२९ ॥

किमविशेषेण यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः नेत्युच्यते द्वौ
स्वरावुदात्तानुदात्तौ भाषितलक्षितौ शतपथब्राह्मणे आहुः
पारिशेष्यान्मन्त्रेषु त्रैस्वर्यम् ॥

एकम् ॥ १३० ॥

तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्गुणकर्मणि ॥

सामजपयूँखवर्जम् ॥ १३१ ॥

प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामशब्देनोच्यते विश्वे देवाः शृणुतेति जपः, न्यूँखो बह्वृचि प्रसिद्धः एतानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मण्येकः स्वरः भवति तानलक्षणः ॥

प्रावचनो वा यजुषि ॥ १३२ ॥

प्रपचनशब्देनार्घपाठ उच्यते तत्र भवः स्वरः प्रावचनः स च यजुषि भवति वा तान इति विकल्पः स च त्रैस्वर्यलक्षण गत्र भवति प्रगृह्यं चर्चयामितिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पर आघे इति ॥

तमिति विकारः ॥ १३३ ॥

तमित्युत्पद्यते सर्वनामका द्वितीया विभक्तिर्गृह्यते द्वितीया यो निर्दिश्यते स विकारः प्रत्येतव्यः । यथा अनुस्वारर्तः ङाप्रसुं मकार इति मकारोऽनुस्वारविकारमापद्यते भाविभ्यः स षर्तः समानपद इति सकारः पकारविकारमापद्यते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १३४ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तं परिगृह्यते सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्ये वेदितव्यम् पूर्वस्य पदान्तस्य विधिः प्रत्येतव्यः यथा ककारपकारयोः सकारमिति तथयोः समिति ॥

तस्मादित्युत्तरस्यादेः ॥ १३५ ॥

तस्मादिति पञ्चमी निर्दिष्टात्परस्य कार्यं वेदितव्यम् यथा उकारात्, परेः सिञ्चतेः ॥

षष्ठीस्थाने योगा ॥ १३६ ॥

षष्ठौ विभक्तिस्थाने योगिनी वेदितव्या षष्ठ्यन्तस्य कार्यं
भवतीत्यर्थः यथा यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ऐकारो-
कारयोः कण्ठ्यापूर्वाभावा तात्त्वोष्ठयोस्तृतीया इति ॥

तेनेत्यागमः ॥ १३७ ॥

तेनेति तृतीयाग्रहणम् तृतीयया यो निर्दिश्यते स आगमः
प्रत्येत्यर्थः यथा ङ्नौ क्ताभ्यां सकार इति प्रगृह्यं चर्चयामि-
मितिना पदेषु ॥ ४१३३६

अन्तरेण पर्वणी ॥ १३८ ॥

प्रवेशश्चेन पदमुच्यते पदयोर्मध्ये आगमो भवति यथा
प्राङ्मोमः (१० अ० ३१ क०) प्राङ्क्लोमः प्रत्यङ्मोमः (१८ अ०
३ क०) प्रत्यङ्क्लोमः त्रीन् समुद्रान् (१३ अ० ३ क०) त्रीन्क्लो-
मुद्रान् अस्मान् सोते (१२ अ० ७ क०) अस्मान्क्लोते ॥

पर एकस्मात् ॥ १३९ ॥

एकस्य पदस्य मध्ये य आगमो विधीयते स परो भवति
यथा (१७ अ० १३ क०) द्वे इति शीर्षे इति प्रगृह्यं चर्चयामि-
मितिना पदेष्वित्येनेनेकस्मात् पदात् पर इतिकरि आगमो
विधीयते इति ॥

उभयोर्विकारः ॥ १४० ॥

द्वितीयया निर्दिष्टो विकार इत्यधस्तादुक्तम् । स उभयो-
र्भवति अन्तरेण पर्वणी च पदान्तपदाद्योरित्यर्थः एकस्य ता-
त्त्विकस्य निर्दिश्यते यथा आ इदम् (४ अ० १ क०) एदम् इह
ऊर्जम् (१८ अ० ६३ क०) इहोर्जन्दधातन एकवर्णस्य भवति
यथा मो स नः (३ अ० ४६ क०) 'मोषूण्डुन्द्रात्' सुसाव (१८
अ० २ क०) सुषाव सोमम् ॥

वर्णस्यादर्शनं लोपः ॥ १४१ ॥

दृशिरूपलम्बिवचनः । अनुपलम्बिरदर्शनं वर्णस्य लोप-
इत्युच्यते वक्ष्यति “लोपं धौ” यथा अयुक्ताः मा (४अ० १२क०)
अयुक्तामा वस्त्रेन (, सत्या) नः (२अ० १०क०) सत्या नः-
सन्त्वाशिषः ॥

विकारी यथासन्नम् ॥ १४२ ॥

विकारोऽस्यास्तीति विकारी विकारी वर्णोऽवचने यथा-
सन्नम् यो य आसन्नस्तमापद्यते वक्ष्यति स्वरे भाव्यन्तस्याम्
यथा त्रि अख्कम् त्रिअख्कम् द्विअन्नः द्विअन्नः वचनादन्यदपि
भवति यथा अनमो वाहो सकारो उकारमिति अनङ्गान् वच-
नात् सकारस्य उकारः । परिभाषासूत्रमेतत् ॥

सङ्ख्यातानामनूदेशो यथासङ्ख्यम् ॥ १४३ ॥

समानसंख्यानां यः पञ्चादुद्देशः स यथासंख्यम् भवति
यस्य या संख्या प्रथमस्य प्रथमः द्वितीयस्य द्वितीयः तृतीयस्य
तृतीय इत्यर्थः । वक्ष्यति सदो द्यौर्नमस्कृतं पिता पथेषु यथा
(१८अ० १८क०) सदः कृतम् सदस्कृतम् (१३अ० ६क०) तेभ्यः
सपेभ्यो नमः (२अ० ११क०) “द्याः पिता” द्यौष्पितोऽपमाम्
(१८अ० ५१क०) नमः पथे, शर्म सप्रथा नमस्ये परिभाषा-
सूत्रमेतत् ॥

सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टस्य ॥ १४४ ॥

यतोदाहरणमंशयः तत्रेयं परिभाषोच्यते सन्निकृष्टविप्र-
कृष्टयोर्कृदाहरणयोः सन्निकृष्टस्यैवोदाहरणस्य कार्यं प्रत्येत-
त्थम् न तु विप्रकृष्टस्य यथा अमि शिवा सुषदेत्येवमादिषु
परभूतेषु अमि शब्द आद्युदात्त उक्तः तत्र सन्देहः किं सुक्ता
चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदेत्यत्रासि शब्द आद्यु-

दात्तो भवति उत स्थोना चासि सुषदेति उभयोरप्यसि शब्दः परभूतः तन्वानेनावधारणं क्रियते यवान्यत्रापि मन्त्रिकृष्टानि पदानि भवन्ति तत्र कार्यं भवति तद्यथा असि शिवा सुषदा पयस्वतीत्यत्र परस्वतौमन्निधानात् सुक्त्वा चासि शिवा चासि स्थोना चासि सुषदंत्ययमेषाद्युदात्तो भवति न तु स्थोनासुषदेति विप्रकृष्टत्वात् ॥

पूर्वोत्तरयोरुत्तरस्य ॥ १४५ ॥

यत्र पूर्वोत्तरस्य च युगपत्कार्यं प्राप्नोति तत्रोत्तरस्यैव भवति न तु पूर्वस्य सृग्यमुदाहरणम् (२१अ० ६१क०) आ च शासस्या च अत्र स्वरिताकार उदात्तः तत्र युगपत्कार्यमुभयोः सन्धावुदात्त एव स्वरविषयकं चैतत् सूत्रम् ॥

द्विरुक्तमाम्ने डितं पदम् ॥ १४६ ॥

द्विरभ्यस्तं पदमाम्ने डितमञ्जं भवति यथा (२७अ० ४२क०) यज्ञायज्ञावोऽग्नेयं, तत्र आम्ने डितमञ्जायाः प्रयोजनम् अम्ने डितं चोत्तरमित्यादि ॥

मठं हित् स्थितोपस्थितम् ॥ १४७ ॥

इत उत्तरं पदमंहिता यत्तिष्ठति द्विरुक्तमित्यनुवर्त्तते । द्विरुक्तं यत्पदमिति करणेन मध्यस्थितेन आद्यन्तमंहितेन पूर्वमादिसंहितमुत्तरपदमन्तमंहितं स्थितोपस्थितमञ्जं भवति यथा (१७अ० ८३क०) हे, इति हे, (१७अ० ८३क०) श्रौषे इति श्रौषे, (४अ० १५क०) पुनरिति पुनः । (१अ० ८क०) वज्रितममिति वज्रि । तमम् । (१अ० ८क०) सस्त्रितममिति सस्त्रि । तमम् । (१अ० ८क०) पप्रितममिति पप्रि । तमम् । तथा चोक्तम् । उपस्थितं सेतिकारं केवलं तु पदं स्थितम् । तत्स्थि-
तोपस्थितन्नाम यत्रोमे आह संहिते । १ । अथार्थः । इतिकर-

संहितमुपस्थितसंज्ञं पदं भवति । केवलमितिकरणसंहितं स्थितसंज्ञं भवति यत्र पदान्तपदादौ इतिकरणेन संहितौ आह । तत्स्थितोपस्थितपदमुच्यते । स्थितोपस्थितप्रदेशाः । पूर्वोत्तर-संहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यत्येति स्थितोपस्थितस्यैव साव-ग्रहस्य स्वरविशेषविधानार्थमाह ॥

सठं०हितावदवग्रहः स्वरविधौ परं च सर्वं चेदनुदात्तम् ॥ १४८ ॥

अवग्रहशब्देन सावग्रहस्य पदस्य पूर्वपदमभिधीयते । अवग्रहः स्वरविधौ स्वरचिन्तायां संहितावत्स्वरं लभते । इति-करणेन सह सन्धौ तस्मिंश्च सावग्रहे पदे द्वे भवतः तत्र पूर्व-पदं तावदितिकरणेन सह सन्धौ संहितावत्स्वरं लभते । परं च अवग्रहात् परं पदं संहितावत्स्वरं लभते । यदि तत्पूर्व-मनुदात्तं भवति । यदि स्वतन्त्रं किञ्चिदक्षरमुदात्तं वा स्वरितं वा भवति । तदा स्वकीयया प्रकृत्या भवति । यथा वर्जित-ममिति वर्जितम् । तमम् । गृह्णतु इति गृह् । पते । प्रजा-वतीरिति प्रजा । वतीः । परं च सर्वञ्चेदनुदात्तमिति कस्मात् ऊर्णसूत्रेणैत्यूर्णा । सूत्रेण । विरुचुरिति वि । रुचुः । द्रोणकलश इति द्रोण । कलशः । उदात्तोदाहरणम्, राज-स्व इति राज । सुः । स्वरितपदोदाहरणम्, स्वरविधाविति किम् । वर्णविधौ संहितावन्न भवति । महद् इति महत् । भ्यः । तिष्ठद् इति तिष्ठत् । भ्यः । (१६अ० २३क०) धावद् इति धावत् । भ्यः ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचोऽन्तोदात्ते मध्योदात्ते पर्वणि काण्वस्य वा ॥ १४९ ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचो भवति अनुदात्तो भवतीत्यर्थः ।

अन्तोदात्ते मध्योदात्ते वा पदे वा शब्दो भिन्नक्रमो, विक-
ल्पार्थः । काण्वस्याचार्यस्य मतेन । (१६अ० ७८क०) ऊर्णा-
मवेणेत्यूर्णा । मवेण, (१६अ० २५क०) द्रोणकलशइति
द्रोण । कलशः ॥

उदात्तमयोऽन्यत्र नीच एव ॥ १५० ॥

काण्वस्येति वर्तते अन्तोदात्तमध्योदात्तयोः पर्वणोरन्यत्र
इति करणात्परो नीच उदात्तमय एव भवति । प्रचित एव
भवतीत्यर्थः । यथा । (१२अ० २०क०) सोमगोपा इति सोम ।
गोपाः । (१५अ० ७क०) सन्नितममिति सन्नि । तमम् । परि-
तममिति परि । तमम् ॥

एकवर्णः पदमपृक्तम् ॥ १५१ ॥

एकवर्णस्यापृक्तसंज्ञा विधीयते पदस्य यथा (१५अ० १क०)
आ (७अ० ४१क०) उ अपृक्तसंज्ञायाः प्रयोजनम् । अपृक्त-
मध्यानि त्रीणि स विक्रमः ॥

स एवादिरन्तश्च ॥ १५२ ॥

स एवैको वर्णः पदसंज्ञः सन् पदादिसम्बन्धीनि पदान्त-
सम्बन्धीनि च कार्याणि लभते । यथा । (३३अ० २५क०) इन्द्र
आ इहि । इन्द्रे हि ॥

अवग्रहः पदान्तवत् ॥ १५३ ॥

अवग्रहशब्देन पूर्वपदमिहाभिधीयते । अवग्रहः पदान्त-
सम्बन्धीनि कार्याणि लभते वर्णविधौ, स्वरविधौ तु अधस्ता-
दुक्तम् संहितावदवग्रहः स्वरविधाविति, यथा (१३अ० ५०क०)
भरद्वाजइति भरत् । वाजाः । (१६अ० २३क०) तिष्ठइति
तिष्ठत् । म्यः ॥

१. न त्विति करणम् ॥ १५४ ॥

अवग्रहः पदान्तवदित्युपदेशादितिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते । यथा । (१३अ० २३क०) अन्तः (ःस्त्रोपऽइत्यन्तः । श्लेषः) । रिफितं च संहितायामनिरुक्तमित्यनेनैतिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते ॥

पूर्वेणोत्तरः सठ्ठहितः ॥ १५५ ॥

इत उत्तरं संहितोच्यते पूर्वेण पदान्तेन उत्तरः पदादिः संहिता यदा क्रियते स्वरतो वर्णतश्च तदा द्विपदसंहितोच्यते यथा (१अ० १क०) इषे त्वा, त्वोर्जं क्रमसंहितेयम् ॥

पदविच्छेदोऽसठ्ठहितः ॥ १५६ ॥

पदे पदे विच्छेदः पदविच्छेदः । पदविच्छेदो यदा क्रियते तदा असंहितः पाठः । यथा (१अ० १क०) इषे त्वा ऊर्जे त्वा ॥

एकपदद्विपदत्रिपदचतुष्पदानेकपादाः पादाः

॥ १५७ ॥

एकं पदं यस्मिन् पादे स एकपदः पादः सा च पद-संहितोच्यते । छन्दसः पादपरिज्ञानार्थम् । एक पदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) हृदिस्त्र्यम् । द्विपदः पादो यथा । (१५क० ४५क०) क्रतोः भद्रस्य । क्रतोर्भद्रस्य । त्रिपदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) अग्ने तम् अद्य । अग्ने तमद्य । चतुष्पदः पादो यथा । (१५अ० ४६क०) अग्ने विश्वेभिः समनाऽअनीकैः । अनेकपदः पादो यथा । (११अ० ३७क०) विधमस्य । अग्ने । अरुषम् मियेध्य । विधूमग्नेऽथ-रुषस्मि वेध्य ॥

वर्णानामेकप्राणयोगः सठ्ठं हिता ॥ १५८ ॥

एवं तावत्पादसंहिता ऋतु कर्त्तव्या यजुषु त्वयं विधिः ।
 वर्णानामेकोच्छ्वासोच्चारणयोगः पदे वा वाक्ये विश्रामः सा च
 प्राणसंहिता यत्र भूयांसि पदानि अतिक्रम्यावसानं भवति
 न त्वेकेन प्राणेन तान्विव्याप्तं शक्यन्ते तत्रायं विधिः । यथा ।
 (२१ अ० ६१ क०) “त्वामुद्यच्छ्रुष्यार्षेयश्छपीणान्नपादवृणी-
 तायं यजमानः” यत्र त्ववसानं शक्यते व्याप्तं, तत्रावसान
 एव विरतिः कर्त्तव्या यथा । (३६ अ० ८ क०) इन्द्रो विश्वस्य
 राजति ॥

विप्रतिषेधोऽउत्तरम्बलवदलोपे ॥ १५९ ॥

शास्त्रद्वयमन्यत्र चरितार्थमेकस्मिन्नर्थे सङ्गच्छते यत्र स
 तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेध उक्तः । ततोत्तरं शास्त्रं बलवद्भ-
 वति लोपं वर्जयित्वा लोपे तु यतो लोपस्तदेव शास्त्रं बल-
 वद्भवति यथा “स्वरितवान्तस्वरित” इत्यस्यावकाशः । अनु-
 दात्तस्वरितसन्धौ स्वरितो भवति यथा (२२ अ० ७ क०) स्वाहा
 अ० वक्रुन्दाय । स्वाहाऽवक्रुन्दाय, तथा च वक्ष्यति उदात्तवानु-
 दात्तः । अस्यावकाशः । उदात्तानुदात्तसन्धौ उदात्तो भवति ।
 यथा । (१ अ० २७ क०) मुक्ष्मा च अ० सि । मुक्ष्मा चा० सि । स्वरि-
 तोदात्तसन्धौ परत्वादुदात्त एव भवति । (१ अ० ३ क०) यथा
 सुप्वा इति । सुप्वेति, (३ अ० १० क०) रात्रा इन्द्रवत्या ।
 रात्रेन्द्रवत्या, अलोप इति किम् । स एष चेत्यनेन शास्त्रेण
 स्यशब्दस्य विसर्जनीयो व्यञ्जने परतो लुप्यते । यथा । (८ अ०
 १४ क० ए०) । स्यः) । वाजी, एतच्च पूर्वं शास्त्रम् । अतोऽन्य-
 द्भवति । रेफे लुप्यते दीर्घश्चोपधेत्यनेन शास्त्रेण रेफे परभूते
 लुप्यते विसर्जनीय उपधा च दीर्घमापद्यते । एतच्च परं शास्त्रम्

ततो लोपस्य बलीयस्त्वाङ्गोप एव भवति नोपधादीर्घत्वम् ।
यथा (२३अ० १३क०) ए॒षः^(१) स्यः^(२) रा॒थ्यः^(३) । ए॒षस्य रा॒थ्यो वृषाः^(४),
(२५अ० २६क०) ए॒षः^(५) क्काग^(६) + । ए॒षक्काग^(७) + । विसर्जनीय-
लो पः चक्षयोः शमिति न शकारः ॥

विसर्जनीयो रिफितः ॥ १६० ॥

इत उत्तरमकारोपध आकारोपधश्च विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । वक्ष्यति करमनुदात्तम् । यथा । (२५अ० ४१क०)
अच्छि॒द्रा गात्रा॑ण्य॒सिना॑ मिथू॒ काः । संज्ञाकरणे प्रयोजनम् ।
भाव्युपधश्च रिद्विसर्जनीय इति । क॒रिति॑ काः ॥

करमनुदात्तम् ॥ १६१ ॥

करित्येतत्पदमनुदात्तं चेद्विरिफितसंज्ञं भवति । अधिकार
सूत्रमेतत् । यथा (३३अ० ५६क०) म॒हिषा॑यः प॒थ्येठे॑ सु॒ध्रा-
क्काः । अनुदात्तमिति किम् । (२३अ० ५६क०) कोऽ॒स्य वे॑द
भुव॑नस्य॒ नाभि॑म् ॥

अन्तरनाद्युदात्तम् ॥ १६२ ॥

अन्तरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति । आद्युदात्तं चैव
भवति । अ॒न्तरित्य॒न्तः^(१) (७अ० ५क०) । अ॒न्तस्ते॒ द्यावापृ॑-
थि॒वौ । अनाद्युदात्तमिति किम् (१०अ० १क०) । सम॒द्वयं स॒व्यं
च॒न्तश्च, (२३अ० ६२क०) इ॒यं वे॒दिः प॒रोऽ॒न्तः ॥

अहरभकारपरम् ॥ १६३ ॥

अहरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति । भकारपरं चैव
भवति । यथा । (१५अ० ६क०) प्र॒वयान्ता॑ह॒जिज्ञा॑ (११अ०
७५क०) अ॒हर॒ह॒रित्य॑ह॒ + । अ॒हाः । अ॒हर॒ह॒रप्र॑यावम् । अ॒भ-

कारपरमिति किम् (६अ० १५क०) तत्ते^१ शुध्यतु शमहो^१भ्यः
(३५अ० २क०) । द्युभिरहो^१भिरक्तुभिर्व्युक्तम् ॥

आवर्वरिति समानर्चि ॥ १६४ ॥

आवः । वः । इत्येते पदे रिफिते भवतः । उमे अयेकस्या-
द्यचि यदि भवतः । यथा (१३अ० ३क०) । आवर्त्यावः विसी-
मृतः । सुरुचो^१ वेनऽआवः । वरिति वः । सतययोनिमसतश्च
विवः । समानर्चीति किम् (४अ० ५क०) । आ वो^१ देवामऽई-
महे, (१६अ० ४६क०) नमो^१ वः किरिक्केभ्यः । (८अ० २२क०)
अस्मै वो^१ अस्विन्द्रियम् ॥

स्तोत-वस्तः सनुत-रभा-र्वाद्वा ॥ १६५ ॥

स्तोतः वस्तः सनुतः अभाः वाः हाः । एतानि पदानि
रिफितमञ्जकानि भवन्ति । यथा (२३अ० ७क०) एतत्
स्तोतनेन । (३अ० २२क०) दोषावस्तर्हिया वयम् । (२०अ०
५२क०) आराचिहोषः सनुतयुयातु । (१२अ० ६१क०) अग्नि-
स्ते योनावभारुखा । (५अ० ११क०) इदमहन्तमं वार्वहिद्वा ।
(३०अ० १०क०) हाभ्यः स्नामम् ॥

स्वः पदमनरणे ॥ १६६ ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति । अरण्यगच्छो यदि
परो न भवति यथा (१८अ० ५०क०) स्वः न । स्वर्णं घर्मः ।
(१अ० ११क०) स्वः अभि विकस्ये घर्मः । स्वरभि विकस्ये घर्मः,
पदमिति किम्, पदावयवस्य रिफितसंज्ञा माभूत् । (१०अ०
६क०) राजस्वइति राज् । स्वः । सोमस्य टात्वमभि स्वाहा
राजस्वः अनरण इति किम् । (२६अ० २क०) स्वायुचारणाय
च ? पदादिश्चाजित्पर इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

पदादिश्चाजित्परः ॥ १६७ ॥

पदादिश्च यदि स्वशब्दो भवति तदा रिफितसंज्ञो भवति
जित्परश्चेन्न स्यात् “हौ हौ प्रथमौ जित्” । “ऊष्माणश्च हवर्जः”
जिदित्युक्तम् (११अ० २क० स्वर्ग्यायेति स्वं । ग्याय । स्वर्ग्याय
शक्त्या । पदादिरिति किम् (१०अ० ६क०) स्वाहा राजस्वः ।
अजित्परमिति किम् (३४अ० २०क०) स्वं सामिति स्वं साम् ।
पदसंहितोदाहरणम् ॥

ह्वाः सवितः पुनस्त्वष्टुर्नेष्टुरकर्होतर्मातः
प्रातर्जामातरजीगः प्रणेतरिति च ॥ १६८ ॥

ह्वाः सवितः पुनः त्वष्टुः नेष्टुः अकः होतः मातः प्रातः
जामातः अजीगः प्रणेतः एतेषां पदानां विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । यथा (१अ० २क०) मा ह्वामा ते । (८अ०
१क०) देव सवितरिति सवितः । (४अ० १५क०) पुनर्मनः ।
(६अ० २०क०) देव त्वष्टुर्भूरिति ते । (२६अ० २१क०) ग्रावो नेष्टुः
पित्र, (३८अ० ५क०) सरस्वति तमिह धातवेऽकः । (२३अ०
६४क०) सोमोऽहोतुर्व्यज । (१०अ० २३क०) पृथिवि मातर्मा
मा ह्विठोसोः । (२०अ० २८क०) इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः ।
(२७अ० ३४क०) त्वष्टुर्जामातरङ्गुत । (२८अ० १८क०) आदिद-
ग्रमिष्टुओषधीरजीगः । (२४अ० ३६क०) भग प्रणेतर्भग
सत्यराधः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १६९ ॥

वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानि शास्त्राण्यपेक्ष्य । शिखाविहितं

व्याकरणविहितं चास्मिन् शास्त्रे उभयं यतः प्रक्रियते । 'अत एव हेतोः शिष्याणामेतच्छास्त्रस्याविणां वृद्धिर्भवति ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-

सूत्रे प्रथमोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यश्रीवज्रटसुतोव्वटकृतौ प्रातिशाख्य-
सूत्रभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

संज्ञाः परिभाषाश्च प्रथमाध्याये शास्त्रसंव्यवहारार्थमुक्ताः ।
इदानीं स्वरसंस्कारयोश्चन्द्रमि नियम इति प्रतिज्ञातौ । स्वर-
संस्कारावारभ्येत तत्र च प्रथमं स्वरः प्रतिज्ञात इत्यतः स्वर
एव प्रथममारभ्यते ॥

स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम् ॥ १ ॥

एकं स्वरितं प्रथमं वर्जयित्वा एकोदात्तं पदम्भवति सर्व-
स्मिन्नेव पदे एकमक्षरं स्वरितमुदात्तं च भवति । अन्यान्य-
क्षराण्यनुदात्तानीति सूत्रार्थः । तत्र स्वरितस्य चत्वारो भेदा
भवन्ति तद्यथा । आदिस्वरितमध्यस्वरितान्तस्वरितसर्वस्वरि-
तानि पदानि भवन्ति । आतिस्वरितम् यथा (१६अ०
२८क०) व्युत्पत्तेश्चायेति व्युत्पत्तः । केशाय । मध्यस्वरितं यथा
(६अ० ६क०) मनुष्याणाम् । स्वर्गयुयि । अन्तस्वरितं यथा
(१अ० १२क०) वैष्णव्यौ, (१अ० २०क०) धान्यम् । सर्वस्वरितं
यथा (३अ० ५क०) स्वः । उदात्तस्य चत्वारो भेदा भवन्ति
तद्यथा । आद्युदात्तमध्वोदात्तान्तोदात्तसर्वोदात्तानि पदानि

भवन्ति । आद्युदात्तं यथा (२४अ० १क०) अश्वः, (४अ० ६क०) स्वाहा । मध्योदात्तं यथा (१अ० २३क०) त्रितायं द्वितायं । अन्तोदात्तं यथा (१४अ० २२क०) इषे ऊर्जे रय्ये । सर्वोदात्तं यथा (५अ० २०क०) प्र तत् । एता अष्टौ पदभक्तयोऽनेन सूत्रेणोक्ताः आद्युदात्तब्रुदात्तसर्वोदात्तानि वक्ष्यति । एवमेता एकादशपदभक्तयो भवन्ति सर्ववेदेषु ॥

अनुदात्तम् ॥ २ ॥

स्वरितादचरादुदात्ताद्वा यदवशिष्टं तदनुदात्तं भवति । उक्तान्वेवादाहरणानि । अधिकारार्थमेतत् ॥

नो नौ मे मदर्थे विद्व्येकेषु ॥ ३ ॥

अनुदात्तमित्यनुवर्तते नः नौ मे । एतानि मदर्थे वर्त्तमानानि अस्मदर्थे यदि ब्रुवन्ति । बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायकानि च यदि भवन्ति यथासंख्यं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । नः यथा, (३६अ० ११क०) शत्रोऽइन्द्राग्नी, (२५अ० १६क०) स्वस्ति नऽइन्द्र । नौ यथा (२अ० २७क०) ग्रन्थरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु, मे यथा (१७अ० २क०) इमाम् अग्न्युदष्टका धेनव । (२१अ० १क०) इमम् मे वरुण ॥

मा च ॥ ४ ॥

मा इत्येतच्च पदमनुदात्तं भवति । अस्मदर्थे चेद्वर्त्तते । यथा (६अ० १६क०) आ मा गन्तामितीरा मातीरा च । मदर्थे इति किम् (६अ० २२क०) मापो मौषधौ हिठोऽसौः ॥

वो वान्ते त्वदर्थे ॥ ५ ॥

वः वाम् ते एतानि पदानि युष्मदर्थे वर्त्तमानानि बहु-

वचनद्विवचनैकवचनेषु यथासंख्यं वर्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति, वः । यथा (२६अ० ११क०) तँव्वो^१ दस्मम् । (४अ० ५क०) आ वो^१ देवासईमहे । वां यथा (७अ० ८क०) अयँवां मितावरुणा सुतः^१ । (७अ० ११क०) या वां कशा मधु^१मती, ते यथा (३अ० ५७क०) एष ते^१ रुद्र भागः^१ । (३अ० १३क०) अयं ते योनिः^१ ॥

त्वा च ॥ ६ ॥

त्वा इत्येतच्च पदं युष्मदर्थं वर्तमानमनुदात्तं भवति । यथा (२५अ० ३७क०) मा त्वाग्निर्द्वनयोद्धमर्गन्मिः । (३अ० २६क०) तत्त्वा शोचिष्टृ दीदिवः । नो नो म इति यथा-
श्रुतेन मिहे यस्मदर्थ इति त्रिवेदकेष्विति च वदति तत्स्थि-
त्युत्पादनार्थम् । मा इत्येतस्य तु पदस्य मदर्थ इति विशेषण-
कर्त्तव्यम् । प्रतिषेधार्थं यस्यापि सम्भवात् । वो वां ते त्वा
प्रतिपां च पदानां त्वदर्थे इति विशेषणं शिष्यव्युत्पादनार्थमेव
अन्यार्थस्याव्यभिचारात् ॥

पूर्ववाननुदेशः ॥ ७ ॥

पूर्वः पदैः प्रज्ञापितस्यार्थस्य यत्पद्यात् । अस्मै एपां अस्मि-
न्नित्यादि सर्वनामपदं तस्यैवार्थस्याभिधायकमभवति तदनुदेश-
शब्देनोच्यते । तदनुदात्तमभवति । अस्मै यथा (११अ० ७४क०)
भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । एपां यथा (१०अ० ३२क०)
दुहेहै^१षां कृणुहि भोजनानि । अस्मिन् यथा (३अ० १क०)
अस्मिन् हव्या ज^१हीतन । पूर्ववानिति किम्, (७अ० २१क०)
सोम- पवतेऽस्मै ब्रह्मणे । (१६अ० ४७क०) आसां प्रजानांमे-
षाम्यशनाम् ॥

असि ॥ ८ ॥

असौत्ये तत्पदमनुदात्तं भवति (२अ० १क०) कृणोऽस्या-
खरेष्टः, वेदिंरसि बृहिषि । आख्यातमसि शब्दस्तस्य वक्ष्य-
माणोऽनुदात्तस्वरः प्राप्त एव इह यदग्रहणं तदाख्यातपदान-
भिन्नस्यापि ज्ञानार्थम् ॥

यथा गृभो भुवोऽग्निभ्यः ॥ ९ ॥

यथा शब्दो गृभो भुवोऽग्निशब्देभ्यः परोऽनुदात्तो भवति ।
गृभः, यथा (१२अ० ८५क०) पुरा जीवु गृभो यथा । भुव,
यथा (२३अ० २८क०) सत्यस्याक्षिभुवो यथा । अग्नियेथा
(८अ० ४०क०) भ्राजन्तोऽग्रग्नयो यथा । एतेभ्यः किम् (३अ०
५८क०) यथा नो वक्ष्यसमस्करेत ॥

गिर्वणः ॥ १० ॥

गिर्वेण इत्येतत् पदमनुदात्तं भवति । (५अ० २८क०)
परित्वा गिर्वणो गिरः । एतच्चामन्त्रितत्वादेवानुदात्तं प्राप्तं
यत् पुनरुच्यते तदामन्त्रितानभिन्नस्यापि प्रत्ययार्थम् ॥

अग्ने घृतेनेति च ॥ ११ ॥

अग्ने पूर्वं घृतेनेत्येतत्पदमनुदात्तं भवति । यथा (१७अ०
५०क०) अग्ने घृतेनाहुत । अग्ने पूर्वमिति किम् । (३अ०
३क०) अङ्गिरो घृतेन वर्डयामसि ॥

प्रचिकितश्च ॥ १२ ॥

प्रपूर्वं चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तं भवति । यथा
(१८अ० ५२क०) त्वठं सोमं प्रचिकितो मनीषा । प्रपूर्वमिति
किम् । अन्यपदपूर्वमनुदात्तं न भवति । एतदप्यामन्त्रितत्वा-
देवानुदात्तं मन्धोप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

एनोऽपापे ॥ १३ ॥

एन इत्येतत् पदमपापे वाच्येऽनुदात्तं भवति । अर्वाशिष्टं चैतन्प्रातिपदिकमात्रं सर्वलिङ्गं गृह्यते पुल्लिङ्गं भवति यथा (१७अ० ५०क०) उदेनमुत्तरान्नय, स्त्रीलिङ्गं भवति यथा (१२अ० १५क०) मैनान्तर्पमा माचिषाऽभि शोचौः, नपुंसके भवति यथा । (१२अ० ३५क०) मातर्व पुत्रं विभृतास्त्रेनत् । अपाप इति किम् । (८अ० १३क०) देवकृतस्त्रेनसाऽव्यजनमसि, (३अ० ४५क०) यदेनश्कृमा व्रयम् ॥

इह पूर्वठ० श्रुतम् ॥ १४ ॥

इह पूर्वं श्रुतमित्येतदनुदात्तं भवति । यथा (७अ० ६क०) ममादिह श्रुत० हवम् । इह पूर्वमिति किम् । (७अ० ६क०) श्रुत० मित्वावरुणा हवेमा । एतद्वाख्यातत्वादनुदात्तं मन्धोप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

मन्ये पदपूर्वठ० सर्वत्र ॥ १५ ॥

मन्ये इत्येतत् पदं पदपूर्वं अनुदात्तं भवति सर्वत्र यथा (१५अ० ४७क०) अग्निठ० होतारं मन्ये दास्वन्तम् । आख्यातत्वादाख्यातवद्ययोगादिभिः स्वरधिकारो यः प्राप्तः सोऽनेन सर्वत्र ग्रहणेन निषिध्यते अपदपूर्वस्य स्थाप्यते ॥

वा च कम चित्समस्माद् घ ह स्म त्व
ईमर्थ्या अरं स्विन्निपाताश्चेत् ॥ १६ ॥

वा च कम उ चित् । समस्मात् । घ । ह । स्म । त्व ईम् । मर्थ्याः । अरं । स्वित् । एतानि पदानि अनुदात्तानि भवन्ति यदि निपातानि भवन्ति । असस्त्वचनानि भवन्तीत्यर्थः । वा यथा । (८अ० ७क०) वातो वा मनो वा । च यथा (२६अ०

(क०) अग्निश्च पृथिवी च सन्नते । कं यथा । (२५अ० ४६क०)
 [मानु कं भुवना सोषधाम, उ यथा (४०अ० ६क०) यऽउ
 भूत्याऽऽरताः] । चिद्यथा । (८अ० २३क०) उतापवक्ता हृदया
 वधश्चित् । समस्माद्यथा । (३अ० २६क०) उरुथा णोऽअघायतः
 समस्मात्, घ (७अ० ३२क०) यथा । आ घा येऽअग्निमि-
 धते । ह यथा (२३अ० ६३क०) दधे हृगर्भमृत्वियम् । स्म
 यथा । (३अ० ४६क०) अस्ति हि आ ते शुषित्वयथाः, त्वो
 यथा । (१२अ० ४२क०) पीर्यति त्वोऽअनु त्वो गृणाति, ईम्
 यथा । (२३अ० ५५क०) काऽईमरे पिशङ्गिला । मर्याः यथा ।
 १०अ० ६क०) आविर्मर्याऽआवितोऽअग्निगृहपतिः । अरे
 यथा । (२३अ० ५७क०) अजारे पिशङ्गिला । स्विद्यथा ।
 ३३अ० ७४क०) अधः स्विदामीऽदपरि स्विदामीश्च ।
 नेपाता इति किम् । (४अ० १६क०) चिदमि मनामि ॥

पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थ पादादौ ॥१७॥

पदपूर्वमामन्त्रितं यत् पदं तदनुदात्तं भवति । यदि
 पदानामभूतस्यार्थस्याभिधायकत्वं भवति । यदि तत् द्विवचन-
 बहुवचनेनारभ्यत इत्यर्थः । यदि च पादादौ न भवति पद-
 पूर्वं भवति यथा । (४अ० १६क०) त्वमग्ने व्रतपाऽअमि ।
 ३अ० ५६क०) वयथं सोमं व्रते तव । अनानार्थ इति किम् ।
 ५अ० ३४क०) मिच्छस्य मा चक्षुषेत्तद्ध्वमग्नयः, (२२अ०
 १६क०) आदित्यानां पत्वान्निहि देवाः । अपादादाविति
 किम् । (७अ० ११क०) या वां कशा मधुमत्यश्विना । (१५अ०
 ३०क०) संठं ममिद्यवसेवपन्नग्ने ॥

तेनानन्तरा षष्ठ्येकपदवत् ॥ १८ ॥

तेनामन्त्रितेनाव्यवहिता षष्ठ्येकपदवद् भवति । आन-

न्त्यर्थं चेह देशकृतमर्थकृतं च गृह्यते । देशकृतं पुरस्तादुपरि-
 ष्टाहा षष्ठान्तं पदमामन्वितस्य । अर्थकृतमेकार्थीभावः । एत-
 दुक्तं भवति । यदि तत् षष्ठान्तमामन्वितस्य विशेषणं भवति ।
 अर्थैकपदवत् स्वरो भवति । एतदुक्तं भवति यदि षष्ठान्तं
 वाक्यादौ पादादौ वा न भवति पदपूर्वं भवति अथ तदप्यनु-
 दात्तं भवति । अतोऽन्यथात्वे आद्युदात्तं भवति । यथा
 (६अ० २७क०) । अ॒पान्न॒पात् । दे॒वी॑ रा॒पोऽअ॒पान्न॒पात् ।
 ऋ॒षी॑णा॒न्नपा॒त् यथा । (२१अ० ६१क०) ऋ॒षी॑णा॒न्नपा॒द-
 वृ॒णीत । (३७अ० १८क०) वि॒श्वे॑सां भु॒वां प॒ते, (३४अ० ५६क०)
 उ॒त्ति॑ष्ठ ब्र॒ह्मण॑स्यते । अन॒न्तरे॑ति किम् । (३४अ० ५८क०)
 ब्र॒ह्मण॑स्यते त्वम॒स्येव॑ एकपदवदिति च वदिति “व्युपदेशा-
 दन्यत्राद्युदात्तत्वं षष्ठ्या भवति यथा । (१२अ० १०८क०) ऊ॒र्जी॑
 नपा॒ज्जात॑वेद इत्यत्र ऊक्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य तेनानन्तरा षष्ठ्य-
 कपदवदित्यनेन सूत्रेणामन्वितस्यानन्तरा षष्ठ्यकपदवत् स्वरं
 लभते इत्येतदुक्तं भवति ॥ अधुनाऽऽमन्वितेन सह षष्ठ्या यत्रै-
 कार्थीभावो न भवति तत्प्रत्युदाहरणभूतं सूत्रं शिष्यभ्रान्ति-
 व्युदासार्थं स्वयमेव सूत्रकारः पठति ॥

न पृथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरेः पवि-
 त्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्नृपान्नृपते सोमग्नेः
 सोमेन्द्रस्य सोमसुवीर्यस्य सोम विश्वेष्वां देवा-
 नां प्रजापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने व्वाजं-
 स्याग्ने वरुणस्यापोऽअस्माकम् ॥ १६ ॥

पृथिवि देवय॒जन्यो॒षध्याः, दे॒व भू॒रेः । प॒वि॒त्र॒प॒ते प॒वि-
 त्र॑पूतस्य अ॒पां न॒पात् । न॒पां नृ॒पते । सो॒माग्नेः । सोमेन्द्र॑स्य ।

सोम सुवीर्य्यस्य, सोम विश्वेष्वां देवानाम् । प्रजापते यस्य,
 स्य देव । अग्ने तव । अग्ने वाजस्य । अग्ने वरुणस्य ।
 आपोऽश्वत्थाम् । एतेषामामान्वतानां याजन्तरा षष्ठी साऽने-
 तार्थिभावाच्चैकपदवत् स्वरं लभते । यथा (१अ० २५क०)
 प्रथिवि देवयजनी । पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते । देव भूर-
 या । (८अ० ६क०) वामस्य हि चयस्य देव भूरः । पवित्र-
 तं पवित्रपूतस्य यथा । (४अ० ४क०) तस्य ते पवित्रपते
 पवित्रपूतस्य । अपान्नपाद्यथा । (८अ० २४क०) अपान्न-
 पात्रातिरक्षन्सुख्यम् । नृणान्नृपते यथा । (११अ० २७क०)
 वृणान्नृपते जायसे शुचिः, सोमाम्नेर्यथा । (८अ० ५०क०)
 शक्त्वं देव सोमाम्नेः । सोमाम्नेर्यथा । (८अ० ५०क०)
 सो त्वं देव सोमाम्नेर्यथा । सोम सुवीर्य्यस्य यथा । (७अ०
 ४क०) अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्य्यस्य । सोम विश्वेष्वां
 वानां यथा । (८अ० ५०क०) अश्वत्थाम् त्वं देव सोम
 विश्वेष्वां देवानाम् ॥ प्रजापते यस्य यथा । (१८अ० ४६क०) स
 भुवनस्य पते प्रजापते यस्य । यस्य यथा, (७अ० ७क०)
 स्य देव दधिषे पूर्वपयम् । अग्ने तव यथा । (१२अ०
 ६क०) अग्ने तव अवी वयः । अग्ने वाजस्य यथा ।
 ५अ० ३५क०) अग्ने वाजस्य गोमतेः । अग्ने वरुणस्य
 यथा । (२१अ० ३क०) त्वन्नाऽअग्ने वरुणस्य विद्वान् । आपो-
 प्रश्नाकं यथा । (४अ० १२क०) आपोऽश्वत्थाम् मन्तरुदरे
 येषां । एवमादीन्यान्यपि प्रत्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि,
 यथा । (१२अ० ८६क०) यस्यौषधीः प्रसर्पथ ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्विकिरिद्र विलोहित
 रिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्कराम्बेऽश्वि-

केऽम्बालिके शरव्ये ब्रह्म सठंशिते मरुते
 ऽअश्विना यव्ये गव्ये द्यावापृथिवीऽउरे
 ऽग्नाऽइ पत्नीवँल्लाजीश्च्छाचौश्न्मीढुषट्
 शिवतम सहस्राक्ष शतेषुधे व्वसुपते व्वसुदाव
 ॥ २० ॥

सुमङ्गल सत्यराजन् । विकिरिद्र विलोहित । दा
 नीललोहित, अयस्कर, भूयस्कर । अश्वेऽश्विकेऽम्बालि
 शरव्यं ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्विना । यव्ये गवं
 द्यावापृथिवीऽउरो । अग्ना इ पत्नीवन् । लाजीश्न् । शास्त्र
 इन् । मीढुष्टम शिवतम । सहस्राक्ष शतेषुधे, वसुपते वसु
 वन् । एतान्यामन्वितानि, नानुदात्तानि भवन्ति । पदपृ
 मित्यस्यापवादः । सुमङ्गल सत्यराजन्यथा (२०अ० ४क०
 सुश्लोक् सुमङ्गल सत्यराजन् । विकिरिद्र विलोहित यथ
 (१६अ० ५२क०) विकिरिद्र विलोहित नमस्ते । दारिद्र नो
 लोहित यथा । (१६अ० ४७क०) अन्वसस्यते दारिद्र नो
 लोहित । अत्र सुमङ्गलविकिरिद्रशब्दस्य पादादिवादाद्युद
 त्तत्वं सिद्धमेव इति तादृशेषणार्थं द्वितीयपदस्योच्यते । ए
 सर्वत्रैतज्जातीयकेषु द्विपदेषु प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । अयस्कर भू
 स्कर यथा । (१०अ० २८क०) बहुकार अयस्कर भूयस्कर
 अश्वेऽश्विके यथा । (२३अ० १८क०) अश्वेऽश्विकेऽम्बालि
 न मा नयति कश्चन, शरव्ये ब्रह्म सठंशिते यथा । (१७अ०
 ४५क०) परापत शरव्ये ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्विना
 यथा । (३३अ० ४७क०) इता मरुतोऽअश्विना । यव्ये ग
 यथा । (२३अ० ८क०) यव्ये गव्येऽएतदन्नमत्तदेवाः, द्याव

पृथिवीऽउरो यथा । (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्त-
रिच । अग्नाऽ३३ पत्नीवन्यथा । (८अ० १०क०) अग्नाऽ३३
पत्नीवन सज्जुः । लाजी३न् शाची३न् यथा । (२३अ० ८क०)
भूर्भुवः । स्वर्लाजी३ष्वाची३न् । मीढुष्टम शिवतम यथा ।
(१६अ० ५१क०) मीढुष्टम शिवतम शिवो न । सहस्रात्त
शतेषुधे यथा । (१६अ० १३क०) धनुष्ट० सहस्रात्त शतेषुधे ।
वसुपते वसुदावन् यथा । (१२अ० ४३क०) मघवा वसुपते
वसुदावन् ॥

इडोत्तराणि नव खानोत्तराणि षडग्न्युत्त-
राणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेकठ०
सिनीवात्युत्तरञ्च प्रजापतये ब्रह्मन्निति च ॥२१॥

इडोत्तराणि नवामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।
या । (८अ० ४३क०) इडे, रन्ते । हव्ये, काम्ये । चन्द्रे,
योते । अर्दिति । सरस्वति । महि । विश्विति । खानोत्तराणि
डामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (४अ०
७क०) खान । भाज । अङ्गारे । वम्भारे । हस्त । सुहस्त ।
यानो । अग्न्युत्तराणि चत्वार्यामन्त्रितानि पदान्याद्युदा-
त्तानि भवन्ति । यथा (३३अ० ४८क०) अग्ने । इन्द्र । वरुण ।
रत्न । देवाः, भगोत्तराणि च । चशब्दाच्चत्वार्यमन्त्रि-
त्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (३४अ० ३६क०) भग
ऐतः । भग सत्यराधः । भग । इन्द्रोत्तरमेकं पदमाद्युदात्तं
रति । यथा । (२६अ० ४क०) इन्द्र । गोमन् । सिनीवात्यु-
त्तञ्च । चशब्दादेकमेवामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति । यथा ।
४अ० १०क०) सिनीवालि पृथुष्टुके । प्रजापतये ब्रह्मन्निति

च । अत्र ब्रह्मन्वित्यामन्वितमाद्युदात्तं भवति । यथा (२२अ० ४क०) प्रजापतये ब्रह्मन्वितम् ॥

भूतिराद्युदात्तम् ॥ २२ ॥

अनुदात्ताधिकारो निवृत्तः । इत उत्तरमाद्युदात्ताधिकारः प्रवृत्तः, भूतिरित्येतत् पदमाद्युदात्तं भवति । यथा (३०अ० १७क०) भूत्यै जागरणम् । (१२अ० ६१क०) नमो भूत्यै येदम् । भूतिरिति किम् । (१८अ० ११क०) सतं च मे भविष्यच्च मे ॥

कदा न रिष्येम पूर्वम् ॥ २३ ॥

कदेत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति । न रिष्येम पूर्वं चेद्भवति यथा (३४अ० ४१क०) । न रिष्येम कदा चन । न रिष्येम पूर्वमिति किम् (३५० ३२क०) । कदा चन स्तुरीरसि ॥

आमन्वितञ्च ॥ २४ ॥

आमन्वितमाद्युदात्तमभवति । यस्यामन्वितस्याधस्तात् स्वरौ न विहितः । कस्य चाधस्तात् स्वरौ न विहितः । पट-पूर्वं यन्न भवति । पादादौ वाक्यादौ वा यद्भवति तदाद्युदात्तं भवति । अपदपूर्वमभवति यथा (३अ० ३८क०) । अग्ने गृहपते । वाक्यादौ भवति यथा (५अ० ३४क०) । अग्नयः सगराः (२२अ० १८क०) । देवाऽआशापालाः । पादादौ भवति यथा (७अ० ११क०) । या वाङ्मया मधुमत्यर्षिना (३३अ० १०क०) । विश्वेभिः सोम्यमध्वग्ने । सुमङ्गलादि तु निपातितमेव ॥

कृष्णो मृगसंयोगे ॥ २५ ॥

कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२अ०

(१क०) कृष्णो^१ स्यात्खरे^२ष्टः) । (२४अ० ३६क०) कृष्णो रात्र्या-
ऽऽद्यो^३ जतूः) । सृगसंयोग इति किम् । (२४अ० ४०क०) खा
कृष्णः) कर्णो गदं^४भः) । अत्र कृष्णशब्दो वर्णवचनः वर्णविशे-
षाभिमतत्वात् ॥

व्ययवांश्चान्तः ॥ २६ ॥

अन्तःशब्दो द्विविधः व्ययवान्व्ययवांश्च यस्य विभक्त्यादि-
भिर्विकारो न क्रियते सोऽव्ययवान् । तथा चोक्तम् । सदृशं
त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्
व्येति तदव्ययमिति । यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते
स व्ययवान् । स चाद्युदात्तो भवति । यथा (१७अ० २क०) ।
समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च (२३अ० ६२क०) । इयं वेदिः परो-
ऽश्नन्तं^५ पृथिव्याः) । व्ययवानिति किम् । (७अ० ४क०)
अन्तयं^६ च मघवन् ॥

परः प्रधाने ॥ २७ ॥

परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमितवचन आद्युदात्तो
भवति । यथा । (८अ० ३६क०) यस्मात्त्र जातः) परोऽश्नन्तो-
ऽवस्ति^७ । (२३अ० ६२क०) इयं वेदिः परं^८ । प्रधान इति
किम् । (१७अ० २६क०) पुरो दिवा परऽणना पृथिव्या ॥

मात्रा च परिमाणे ॥ २८ ॥

मात्राशब्दश्च परिमाणवचन आद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२३अ० ४७क०) कस्य मात्रा न विद्यते । (२३अ० ४८क०)
गोस्तु मात्रा न विद्यते । परिमाण इति किम् । (२२अ०
१६क०) विभृर्मात्रा प्रभूः) पित्रा । अत्र मात्राशब्दस्य सम्बन्धि-
वचनस्य द्वितीयान्तस्यैतद्रूपं भवति । अतः परिमाणवाची न
भवति ॥

दक्षिणा च ॥ २६ ॥

दक्षिणाशब्दाद्युदात्तो भवति । यथा । (१८अ० ४२क०)
तस्य दक्षिणाऽप्यस्य + । (१७अ० ४०क०) दक्षिणा यज्ञः
पुरःएतु सोम + ॥

न दश विश्वकर्मा निषयेन्द्रस्य पातु
सदः सदभ्येषु ॥ ३० ॥

दश विश्वकर्मा निषद्य । इन्द्रस्य । पातु । सदः । सद्भ्यः ।
एतेषु परभूतेषु दक्षिणाशब्द आद्युदात्तो न भवति । दश
(१६अ० ६४क०) यथा । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः । विश्व-
कर्मा यथा । (१३अ० ५५क०) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ।
निषद्य यथा । (१८अ० ६२क०) आचूया जानु दक्षिणतो
निषद्य । इन्द्रस्य यथा । (३७अ० १२क०) पुत्रवन्तो दक्षिणत-
ऽइन्द्रस्याधिपत्ये । पातु यथा । (५अ० ११क०) मनोजवास्वा
पितृभिर्दक्षिणतः पातु । सदः यथा । (८अ० ३६क०) यम-
नैवा दक्षिणासद + । सद्भ्यः यथा । (८अ० ३५क०) यम-
नैवेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः + ॥

कर्णः स्वाङ्गे ॥ ३१ ॥

कर्णशब्दः स्वाङ्गाभिधाव्याद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२५अ० २१क०) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । (२५अ०
२क०) ओत्राभ्यां कर्णौ ते दनौमधरकृण्तेन । स्वाङ्ग इति
किम् । (२४अ० ४०क०) श्वा कृष्णः कर्णौ गर्दभः ॥

महो नपुठंसके ॥ ३२ ॥

महश्शब्दो नपुंसकाभिधाव्याद्युदात्तो भवति । यथा ।
(३अ० २०क०) महस्य महो वो भक्षीय । नपुंसक इति किम् ।

(४५० ३५क०) म॒हो दे॒वाय॒ तदु॒तर्ह॑ संप॒र्य॒त । (३३अ०
१७क०) म॒होऽ॒ग्नेः) स॒मिधान॑स्य शर्म॒णि ॥

श्रवश्च ॥ ३३ ॥

श्रवःशब्दो नपुंसकवाच्याद्युदात्तो भवति यथा । (१२अ०
१०६क०) अ॒ग्ने तव॑ अ॒वो व॑यः । नपुंसक इति किम् ।
(१८अ० १क०) अ॒वस्य॑ मे श्रुति॑ मे ॥

अस्यो वीर्य्ये ॥ ३४ ॥

अस्यशब्दो वीर्य्यवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (३अ०
२०क०) अ॒स्य॒स्यास्यो॑ वो भ॒क्षीय॑ । वी॒र्य्य इति॑ किम् ।
(३०अ० १०क०) स्व॒प्रा॒या॒स्यम॑ध॒र्माय॑ । (४०अ० ८क०) अ॒न्य-
न्तमः॑ प्रवि॒शन्ति ॥

एता वर्णे ॥ ३५ ॥

एताशब्दो वर्णवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२४अ०
८क०) ए॒ताऽ॒ऐन्द्रा॑ग्नाः) । वर्ण इति किम् । (१७अ० २क०)
ए॒ता मेऽ॒च॒ग्न इष्ट॑काः ॥

रोहितश्च केवलः ॥ ३६ ॥

रोहितशब्दश्च वर्णवचनः केवलः असमासस्य आद्युदात्तो
भवति । यथा । (२४अ० २क०) रो॒हि॒तो ध॒म्रो॒रि॒हितः॑ ।
वर्णवाचीति किम् । (२४अ० ३७क०) रो॒हि॒त्कु॒ण्ड॒णाची॑
ग॒लेत्ति॑का । केवल इति किम् । (२४अ० २क०) ध॒म्रो॒रि॒-
हितः॑ कु॒र्क॒सु॒रो॒हितः॑ ॥

यन्त्रो राट् ॥ ३७ ॥

यन्त्रोशब्द आद्युदात्तो भवति । राट् परश्चेद्भवति ।

यथा । (१४अ० २२क०) यन्त्रौ राट् । राट् पर इति किम् ।
यन्त्रामि यमनौ ॥

ओषधीरनामन्त्रिते ॥ ३८ ॥

ओषधीशब्दोऽनामन्त्रितविषय आद्युदात्तो भवति ।
यथा । (१२अ० ७५क०) याऽओषधीः (पूर्वा ज्ञाताः) । अना-
मन्त्रित इति किम् । (१२अ० ८६क०) यस्योषधीः प्रसर्पय ॥

सर्वं विश्वं मानुषाणाः स्वाहा वाजः
पयो नमः ॥ ३९ ॥

सर्वं । विश्वं । मानुषा । आशाः । स्वाहा । वाजः ।
पयः । नमः । एतानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । सर्वं
यथा । (३२अ० २क०) सर्वं निम्पा जज्ञिरे । विश्वं यथा ।
(३२अ० ८क०) यत् विश्वं भवत्येकनौडम् । मानुषा यथा ।
(१२अ० १११क०) दैव्यं मानुषा युगा । आशा यथा । (२७अ०
७क०) विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषोभियः । स्वाहा यथा ।
(२२अ० ७क०) हिङ्ङाराय स्वाहा । वाजः यथा । (१८अ०
१क०) वाजश्च मे । पयः यथा । (१८अ० ३६क०) पयः
प्रयिष्याम् । नमः यथा । (१६अ० १७क०) नमो हिरण्यवा-
हवे ॥

असि शिवा सुषदा पयस्वतो यत्ते मधुम-
तोर्वचस्वानोजिष्ठो भाजिष्ठः शुष्णिगो भद्र-
वाच्चाय वन्द्या मध्वो यमादित्यस्वितः सोमेन
स्वसेत्येतेषु ॥ ४० ॥

शिवा । सुषदा । पयस्वतो । यत्ते । मधुमतीः । वर्चस्वान् ।

अजिष्ठः । अजिष्ठः शुष्मिणी । भद्रवाच्चाय । वन्द्यः । मेध्यः ।
यमः । आदित्यः । त्रितः । सोमेन । स्वसा । असौत्यधस्तादनु-
दात्त उक्तः स एतेषु परभूतेषु आद्युदात्तो भवति । शिवा यथा ।
(१अ० २७क०) मुञ्जा चासि^१ शिवा । सुषटा यथा । (१अ०
२७क०) सोना चासि^१ सुषटा । पयस्वती यथा । (१अ० २७क०)
ऊजस्वती चासि^१ पयस्वती च । यत्ते यथा । (५अ० ८क०)
योऽस्याम्^१ शिव्याभसि^१ यत्ते^१ । मधुमतीयेया । (७अ० १क०)
वे^१षां भगो^१सि^१ मधु^१मतीः । वर्चस्वान्यथा । (८अ० ३८क०)
त्वन्ते^१ वेष्वा^१म^१ वर्चस्वान् । योजिष्ठः यथा । (८अ० ३८क०)
त्वन्ते^१ वेष्वा^१स्योजिष्ठः । अजिष्ठः यथा । (८अ० ३८क०) त्वन्ते-
वेष्वा^१म^१ अजिष्ठः । शुष्मिणी यथा । (१८अ० ७क०) सुरा
त्वमसि^१ शुष्मिणी । भद्रवाच्चाय यथा । (२१अ० ६१क०)
होत्रसि^१ भद्रवाच्चाय । वन्द्यः यथा । (२८अ० ३क०) दद्या-
चासि^१ वन्द्यः । मेध्यः यथा । (२८अ० ३३क०) आगुश्चासि^१
मेध्यश्च सप्तमे । यमः यथा । (२८अ० १४क०) असि^१ यमः ।
आदित्यः यथा । (२८अ० १४क०) अस्या^१दित्यो^१अवेन् । त्रितः
यथा । (२८अ० १४क०) असि^१ त्रितो गुह्ये^१न । सोमेन यथा ।
(२८अ० १४क०) असि^१ सोमे^१न । स्वसा यथा । (३४अ० ३३क०)
या दृ^१वानामसि^१ स्वसा ॥

धनदारत्नधाभ्याञ्च ॥ ४१ ॥

धनदारत्नधाभ्यामपरोऽसि शब्द आद्युदात्तो भवति । धनदा
यथा । (६अ० २८क०) त्वठं हि धनदा^१असि^१ । रत्नधा यथा ।
(२६अ० २१क०) त्वठं हि रत्नधा^१असि^१ ॥

रायोऽपोषे ॥ ४२ ॥

राय इत्येतत्पदमपोषे परे चाद्युदात्तं भवति यथा ।

(४अ० २२क०) त्वे रायो मे रायं + । अयोष इति किम् ।

(४अ० २२क०) मा वयर्थं रायस्योषेण वि यौष ॥

न भागमीशिषयोः ॥ ४३ ॥

राय इत्येतत्पदं भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तञ्च भवति । भागं यथा । (३४अ० २३क०) रायो भागम् । ईशिषे यथा । (१७अ० ७१क०) राय ईशिषे ॥

त्रिधा बद्धहितयोः ॥ ४४ ॥

त्रिधाशब्दो बद्धहितयोः परयोराद्युदात्तो भवति । बद्धो यथा (१७अ० ८१क०) त्रिधा बद्धो त्रिषभो रोरवीति । हितं यथा (१७अ० ८२क०) त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानम् ॥

सुकृतम्भूते ॥ ४५ ॥

सुकृतशब्दो भूताभिधायाद्युदात्तो भवति । यथा (७अ० ३८क०) सुकृतः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । भूत इति किम् । सुकृतञ्च (१८अ० ५क०) मे सुकृतञ्च मे ॥

द्विरुदात्तानि ॥ ४६ ॥

द्विरुदात्तं येषु तानि पदानि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशठं ससत्तनूनप्वे तनूनपान्नक्तोषासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा क्रतूदक्षाब्ध्यामेतवाऽअन्वेतवा इति च ॥ ४७ ॥

(१७अ० ४०क०) बृहस्पति + । (२०अ० ४५क०) वनस्पति + (२०अ० ३७क०) नराशठं स +, (४अ० ५क०) तनूनप्वे,

(२०अ० ३७क०) तनूनपात्, (१२अ० २क०) नक्तोषामा,
(२०अ० ४१क०) उषामा नक्तो, (१७अ० २०क०) द्यावा-
पृथिवी, (१२अ० २क०) द्यावाक्षामा, (७अ० २७क०) क्रतुद-
त्तावभ्याम्, (१७अ० ८७क०) एतवै, (८अ० २३क०) अन्वै-
तवै, एतानि पदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति अदेवताद्वन्द्वार्थं
आरम्भः प्रचुराख्ये वोदाहरणानि ॥

देवताद्वन्द्वानि चानामन्वितानि ॥ ४८ ॥

देवताद्वन्द्वानि च द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि
वर्जयित्वा । यथा (२अ० १ क०) अग्नीषोमावभ्याञ्जृह्वामि
(७अ० २३क०) मित्रावरुणावभ्यां च्वा । देवताद्वन्द्वानौति
किम् (४अ० ८क०) ऋक्स्वामयोः शिल्पे (४अ० २क०)
दीक्षात्पसोस्तनूमि । अनामन्वितानौति किम् (७अ० १०क०)
ताम्रेण मित्रावरुणा, चशब्दादधस्तनसूत्रविहितान्यनाम-
न्वितानि द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि त्वामन्वित-
स्वर्गभन्ते । यथा (२६अ० ३क०) बृहस्पतेऽसति यद्व्योऽश्-
हात् (२८अ० २६क०) तनूनपात् यऽऋतस्य यानान् ॥

इन्द्राबृहस्पतिवभ्यामिन्द्राबृहस्पती इति
त्रौणि ॥ ४९ ॥

इन्द्राबृहस्पतिवभ्यामिन्द्राबृहस्पती इत्येतयोः पदयोस्त्री-
ण्यचुराण्युदात्तानि भवन्ति । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां यथा (७अ०
२३क०) इन्द्राबृहस्पतिवभ्यां त्वा देवाय्यज्ज्ञस्य । इन्द्राबृह-
स्पती यथा (२५अ० ६क०) इन्द्राबृहस्पतीऽऊरुवभ्याम् ॥

सर्वमग्नाऽइ लाजीऽष्ठाचौऽनिति त्रिमा-
त्राणि च ॥ ५० ॥

अग्राऽइ लाजी३न् शाची३न् एतानि पदानि सर्वोदा-
त्तानि भवन्ति त्रिमात्राणि च त्रीण्यक्षराण्येतेषु पदेषु भवन्ति,
यथा (८अ० १०क०) अग्राऽइ इह आकारस्त्रिमात्रः (२३अ०
८क०) लाजी३निहेकारः शाची३निहेकारः ॥

प्रणवश्च ॥ ५१ ॥

प्रणवश्च सर्वोदात्तो भवति त्रिमात्रश्च यथा (४०अ० १७क०)
ओम् ३स्वस्वहम् ॥

विवेशा३ इति चानुदात्तम् ॥ ५२ ॥

विवेशा३ इत्येतत् पदं सर्वानुदात्तं भवति अन्यमक्षरं
चास्य त्रिमात्रं भवति यथा (२३अ० ४८क०) तेषु विश्वं भुव-
न्माविवेशा३, इहाकारस्त्रिमात्रः । अनुदात्तमिति किम्,
(२३अ० ५०क०) विश्वम्भुवनमाविवेश ॥

आसीदिति चोत्तरं विचारे ॥ ५३ ॥

आसीदित्येतत्पदं विचारे वर्त्तमानमुत्तरं सर्वानुदात्तं
भवति तस्य चान्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा (३२अ० ७४क०)
उपरि स्विदासीत्, इहाकारस्त्रिमात्रः, विचार इति किम्,
(२३अ० ११क०) का स्विदासीत् ॥

पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ ५४ ॥

आसीदित्येतत्पदं पूर्वं विचारे वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति
त्रिमात्रं चास्यान्यमक्षरं भवति । यथा (३२अ० ७४क०) अघः
स्विदासीत् इहेकारस्त्रिमात्रः ॥

इन्द्रश्चेन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ ५५ ॥

देवताइन्द्रं च इन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु परभूतेष्वन्तो-
दात्तं भवति, द्विरुदात्तापवादः, इन्द्रपूर्वं यथा (२५अ० २५क०)

इन्द्राणूः प्रियमप्येति पार्थः, (२२० १५क०) इन्द्राण्यो-
रुज्जितमनूजेषाम् (७२० ८क०) इन्द्रायुबभ्यान्वैषते
योनिः । सोमपूर्वस्य यथासम्भवमुदाहरणम् (२४२० १क०)
बाहोः सौमापौष्णः ॥

अग्निश्चेन्द्रे ॥ ५६ ॥

अग्निपूर्वश्चेन्द्रेत्तरपदो देवताहन्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति
यथा (७२० ३२क०) अग्नोन्द्राबभ्यान्वैषते योनिः ॥

ऋक्क्षामि च ॥ ५७ ॥

ऋक्पूर्वपदः सामशब्दात्तरपदश्च हन्वसमासोऽन्तोदात्तो
भवति । यथा (४२० १क०) ऋक्क्षामाभ्याम् सन्तरन्तः ॥

यतो गतो ॥ ५८ ॥

यत इत्येतत्पदं गतो वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । यथा
(११२० ३क०) स्वर्त्यतो धिया दिवम्, इण्गतावित्यस्यैतद्रू-
पम्, गताविति किम् (२३२० ६३क०) यतो जातः प्रजा-
पतिः ॥

पायोर्विशः ॥ ५९ ॥

पायुशब्दात्परो विशः शब्दोऽन्तोदात्तो भवति । यथा
(१३२० ११क०) पायुर्विशोऽश्वस्याऽश्वदेवः, पायोरिति किम्
(१७२० ८६क०) इन्द्रदेवौर्विशो मरुतः ॥

आयुरर्थ्यमोर्वश्वस्तिभ्यः ॥ ६० ॥

आयुरित्येतत्पदम् अर्थ्यमा उर्वशी अस्ति शब्देभ्यः पर-
मन्तोदात्तं भवति । अर्थ्यमा यथा (२५२० २४क०) मा नो
मित्रो वरुणोऽर्थ्यमायुः, उर्वशी यथा (५२० २क०) उर्व-
श्वस्यायुरसि, पदसंहितोदाहरणम् । अस्ति यथा (१५२०

६२क०) अधसस्य ते ब्रजनं कृष्णमस्ति आयोद्वा । एतेभ्य इति किम् (१८अ० ३क०) आयुष मे जुरा च मे ॥

अस्य रोचनाऽसौ बोधा मे पारम्पुरऽएतारो दिवः कोऽहन्त्वस्महीँय्य ईशऽईशानेभ्यः ॥६१॥

रोचना असौ बोधा मे पारम् पुरऽएतारः दिवः कः अहम् त्वम् महीम् यऽईशे ईशानम् एतेभ्यः परः अस्य शब्दोऽन्तोदात्तो भवति, रोचना यथा (३अ० ७क०) अन्तश्च रति रोचनास्य, असौ यथा (१०अ० २०क०) असावस्य पिता वयश्च स्थाम् बोधा मे यथा (१२अ० ४२क०) बोधा मेऽस्य वचसो यविष्ठ, पारम् यथा (१२अ० ७३क०) अगन्तु तमसस्यारमस्य, पुरऽएतारो यथा (१७अ० १४क०) ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽस्य, दिवः यथा (२३अ० ५०क०) एकेनाङ्गेन दिवोऽस्य पृष्ठम्, कः यथा (२३अ० ५८क०) कोऽस्य वेद भुवनस्य नाभिम्, अहं यथा (२३अ० ६०क०) वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम्, त्वम् यथा (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता, महीम् यथा (३३अ० २८क०) इमान्ते धियुष्मभरे मही महीमस्य, यऽईशे यथा (२३अ० ३क०) यऽईशेऽस्य हिपदेः, ईशानम् यथा (२७अ० ३५क०) ईशानमस्य जगताः ॥

प्रत्नां यज्ञस्य हविषः पाहोत्त्पातं मङ्गो यज्ञमानस्य होतुरजरासो लोकेषु च ॥६२॥

प्रत्नाम् यज्ञस्य हविषः पाहि इत् पातम् मङ्गः यज्ञमानस्य होतुः अजरासः लोकः इत्येतेषु च प्रत्ययेषु अस्य शब्दोऽन्तोदात्तो भवति, प्रत्नां यथा (३अ० १६क०) अस्य प्रत्नामनुद्यतम्, यज्ञस्य यथा (४अ० १०क०) अस्य यज्ञस्योद्वचः,

हविष्मः यथा (६अ० ११क०) अस्य हविष्स्मना यज, पाहि
यथा (२६अ० २३क०) शश्वत्तमर्ठं समनाऽस्य पाहि । इत्
यथा (३३अ० ८७क०) अस्येदिन्द्रो वावृधे, पातम् यथा
(७अ० ३१क०) अस्य पातन्मियेषिता, मङ्गः यथा (८अ० १८क०)
अस्य मङ्गः पिवत, यजमानस्य यथा (२२अ० २२क०) अस्य
यजमानस्य वीरो जायताम्, होतुर्यथा (२८अ० ११क०)
अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि । अजरासो यथा (३३अ०
१क०) अस्याजरासो दमाम्, लोकः यथा (३५अ० १क०)
लोकः सुतावतः ॥

अनुदात्तमन्यत् ॥ ६३ ॥

अस्येत्येतत् पदमुक्तादन्यदनुदात्तं भवति, यथा (२३अ०
५८क०) षडस्य विष्ठाः शतम् (३३अ० ८७क०) अद्यातमस्य,
पूर्ववाननुदेश इत्येतस्येवायं प्रपञ्चः ॥

पक्त्वौर्हसयोरन्त उदात्तं आदिर्वा ॥ ६४ ॥

पक्त्वौः शब्दस्य हसशब्दस्य चान्त उदात्तो भवति आदिर्वा
उदात्तो भवति स्वरविकल्पः, पक्त्वौर्यथा (२१अ० ५८क०)
पचन्पक्त्वौः, हसः यथा (३०अ० २०क०) पञ्चलृङ् हसाय ॥

टङ्गं टङिः ॥ ६५ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

द्वितीयोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसुतोष्वटकृतौ

प्रातिशाख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातम्, तत्र प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोरेवाङ्गभूताः सञ्ज्ञाः परिभाषा उक्ताः, द्वितीये स्वरः । अधुना क्रमप्राप्तः संस्कारोऽभिधीयते लोपा-
गमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः ॥

सठेऽहितायाम् ॥ १ ॥

इत्थयमधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिस्थामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति च
“उदः स्तभाने लोपम्” उत (१७अ० ७२क०) स्तभान उत-
त्तभान तेजसा दिशु उदृष्टं ह ॥

अर्थः पदम् ॥ २ ॥

संज्ञितालक्षणमुक्तम् (प्रा० च० १ सू० १५८) “वर्णानामि-
कप्राणयोगः सठेऽहिति” अधुना पदलक्षणमुच्यते अर्थाभि-
धायि पदम् पद्यते गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनिनति पदम् यद्येवम्
निपातस्थानर्थकस्य पदसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः उपरिष्ठा-
दर्थभेदनिबन्धनं पदचतुष्टयं वक्ष्यति “नामाख्यातोपसर्गनि-
पाताश्चेति” तत्रास्य पदसंज्ञा भविष्यति यथा क्रियावाचक-
माख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकत्राम निपातः
वादपूरण इति सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्य
पदावयवस्य पदसंज्ञा माभूदित्यतोऽर्थग्रहणं इहैव पदसंज्ञा ।
यथा स्यात् (३०अ० १८क०) गोव्यच्छमन्तकाय गोघ्रातम्, इह
माभूत् (१८अ० १२क०) गोधूमाद्य मे ॥

पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ ३ ॥

यः कश्चिद्वैदिकशास्त्रमनिरुच्यते स पदान्तपदाद्योर्वेदि-

तव्य इति, ते सन्धयश्चत्वारो भवन्ति स्वरयोः, व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोस्तु द्विप्रकारः । पूर्वं स्वरौ भवति पश्चाद्व्यञ्जनानि, व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति, स्वरयोर्भवति यथा (४अ० १क०) आ इ दम् ए दम् । (१८अ० ४५क०) व रु ण इ ह व रु णे ह । व्यञ्जनयोर्भवति यथा (१अ० २२क०) सम् यौमि, संय्यौमि, (१अ० २१क०) सम् वृणामि संवृणामि, स्वरपूर्वो भवति यथा (१अ० १क०) इषे त्वा इषे त्वा, ऊर्जे त्वा ऊर्जे त्वा, व्यञ्जनपूर्वो भवति यथा (१७अ० ५०क०) उत् ए नम् उदेनम्, परिभाषासूत्रमेतत् ॥

न परकालः पूर्वकाले पुनः ॥ ४ ॥

छान्तराः काला इति वक्ष्यति तत्र यः परकालः सन्धिः पूर्वकाले सन्धौ सति पुनः प्राप्नुवन्न भवति यथा (प्रा० अ० ३ सू० १४२) “आकारोपधो यकारमिति, नकारस्याकारोपधस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (७अ० ३८क०) मुहारां-इन्द्र इति, यथा (प्रा० अ० ४ सू० ३६) “कण्ठपूर्वो यकारमरिफित इति, अवर्णपूर्वस्य विसर्जनोपधस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (१२अ० ८२क०) याओषधीरिति ततो द्विशब्दात् परं लक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० ४ सू० १२२) “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” ततो यलोपे कृते द्विशब्दात् पूर्वं शास्त्रं पुनः प्रवर्त्तते (प्रा० अ० ४ सू० ५२, ५३) “कण्ठादिवर्ण एकारम्” “उवर्ण ओकारमिति । तत्प्रवर्त्तमानन्निषिध्यत इति सूत्रार्थः ॥

छान्तराः कालाः ॥ ५ ॥

कालाधिकारः द्विः छान्तरा येषां सन्धिकालानां ते छान्तराः कालाः कालशब्दः स्नानपर्यायः, उक्तमुदाहरणम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ६ ॥

विसर्जनीयसन्धिरधिकृत इति सूत्रार्थः ॥

चक्षुयोः शम् ॥ ७ ॥

चकारककारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते,
चकारे यथा (१८अ० १क०) वाज् + च् मे, वाजश्च मे, छे यथा
(१४अ० १८क०) अस्त्रोवय् + छन्द + अस्त्रोवय्छन्दः ॥

तथयोः सम् ॥ ८ ॥

तकारककारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते,
तकारे यथा (३अ० ५७क०) आख् + ते पशुः आखुस्ते
पशुः, (१६अ० १क०) नम + ते रुद्र नमस्ते रुद्र, विस-
र्जनीयशकारसन्धिस्तु संहितायां न विद्यते अतो रूपोदाहरणं
दीयते, कः शकारः कस्थकारः ॥

प्रत्ययसवर्णस्मृदि शाकटायनः ॥ ९ ॥

शषसा मुत्तंज्ञा उक्ताः, मुत्तंज्ञकेषु परभूतेषु विसर्जनीयः
परमवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा (१७अ०
३३क०) आशुः शिशानः आशुश्शिशानः, (८अ० ३४क०)
अदितिः षोडशाक्षरेण अदितिष्षोडशाक्षरेण, (१अ० १क०)
देवो वः सविता देवो वस्सविता ॥

अविकारठं शाकल्यः शषसेषु ॥ १० ॥

विसर्जनीयस्य विकारश्च मन्यते शाकल्यः शषसेषु पर-
भूतेषु, यथा आशुः शिशानः आशुः शिशानः, अदितिः
षोडशाक्षरेण अदितिः षोडशाक्षरेण, देवो वः सविता
देवो वः सविता ॥

प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च ॥ ११ ॥

प्रकृत्या विसृजनीयं मन्यते कखयोः पफयोश्च प्रत्यययोः
शाकल्यः, कखयोर्भवति यथा (१२अ० ५क०) विष्णोः क्रमः
विष्णोः क्रमः, (११अ० २२क०) ततः खनेम ततः खनेम,
पफयोर्भवति यथा (८अ० १क०) देव सवितः प्रसुव देव
सवितः प्रसुव, (१२अ० ८८क०) याः फलिनीः याः फलिनी-
र्याः फलाः, कखयोः पफयोश्चेति पृथक्समासकरणमुत्तरार्थम् ॥

जिह्वामूलौयोपधानीयौ शाकटायनः

॥ १२ ॥

जिह्वामूलौयोपधानीयौ विसर्जनीय आपद्यते यथा-
मन्थम् कखयोर्जिह्वामूलौयमापद्यते पफयोस्तूपधानीयम्
शाकटायनाचार्यस्य मतेन, कखयोर्यथा विष्णोः क्रमः
विष्णोः क्रमः, ततः खनेम ततः खनेम, पफयोर्यथा
(१अ० २क०) वसोः पविवम् वसोः पविवम्, याः फलिनीः
याः फलिनीर्याः फलाः ॥

लुङ्ङमुदि जित्परे ॥ १३ ॥

मुत्संज्ञकाः शषमाः, जित्संज्ञका द्वौ द्वौ प्रथमौ शषसाश्च,
तत्र शषसेष, “प्रत्ययसवर्णमिति” विसर्जनीयसन्धिरुक्तः अत
इह दशैव जित्संज्ञका गृह्यन्ते, लुक् लुप्यते विमर्जनीयी
मुत्संज्ञके जित्परे परतः, यथा (३अ० २०क०) अन्धः ल ।
अन्धमत्याम्बो वो भक्षीय, (१८अ० २७क०) स्थालीभिः
स्थालीः । स्थालीभिस्तथालीराप्नोति, मुदि जित्परे इति
किम् (२५अ० १८क०) सुस्ति नः तार्थः । सुस्ति नस्त-
र्ह्योऽश्नरिष्टनेमिः सुस्ति ॥

उपवसने पीवः ॥ १४ ॥

उपवसने प्रत्यये पीवशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते
यथा (२१अ० ४३क०) पीवः उपवसनानेन पीवोपवसना-
नाम् ॥

सऽओषधीमयोः ॥ १५ ॥

सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते ओषधीमयोः प्रत्यययोः,
ओषधी यथा (१२अ० ३६क०) सऽओषधीः सौषधीरनुबध्यसे,
इम यथा (२८अ० ५४क०) सः इमाम् सेमानो हव्यदातिं
जुषाणः ॥

व्यञ्जने च ॥ १६ ॥

व्यञ्जने च प्रत्यये सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते, यथा
(३अ० २६क०) सः नः स नो बाधि शुधी हवम्, (१५अ०
२८क०) सः जायसे मत्यमानः, व्यञ्जन इति किम्, (१५अ०
४२क०) सः अग्निः साऽअग्निर्यो वसुर्गणे ॥

स्य एष च ॥ १७ ॥

स्यएषपदयोः सम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते व्यञ्जनमात्रे,
यथा (२२अ० १३क०) स्यः रात्यः एष स्य रात्यो वृषा,
(८अ० १४क०) स्यः वाजी एष स्य वाजी क्षिप्रणिम्, (२१अ०
२६क०) एषः कागः एष कागः एरोऽव्यखेन ॥

निशब्दो बहुलम् ॥ १८ ॥

निशब्दः पदान्तीयो लुप्यते बहुलम्, शृङ्गा शृङ्गाणीति
प्राप्ते यथा (१७अ० ८१क०) चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः,
पदा पदानीति प्राप्ते यथा (३४अ० ४३क०) त्रीणि पदा
विवर्क्रमे, बहुलग्रहणात् कचिन्न च लोपो भवति, यथा (८अ०
४३क०) एता तेऽव्यग्न्ये नामानि, कचिदिकारमात्रस्य

भवति, एमन् एमनीति प्राप्ते यथा (१३अ० ५३क०) एमन्
त्वादयामि, कचिन्नकारमात्रस्य भवति इच्छन्तिरिति निच्छन्तिर-
मिति प्राप्ते यथा (१२अ० ११०क०) इच्छन्तिरिति मङ्गरस्य, इत्यं-
भूतपदाद्यन्तप्रत्ययार्थं बहुलग्रहणम् ॥

अनितावध्याये ॥ १८ ॥

अस्मिन्नध्यायशेषे येऽन्तःपद आगमा विकाराश्च वक्ष्यन्ते
ते अनितौ इतिकरणे परत्वावस्थिते न भवन्तीति सूत्रार्थः ।
यथा (३अ० ५८क०) श्रेयस्कर श्रेयः कर्ति, (२अ० १६क०)
चक्षुष्याः चक्षुः पा इति, (३४अ० २०क०) स्वर्षाम् स्वः सामिति,
(४अ० ३३क०) धूर्षाहो धूः सहाविति, (३अ० ३६क०) दुडभ-
दुर्दभ इति, (३३अ० ११क०) वनर्षदे वनसद इति, (३०अ०
१८क०) अवरस्पराय अवरपरायेति, (२८अ० ५५क०) दुदुक्षन्
दुधुक्षन्ति, (१८अ० २क०) मुषाव मुसावेति, (११अ० ४४क०)
पुरीषवाहनः पुरीषवाहन् इति, (१७अ० ५५क०) मामहानः
ममहान इति, (७अ० ४ क०) वृष्टिमान् इव वृष्टिमानि-
वेति, अध्यायशेष इति किम्, (११अ० १५क०) तवस्त्वरमिति
तव - । त्रम्, अत्रेतिकरणे परत्वावस्थितेऽपि सकारो विद्यत
एव अस्यावधेः प्राग्भूतत्वात् ॥

इतिवच्चर्चयाम् ॥ २० ॥

इतिकरणात् पुरतो यत् पुनः पदवचनं तच्चर्चाशब्देनो-
च्यते तत्रेतिवत् इताविव । यथा इतिकरणे परत्वावस्थिते
आगमविकाराश्च न भवन्ति एवमिहापि न भवन्ति । यथा
श्रेयः कर, चक्षुः पाः । स्वः साम्, धूः सहो, दुः दभः । वन
सदः । अवरः पराय । सु चन्द्र । दुधुक्षन् । मुसाव । पुरीष-
वाहनः । ममहानः । वृष्टिमान् इव । एवं ज्ञातुः “लोपागम-

विकारांश्च नैवेतिकरणे स्मृताः । अथग्रहस्तु चर्चायामितिना
चोपदिश्यते ॥

ककारपकारयोः सकारम् ॥ २१ ॥

विसर्जनीयोऽधिकृतः स यथादिष्टं ककारपकारयोः प्रत्य-
ययोः सकारमापद्यते, यद्यप्यत्राविशेषेण सकार उक्तः तथापि
कण्ठपूर्वस्यैव सकारः, अकण्ठपूर्वस्य तु षकारोऽभिप्रेतः,
यतः “कषौश्च कषौ सकारमिति” अकण्ठपूर्वस्य सकारं
विदधाति, अतोऽकण्ठपूर्वस्य षकारो भवतीति निश्चीयते ॥

भाव्युपधोः षकारम् ॥ २२ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाव्युपधो विसर्जनीयः षकार-
मापद्यते ककारपकारयोः प्रत्यययोः । कण्ठपूर्वस्य तु सकार
एव । एतयोर्द्विहरणान्यग्रेतनसूत्रेषु द्रष्टव्यानि । अधिकार-
सूत्रमेतत् ॥

अविर्निरिडद्वडाया वसतिर्वरिवः ॥ २३ ॥

आविः निः इडः इडायाः वसतिः वरिवः इति एतेषां
विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते यथायोगं ककारपकारयोः
प्रत्यययोः । यथा (१३अ० १३क०) आवि + कृणुष्व, आविष्कृ-
णुष्व, निः) यथा (६अ० ३६क०) अस्वनिष्पुसमरीर्विदाम्,
इडः) यथा (१५अ० ३ क०) इडस्यदे समिध्यसे, इडायाः
यथा (४अ० २२क०) इडायास्यदममि । वसतिः) यथा (१२अ०
७६क०) पर्णवो वसतिष्कृता, वरिवः) यथा (५अ० ३७क०)
अयन्नोऽग्निर्वरिवस्तृणीतु ॥

दिवोऽककुत्पृथिव्योः ॥ २४ ॥

दिव इत्येतस्य सम्बन्धी विसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्

पृथिवीशब्दौ वर्जयित्वा । यथा (४अ० ३५क०) टिवः पुञाय
दिवस्पुञाय स्त्र्ययि (१५अ० ६५क०) दिवस्पुष्टे व्यचस्वतीम्,
(१५अ० ५८क०) दिवस्पुष्टे ज्योतिष्मतीम्, अककुत्पृथिव्यो-
रिति किम्, (३अ० १२क०) अग्निर्मूर्धा टिवः ककुत्,
(२८अ० ५३क०) टिवः पृथिव्याः पयोजि + ॥

रायः सहसः पोषपुत्तयोः ॥ २५ ॥

रायः सहस इत्येते विसर्जनीयौ सकारमापद्यते यथा-
मख्यं पोषपुत्तयोः परयोः, रायः यथा (४अ० २२क०) रायः
पोषेण, मा वृथै० रायस्पोषेण वि योष, सहसः यथा
(११अ० ७०क०) सहसः पुत्तः सहसस्य त्तोऽभङ्गितः ॥

तमसोऽपरस्तात् ॥ २६ ॥

तमस इत्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते परस्ताच्छब्दं
मुक्त्वा, यथा (१२अ० ७३क०) तमसः पारम् तमस्परम्स्य,
अपरस्तादिति किम् (३१अ० १८क०) आदित्यवर्णन्तमसः
परस्तात् ॥

तपसस्पृथिव्याम् ॥ २७ ॥

तपस इत्ययं विसर्जनीयः पृथिव्यां प्रत्यये सकारमापद्यते,
यथा (३७अ० १६क०) धृत्तां टिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् ।

अध्वनो रजसो रिषः स्पृशस्यातौ ॥ २८ ॥

अध्वनः रजसः रिषः स्पृशः एते विसर्जनीयाः पातौ प्रत्यये
सकारमापद्यन्ते, अध्वनः यथा (३अ० १८क०) अध्वनः पातु
पृषाऽध्वनस्य त्विन्द्राय । रजसः यथा (१७अ० ६०क०) रजसः
पाति रजसस्य त्वन्तौ, रिषः यथा (१८अ० ७३क०) रिषः
पातु स नो दिवा स रिषस्यातु नक्तम्, पाताविति धातु-

ग्रहणम् अत इहापि भवति, (३७अ० ४८क०) टे व रिषस्याति
स्त्वशः यथा (३७अ० ११क०) म॒ण॒स्त्वश॑स्याहि ॥

अध्वनस्कुर्विति च ॥ २६ ॥

अध्वन इत्ययं विसर्जनीयः कुर्वित्येतस्मिंश्च प्रत्यये सकार
मापद्यते, यथा (२६अ० १क०) सकामा॑ऽर॥ अध्वनस्कु॥

समानपदे च ॥ ३० ॥

एकस्मिंश्च पदे यो विसर्जनीयः स ककारपकारयोः प्रत्यये
ययोर्यथायोगं सकारं षकारं चापद्यते, यथा (१०अ० २८क०)
श्वेय॑ + कर श्वेय॑स्कर, भूय॑ + कर भूय॑स्कर, (२२अ० १क०)
आयु॑(ः पाः) आयु॑ष्याः ॥

पराववसाने ॥ ३१ ॥

अवमानस्ये परीत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये अधस्तनपदसम्बन्ध
विसर्जनीयः सकारमापद्यते, यथा (१२अ० ८१क०) ओष॑धय
परि॑ द्विव॑ओष॑धय॒स्परि॑, अवसान इति किम् (१३अ० ४५क०)
तम॑ग्ने हे॒डुः परि॑ ते वृण॑क्त, ॥

कविष्करत्कृधिषु ॥ ३२ ॥

कविः करत् कृधि एतेषु च पदेषु प्रत्ययेषु अधस्तनपद-
सम्बन्धौ विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते, कविः यथा
(१५अ० ३६क०) वसु॑ + क॒विः म॒ण॒ध॒नो वसु॑ष्कृ॒विः, करत्
यथा (३अ० ५८क०) यथा नो वस्य॑सुः करत् यथा नो वस्य॑स-
स्कर॑त्, कृधि यथा (४अ० १४क०) पुन॑ः कृ॒धि प्र॒बुधे॑ नः
पुन॑स्कृधि ॥

कृषीश्च कृधौ सकारम् ॥ ३३ ॥

कृधौ च प्रत्यये कृषीरित्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते,

था (४७० १०क०) कृषीः^१ कृषि समस्याः^१ कृषीस्कृ^१धि, ननु विष्करत्कृषिष्विति कृषी कृषीरिति विसर्जनीयस्य सकारः ।तः किमनेन सूत्रेण क्रियते एवन्तर्ह्यकण्ठोपधस्य षकारो-
भिप्रेतः स माभूदिति सकारविधानम् अस्माच्च ज्ञापकाद-
कण्ठोपधः षकारमापद्यते इत्येतदध्यवस्यामः ॥

सदो द्यौर्नमस्कृतम्पितापद्ये ॥ ३४ ॥

सदः द्यौः नमः एतेषां सम्बन्धौ विसर्जनीयः यथासङ्गां
तं पिता पथ इत्येतेषु पदेषु प्रत्ययेषु सकारषकारायापद्येत,
दः यथा (१३७० ८क०) येषाम्पु सदस्कृतम्, द्यौः यथा
(७० ११क०) उपहृतो द्यौष्यता, नमः यथा (१८७० ५४क०)
ऋषाणः शर्म समथा नमस्ये ॥

पतितालव्यस्वरोदये ॥ ३५ ॥

पतिशब्दे तालव्यस्वरोदये प्रत्ययेऽधस्तनपदसम्बन्धौ विस-
र्जनीयः सकारमापद्येत । यथा (५७० ४५क०) वाचःऽपतिम्
चक्षति^१ विश्वकर्माणमतये, (३४७० ५८क०) ब्रह्मणः
तं ब्रह्मणस्तत्त्वमस्य, (७७० १क०) वाचःऽपतये वाचस्यते
रक्ष ॥

पदे च ॥ ३६ ॥

पतिशब्दे च पदे एतद्भवति न पदावयवे यथा (८७०
१क०) वाचःऽपतिम्, पद इति किम् (२३७० ६३क०) युतो^१
।तः प्रजापतिः, (८७० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजा-
तिः ॥

न परुषः परुषि ॥ ३७ ॥

परुष इत्ययं विसर्जनीयः परुषि प्रत्यये न सकारमापद्येत,

यथा (१३अ० २०क०) पर॑षः पर॑षस्यरि, समानपदे चेति प्राप्स्य प्रतिषेधः ॥

वाजपतिर्वासऽएदिधिषुरन्तःपर्शव्येनान्तः-
पार्श्वमिति च ॥ ३८ ॥

वाजपतिः वासः एदिधिषुः अन्तःपर्शव्येन अन्तःपार्श्व-
मित्येते विसर्जनीयाः यथाप्राप्तं न सकारषकारावापद्येते,
(११अ० २५क०) वाज॑पतिः क॒विः) “कविः करत्कृधिष्विति”
प्राप्तिः (३०अ० १२क०) वा॒सः पु॒ल्प॒नीम्, (३०अ० ८क०) ए॒दि-
धिषुः पु॒तिम्, “समानपदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः अ॒न्तः(ःपर्श॑-
व्येन॑ यथा (३८अ० ८क०) अ॒न्तः(ःपर्श॑व्येनोग्रम्, अन्तःपार्श्वम्
यथा (३८अ० ८क०) अ॒न्तः(ःपार्श्व॑म॒हादे॒वस्य॑, “समा-
पदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः ॥

अहः पतौ रेफम् ॥ ३९ ॥

अहरित्ययं विसर्जनीयः पतिशब्दे प्रत्यये रेफमापद्यते
यथा (८अ० २०क०) अ॒ह॒र्प॒तये॑ स्वाहा, समानपद इति प्राप्तिः
सकारे तदपवादो रेफः ॥

परश्च मूर्धन्यम् ॥ ४० ॥

इत उत्तरं लोपागमवर्णविकारान् वक्ष्यामः ते तावद्भवि-
ष्यन्ति परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते अधिकारसूचमेतत् ॥

स्वधूः सा॒स॒हयोः ॥ ४१ ॥

स्वः धूः एतौ विसर्जनीयौ रेफमापद्यते यथासंख्यं सा॒स॒-
स॒हयोः प्रत्यययोः परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । स्वः यथा
(३४अ० २०क०) स्वः साम् स्व॒र्षाम॒र्षा वृ॒जन॑स्य गो॒पाम्
धूः यथा (४अ० ३३क०) धूः सा॒हो ध॒र्षा॒हो यु॒ज्येधा॑म् ॥

उकारं दुर्दे ॥ ४२ ॥

दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते दकारे प्रत्यये उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । यथा (३५० ३६क०) दुः दम् ÷ परि ते दूडभो रथ ÷ ॥

नाशे च ॥ ४३ ॥

नाशे च प्रत्यये दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । यथा दुः नाशः दूणाशः सृग्यमुदाहरणम् ॥

पुरो दाशे ॥ ४४ ॥

पुर इत्ययं विसर्जनीयो दाशे प्रत्यये उकारमापद्यते परश्च मूर्धन्यम् यथा पुरः दाशः अत्र रूपसिद्धिः विसर्जनीयादेशस्योकारस्य चोपधाकारस्य च उवर्ण अकारमित्येकादेश ओकारः ततः परस्य दकारस्य डकारः, (१८अ० २०क०) पुरोडाशैर्ह-
वीया ॥

अनसो वाही सकारो डकारम् ॥ ४५ ॥

अनश्शब्दः सान्तः तस्य वाही प्रत्यये सकारमापद्यते । यथा (३५अ० १३क०) अनस् वाहम् अ नड्ड्वाहमन्वारभामहे ॥

उकारमितः सिञ्चतौ सोपधः ॥ ४६ ॥

इतः शब्दसम्बन्धौ विसर्जनीय उपधासहित ओकारमापद्यते सिञ्चतौ प्रत्यये परश्च मूर्धन्यम् । यथा (१८अ० २क०) इतः सिञ्चत पुरीतो पिञ्चता सुतम् ॥

षड्दशदन्तयोः सङ्ख्यावयोऽर्थयोश्च ॥ ४७ ॥

षडित्येतस्य शब्दस्य च शब्दादन्त्यो वर्णः सोपध ओकारमापद्यते परश्च मूर्धन्यं दशदन्तयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं संख्या-

वयसोरभिधायकयोः । यथा (१८अ० २५क०) षट् दश षोडश
च मे, षट् दन्ता अस्येति षोडन्तः एतच्च शिष्यव्युत्पादना-
र्थं न हि संहितायामुदाहरणं लभ्यते ॥

त आघादनाडम्बरात् ॥ ४८ ॥

आघाशब्दात्परस्तकारः परस्य मूर्धन्यमित्यनेन मूर्धन्यमा-
पद्यते स चेदाघाशब्द आडम्बरशब्दात् परो न भवति । यथा
(२४अ० ३५क०) द्राक् आघातः) गोधा कालका दार्वाघाटः),
अनाडम्बरादिति किम् (३०अ० १८क०) शब्दायाडम्बरा-
घातम् ॥

वनसदोऽवेटो रेफेण ॥ ४९ ॥

वनशब्दः सदशब्दे प्रत्यये रेफेण व्यवधीयते स चेदनशब्दो
वेट्शब्दात् परो न भवति । यथा (३३अ० १क०) वनसदः
वनसदो वायवो न सोमाः, अवेट् इति किम् (१७अ० १२क०)
वह्निं षट् वेड् नसटे वेट् ॥

पत्न्यौ च सकारेण ॥ ५० ॥

पतिशब्दे च प्रत्यये वनशब्दः सकारेण व्यवधीयते, यथा
(२८अ० ३५क०) वनपतिः वनस्सतिः शमिता देवः ॥

ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५१ ॥

ऋतः अवरस्य शब्दौ सकारेण व्यवधीयेते यथासुहृ-
पतिपरयोः प्रत्यययोः, यथा (२७अ० ३४क०) ऋतपते ऋत-
स्सते त्वष्टुर्जामातरहुत, (३०अ० १८क०) अवरपराय अवर-
सुराय शङ्कधम् ॥

तद्वृहता करपत्न्योस्तलोपश्च ॥ ५२ ॥

तत् वृहत् एतौ करपतिशब्दयोः प्रत्यययोर्यथासुहृ-

सकारेण व्यवधीयते पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति । यथा
(११अ० ७८क०) तत् करान् तस्करा ॥ ५३ ॥, (२५अ० १८क०)
वृहत् पतिः वृहत्सति + ॥

परिकृते षकारेण ॥ ५३ ॥

परीत्येतत्पदं कृते प्रत्यये षकारेण व्यवधीयते, यथा
(२१अ० ४२क०) परिकृताः परिकृताः शुक्राः ॥

चन्द्रे सु शकारेण ॥ ५४ ॥

चन्द्रे प्रत्यये सुशब्दः शकारेण व्यवधीयते । यथा (१५अ०
४३क०) सुचन्द्र उभे सुचन्द्र सर्पिष + ॥

दुधुक्षन्धो दकारम् ॥ ५५ ॥

दुधुक्षन्धितस्य शब्दस्य धकारो दकारमापद्यते, यथा
(३३अ० २८क०) दुधुक्षन् सहस्रधाराभृहतीन्दुक्षन् ॥

भाविभ्यः सः षष्ठं समानपदे ॥ ५६ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाविभ्य उत्तरः सकारः षकार-
मापद्यते एकपदस्यो चेद्भाविषकारौ भवतः, यथा (१अ०
२५क०) गोस्थानम् वृजङ्क् गोस्थानम्, (८अ० ५४क०) पर-
मेस्थौ परमेष्ठ्यभिधीताः, (१८अ० २क०) सुषाव सोमम्,
(२५अ० ४६क०) सीसधाम सीषधामेन्द्रश्च, भाविभ्य इति किम्
(८अ० २क०) ध्रुवसदन्वा, समानपद इति किम् (१२अ०
३क०) वि सीमतः सुरुच + ॥

अनुस्वाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ५७ ॥

अनुस्वाराच्च परः सकारः षकारमापद्यते, भाविपूर्वात्
यथा (१३अ० ८क०) तपूष्णम्, (१८अ० २०क०) पुरोडाशै-

ह्रवींथा, तत्पूर्वादिति किम् (१७अ० ४२क०) उत्सत्त्वंना-
मामकानाम्नांसि ॥

करेफाभ्याञ्च ॥ ५८ ॥

ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते, ककारा-
इवति यथा (१६अ० ६क०) दिक् सु ये चे नठ० रुद्राऽभितो
दिक्तु, ऋक् सु ऋक्तु, रेफाइवति यथा (३३अ० १क०) गौः
सु गौर्ष, धूः सु धूर्ष, ननु च यत्र पदकारोऽन्यथाभूतं पदं
करोति अन्यथा चार्षमंहिता तत्रैव लक्षणं कर्तुं युज्यते, यथा
सुसाव भुषाव, यत्र पुनः पदकारस्य चार्षसंहितायाश्च समान-
वाक्यत्वं तत्र लक्षणं न घटते व्याकरणस्य विषयः सत्यमेव यदि
नाम प्रसङ्गमुपजीवदाचार्येण शिष्यव्यत्यर्थं कश्चिद्व्याकरण-
लक्षण इहासञ्चितः एवं संहितायामविद्यमानेषु लक्षणं द्रष्ट-
व्यम्, अथवा यथा एधाहारस्य मध्वाहरणमुदकाहारस्य मत्स्या-
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणम् एवमेतदपि एवं च कृत्वा
अदोष एवेति ॥

नेः सीदतेः ॥ ५९ ॥

नेः परस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते । यथा (७अ-
३४क०) नि सीदत एदं वर्हिर्निषीदत ॥

ससाद च ॥ ६० ॥

नेः परस्य ससादशब्दस्य सकारः षकारमापद्यते, यथा
(१०अ० २७क०) नि ससाद नि षसाद धृतव्रतः, असमान-
पदार्थ आरम्भः ॥

ओकारात्सु ॥ ६१ ॥

ओकारात्पदात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३५० ४६क०) सो सुनः सो षूण्+ ॥

जञ्चापृक्तात् ॥ ६२ ॥

एकवर्णं पदमपृक्तमित्युक्तम् जकाराञ्चापृक्तसंज्ञात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (११५० ४२क०) जँ इति ज सु नः जँ षूँजपुण्+ ॥

अभेञ्च ॥ ६३ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३६५० ६क०) अभि सु नः अभौषुण्ः सखी'नाम् ॥

परेञ्च सिञ्चतेः ॥ ६४ ॥

परेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते, यथा (१८५० २८क०) परि' सिञ्चन्ति ॥

अभेञ्च ॥ ६५ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायां, यथा (८५० ३०क०) अभि सिञ्चामि अभिषिञ्चाम्यसौ ॥

अव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

• अकारव्यवहितोऽप्यभेरुत्तरः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (१०५० १क०) अभ्यसिञ्चन् याभिर्मि'त्वावर्णावभ्यषिञ्चन् ॥

वेर्युदयः ॥ ६७ ॥

वेरुपसर्गात्परः सकारो यकारोदयः षकारमापद्यते, (१२५० ६५क०) विख्यामि तन्त्वे विष्णाम्नायु'धो न मध्यात्

यकारोदय इति किम् (७अ० ४५क०) विस्त्ः पश्यव्यन्तरि-
क्षम् ॥

हेर्मिथोदयः ॥ ६८ ॥

हिशब्दात् परः सकारो मकारोदयो वा थकारोदयो वा
षकारमापद्यते, मकारोदयो यथा (३अ० ४६क०) हि स्म
अस्ति हि स्मति शुष्मिन्नव्याः, थकारोदयो यथा (११अ०
५०क०) हि स्था आपो हि स्था मथोमुव ॥

द्यवेष्ट ॥ ६९ ॥

द्यविशब्दाच्च परः सकारः षकारमापद्यते यथासम्भवं
मकारोदयः थकारोदयश्च संहितायाम्, यथा (३३अ० ५३क०)
द्यवि स्थ योऽभ्यन्तरिक्षेऽयऽउप द्यविष्ठ ॥

नेः स्त्यास्तनोः ॥ ७० ॥

नेरूपसर्गात् परयोः स्त्यास्तन्योर्धात्वोः सकारः षकारमाप-
द्यते संहितायाम्, यथा (६अ० १५क०) निः स्त्यायताम् आप्या-
यतान्निष्ठायताम्, निस्तनिहि (२६अ० ५६क०) निष्टनिहि
दृष्टिता बाधमानः ॥

ततच्चौ ॥ ७१ ॥

ततच्चरित्वेतस्मिन्नन्तरपदे निरूपसर्गसम्बन्धिविसर्जनीय-
सकारः षकारमापद्यते। यथा (१७अ० ८२क०) निः ततच्चुः
सुधया निष्टतच्चुः ॥

अनोः सुवन्याम् ॥ ७२ ॥

अनोरूपसर्गात् परः सुवन्तिसकारः षकारमापद्यते। यथा
(३३अ० ८७क०) यनु सुवन्ति अनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥

दुष्वप्ताम् ॥ ७३ ॥

निपातनसूत्रमेतत् भाविभ्य उत्तरस्य सकारस्य षत्व-
मित्युक्तं समानपदे इह तु विसर्जनीयेन व्यवधानान्न प्राप्नोति
प्रतः षत्वं निपात्यते संहितायाम्, यथा (३५ अ० ११ क०) दुःष्व-
णम् अप दुःष्वप्रठं सुव ॥

वन्दारुमाकिः ॥ ७४ ॥

वन्दारुः माकिः अनयोर्विसर्जनीयस्य सकारः षकारमा-
पद्यते संहितायाम्, तथयोः समिति विसर्जनीयस्य सकार
उक्तस्तस्यैव षत्वम्, यथा (१२ अ० ४२ क०) वन्दारुः ते वन्दा-
रुष्टे तन्वु वन्दे अग्ने, (१३ अ० ११ क०) माकिः ते माकिष्टे
अथिरादधिपति ॥

सहेः पृतनायाः ॥ ७५ ॥

एतदपि निपातनसूत्रम् अभाविपूर्वत्वात् षकारो न प्राप्नोति
निपात्यते । यथा (१८ अ० ६८ क०) पृतनासाह्याय च पृत-
नासाह्याय च ॥

सधिरठंशुरदितिः ॥ ७६ ॥

सधिः अशुः अदितिः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते संहितायाम्, सधिः यथा (१२ अ० ३६ क०) सधिः
व सधिष्टु सौषधीः, अशुः यथा (५ अ० ७ क०) अशुः ते
अशुष्टे देव सोम, अदितिः यथा (११ अ० ६१ क०) अदितिः
वा अदितिष्ठा देवी ॥

वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे ॥ ७७ ॥

वायुः अग्निः अग्नेः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते एकाक्षरे पदे प्रत्यये, यथा (१४ अ० १४ क०) वायुः ते
वायुष्टेऽधिपतिः, (१३ अ० २४ क०) अग्निः ते अग्निष्टेऽधिपतिः,

(१२५० ११क०) अग्नेः) त्वा अग्नेद्वास्येन, एकाक्षर इति
किम् (१७५० १६क०) अग्निः तिग्मेन अग्निस्तिग्मे
शोचिषा, (१५० १५क०) अग्नेः तनूः अग्नेस्तनूरसि ॥

सकारपरे च ॥ ७८ ॥

सकारः परो यस्मादेकाक्षरात् स तथोक्तः तस्मिन्नेकाक्षर
प्रत्यये च शब्दादधस्तनपदसम्बन्धो विसर्जनीयसकारः षका
रमापद्यते संहितायाम्, यथा (४५० २१क०) बृहस्पतिः त्व
सुन्वे बृहस्पतिद्वा सुन्वे, (१३५० १७क०) प्रजापतिः त
सादयतु प्रजापतिद्वा सादयतु, सकारपर इति किम् (२५
६क०) विष्णुस्त्वा क्रमताम् (१५० ३१क०) सवितुस्त्वा प्रसवे ।

मातृभिरर्चिभिः पायुभिर्वरूचीः ॥ ७९ ॥

मातृभिः अर्चिभिः पायुभिः वरूचीः एतेषां च पदानां
विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते एकाक्षरे प्रत्यये, मातृभि
यथा (१२५० ३८क०) मातृभिः त्वम् मातृभिद्दम्, अर्चिभि
यथा (१२५० ३२क०) अर्चिभिः त्वम् अर्चिभिद्दम्, पायुभि
यथा (३३५० ६६क०) पायुभिः त्वम् पायुभिद्दम्, वरूची
यथा (११५० ६१क०) वरूचीः त्वा वरूचीद्वा देवीः) ॥

षात्तथौ मूर्धन्यम् ॥ ८० ॥

षकारात्परः तकारश्चकारौ मूर्धन्यमापद्यते विकारी यथ
सन्नमिति परिभाषितत्वात् तकारस्य टकारः थकारस्य ठकार
यथा (११५० ६१क०) वरूचीद्वा (२५० १क०), कृणोऽस्य
खरेष्ठः ॥

प्रकृत्या नानापदस्ये तकारे ॥ ८१ ॥

इत उत्तरं प्रकृत्या सकारो भविष्यति समानपदस्य

नानापदस्यस्तु यः प्रकृतिभावः स तकारे प्रत्येतव्यः । अपवाद-
सुत्वमेतत् ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय
सुसन्दृशमभिसत्त्वाऽभिसंविशन्तु सुसस्याऽअति-
स्थूलम्मुसलेपत्क्रीसँय्याजान् क्रतुस्थलाञ्जिस-
क्यो दिविस्पृशा हृदिस्पृशठं० हिंसौर्ऋक्ता-
मयोर्ऋक्तामाभ्यान्तित्तिरिः सीसेन सीसाः सी-
सम्पशुसनिगोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासञ्च-
तुस्त्रिंशत् ॥ ८२ ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय सुसन्दृशम् अभि-
सत्त्वा अभि संविशन्तु सुसस्याः अतिस्थूलम् मुसले पत्नीसंया-
जान् क्रतुस्थला अञ्जिसक्यः दिविस्पृशाः हृदिस्पृशम् हिंसौः
ऋक्तामयोः ऋक्तामाभ्याम् तित्तिरिः सीसेन सीसा सोसम्
पशुसनि गोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासः चतुस्त्रिंशत् एते
सकाराः प्रकृत्या भवन्ति सकारः षकार प्राप्नोति स निषिध्यत
इति सूत्रार्थः, इदानीमुदाहरणानि दीयन्ते । अनुसन्तनोतु
यथा इदम्मे कर्मदं वीर्यं प्रतोऽनुसन्तनोतु, बृहस्प-
तिसुतस्य यथा (८अ० ८क०) बृहस्पतिसुतस्य देव, सुस-
मिद्धाय यथा (३अ० २क०) सुसमिद्धाय शोचिषे, सुसन्दृशम्
यथा (३अ० ५२क०) सुसन्दृमन्त्वा वयम्, अभि सत्त्वा यथा
(१७अ० ३७क०) अभि वीरोऽभि सत्त्वा सहोजाः, अभि
संविशन्तु यथा (१३अ० २५क०) इन्द्रमिव देवाऽभि संवि-
शन्तु, सुसस्याः यथा (४अ० १०क०) सुसस्याः कृषीस्त्रिध,
अतिस्थूलम् यथा (३०अ० २२क०) अतिस्थूलञ्चातिक्षयञ्च,

मुसले यथा उलूखलमुसले, पञ्चोसँय्याजान् यथा
 (१८ अ० २८ क०) शँय्यना पत्तुसँय्याजान्, क्रतु-
 खला यथा (१५ अ० १५ क०) पुञ्जिक्खला च क्रतु-
 खला च, अञ्जिमकथो यथा (२४ अ० ४ क०) शिति-
 कसो'ञ्जिमकथः, दिविस्मृशा यथा (१५ अ० २७ क०) घृत-
 प्रतीको बृहता दिविस्मृशा, हृदिस्मृशम् यथा (१५ अ० ४४ क०)
 क्रतुञ्च भद्रं हृदिस्मृशम्, एतेषां पदानां सकारो भाव्यप-
 धत्वात् षत्वं प्राप्नोति तस्यैतेन प्रकृतिभावः, हिप्सीः यथा
 (४ अ० १ क०) स्वधिते मैनप् हिठंसीः अनुस्वाराच्च
 तत्पूर्वादिति प्राप्तिः, ऋक्क्षामयोः यथा (४ अ० ८ क०)
 ऋक्क्षामयोः शिल्पे' ऋक्क्षामाभ्यां सुन्तरन्तः, करे-
 फाभ्याश्चेति प्राप्तिः, तित्तिरिः यथा (२४ अ० ३६ क०)
 तित्तिरिस्ते मर्पाणाम्, एकाक्षरे सकारपरं चेति प्राप्तिः,
 इदमर्थेन च नानापदस्थे तकार इति सूत्रावयवः कृतः
 अन्यथातित्तिरिपदे सकारो न विद्यत इति मोहः स्वात्,
 सीसेन यथा (१८ अ० ८० क०) सीसे'न तन्त्रं मनसा, सीसाः
 यथा (२३ अ० ३७ क०) रज्जता हरिणीः सीमायुजो' युज्यम,
 सीसम् यथा (१८ अ० १३ क०) सीसञ्च मे, पशुसनि यथा (१८ अ०
 ४८ क०) प्रजासनि पशुसनि, गोसनिर्यथा (८ अ० १२ क०) यो
 गोसनिस्तस्य'त इष्टयजुषः । प्रतिसदृङ् यथा (१७ अ०
 ८१ क०) सदृङ् च प्रतिसदृङ् च, प्रतिसदृक्षासः यथा (१७ अ०
 ८४ अ०) प्रतिसदृक्षाम'एतनं, चतुस्त्रिंशत् यथा (२५ अ०
 ४१ क०) चतुस्त्रिंशद्वाजिनं, न चात्र भाविविसर्जनीय-
 व्यवहितः अतो नैवेह षत्वशङ्का किमनेन सूत्रावयवेनेति
 एवन्तर्हि येऽन्येऽपि चतुःशब्दविसर्जनीयव्यवहितास्तेषां षत्वा-
 र्थम् । (१४ अ० २४ क०) यथा चतुः स्तोमः चतुष्टोमं ॥

ऋकाररेफारुदयश्च ॥ ८३ ॥

ऋकारोदयः रेफोदयः अरुदयश्च सकारः प्रकृत्या भवति,
ऋकारोदयः यथा (१४अ० २८क०) तिसृभिरस्तुवत, रेफोदयः
यथा (१७अ० २४क०) तिस्रश्चमे, अरुदयः यथा (१अ० १५क०)
वाचो विसर्जनम् ॥

पृथिविदिव्युपरिचर्षणिशकुनियासिभ्यः ॥ ८४ ॥

पृथिवि दिवि उपरि चर्षणि शकुनि यासि एतेभ्यो भाविभ्यः
परः सकारः प्रकृत्या भवति संहितायाम्, पृथिवि यथा (८अ०
२क०) पृथिवि सदन्त्वा, दिवि यथा (८अ० २क०) दिवि सद-
न्देवसदम्, उपरि यथा (८अ० ३६क०) उपरि सटो दुर्वस्वन्तः,
चर्षणि यथा (२८अ० १क०) चर्षणीसङ्गा वेत्तु, शकुनि यथा
(२५अ० ३क०) शकुनि सादेन, यासि यथा (२१अ० ३क०)
अवयासि सिसौष्ठाः ॥

ऋषरेभ्यो नकारो णकारश्च समानपदे ॥ ८५ ॥

ऋकारषकाररेभ्य उत्तरो नकारो णकारमापद्यते
समानपदे, ऋकाराद्भवति यथा (११अ० २७क०) नृणाम्, षका-
द्भवति यथा (१अ० १०क०) पृष्णः, रेफाद्भवति यथा (३अ०
४८क०) पूर्णा, एते प्रत्ययनकाराः ऋषरेभ्य उत्तराः सन्तो
णकारमापद्यन्ते, अयं तावत् सूत्रार्थो व्याकरणविषयप्रदर्श-
नार्थं कियते ॥

स्वरयवहकपैश्च ॥ ८६ ॥

स्वरैर्यकारवकारहकारैः कवर्गपवर्गाभ्याश्च व्यवहितो
नकारः ऋषरेभ्य उत्तरो णकारमापद्यते संहितायाम्, यथा
(१२अ० २८क०) नृमनाः तृतीयमुष्, नृमणाः, (११अ०

४४क०) पुरीषवाहनः अग्नेऽपुरीषवाहणः, (५अ० ३१क०)
 प्रवाहनः विमूरसि प्रवाहणः, ऋषरेभ्य इति किम् (५अ०
 ३१क०) वरिष्ठसि हव्यवाहनः, समानपद इति किम्
 (८अ० २८क०) प्र नो यच्छत्व्यमा ॥

निषसाय रथवाहणमिन्द्रऽएणम्परिणीयते
 समिन्द्रणऽउरुष्याणो रक्षाणः घूणः घुणः घुणा-
 सत्या स्वर्णस्थूरिणी प्रणऽआयूष्णि ॥८७॥

निषसाय रथवाहणम् इन्द्र एणम् परिणीयते समिन्द्रणः
 उरुष्याणः रक्षाणः घूणः घुणः घुणासत्या स्वर्णं अस्थूरिणी
 प्रणऽआयूष्णि एते च नकारा निपात्यन्ते यदत्र लक्षणाना-
 मपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । यथा निषसाय अत्र ह्योर्न-
 कारयोर्णत्वं निपात्यते प्रथमस्य तवर्गे चेति निषेधः उत्तरस्य
 तु नकारव्यवहितत्वात् नकारश्च स्वरयवहकपां मध्ये न
 पठ्यते, (२२अ० ८क०) निषसाय स्वाहोतिताय, रथवाहणं
 यथा (२८अ० ४५क०) रथवाहनम् थकारेण व्यवधानादप्राप्तिः
 अतो निपात्यते रथवाहणं हविरस्य नाम, इन्द्रऽएणम् यथा
 (२८अ० १३क०) इन्द्रऽएणम् इतऽउत्तरमसमानपदत्वादप्राप्ति-
 णत्वं निपात्यते । इन्द्रऽएणं प्रथमोऽअर्धतिष्ठत्, परिणीयते यथा
 (३३अ० ७४क०) परिणीयते सोऽअध्वराय परिणीयते कृविः),
 समिन्द्रणः यथा (८अ० १५क०) इन्द्र नः समिन्द्र णो मनेमा
 नेषि गोभिः, उरुष्याणः यथा (३अ० २७क०) उरुष्याणः उरु-
 ष्याणोऽअवायुतः) समस्मात्, रक्षाणः यथा (३अ० २८क०)
 रक्ष नः रक्षाणो ब्रह्मणस्पते, घूणः यथा (३अ० ४६क०) घूनः
 सोषूणोऽइन्द्रात्, घुणः यथा (२७अ० ४१क०) अभौषु नः अभौषु
 णः सखी नाम, घुणा यथा (२०अ० ८१क०) गोमदूषु नासत्या

नीर्मट्ठुषा सत्य १, स्पर्ण यथा (१८अ० ५०क०) स्वः न स्वर्ण
धर्मः) स्वाहा, अस्वरि नौ यथा (२अ० २७क०) अस्वरि नौ
अस्वरि नौ गार्हपत्यानि सन्तु, प्रण आयूष्णि यथा (२३अ०
३१क०) प्र नः आयूष्णि प्रण आयूष्णि तारिषाः, आयूष्-
षीति किम् (३४अ० ३६क०) भग्न प्र नो जनय गोभिः ॥

परिणऽङ्गति शाकटायनः ॥ ८८ ॥

परिण इति निपात्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा
परि नः परिणो रुद्रस्य हेतिः, शाकटायन इति किम्
(१६अ० ५०क०) परि नो रुद्रस्य हेतिः ॥

प्र नेतिनुदातिहिनोमीनाम् ॥ ८९ ॥

प्रपूर्वाणाम् नेति नुदाति हिनोमि एषां शब्दरूपाणां
नकारो नकारमापद्यते संहितायाम्, अत्र नेतिनुदात्योर्धातु-
प्रहणमतः सर्वप्रत्ययान्तयोर्भवति हिनोतेस्तु विकरणनिर्देशा-
यत्र विकरणं तत्रैव भवति, नेति यथा (११अ० ८क०) प्र नय
अण्य देवाव्युम्, नुदाति यथा (१५अ० १क०) प्र नुदानः अग्ने
जातान् प्रणुदानः, हिनोमि यथा (३५अ० १८क०) प्रहि-
नोमि क्रुध्यादमग्निं प्रहिणोमि ॥

प्रकृत्या पदान्तीयः ॥ ९० ॥

पदान्तीयो नकारो हल् प्रकृत्या भवति, समानपद इति
प्राप्तिः, यथा (१८अ० ७०क०) पितृन् हविषेऽयत्तवे, (३४अ०
४१क०) पूषन्तव व्रते वयम्, (३अ० ४७क०) अक्रन् कर्म कर्म-
कर्तृ ॥ . .

निवनिनसः प्रपीनम् ॥ ९१ ॥

नि वनि नसः प्रपीनम् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति,
समानपद इति प्राप्तिः । नि यथा (२४अ० १८क०) कृणा

ब्र॒ह्म॒नी॑काशाः, वनि यथा (१३० १७क०) ब्र॒ह्म॒वनि॑ त्वा
 च॒त्र॒वनि॑, नमः यथा (२४अ० ३६क०) वा॒र्त्त॒नि॒मस्ते॑ म॒न्या
 अ॒र॒ण्याय॑, प्र॒पो॒नम् यथा (१७अ० ७८क०) अ॒पाम्प॒पो॑ नम॒ग्न ॥

श्रीमनाऽङ्गुल्येके ॥ ६२ ॥

अयच्च नकारः प्रकृत्या भवति एकेषामाचार्याणाम्भतेन,
 यथा (१७अ० ५७क०) श्रीम॒नाः श्रु॒त॒प॒याः, एकेषामिति
 किम् श्रीम॒णाः श्रु॒त॒प॒याः ॥

इन्द्रा॒ग्नौ चि॒त्रभा॒नो वा॒र्त्त॒ग॒घ्न॒न्दुःष्व॒ग्नम्
 ध्रु॒वयो॒निः पु॒रोऽनु॒वाक्या॑भिः पु॒रोऽनु॒वाक्या॑श्चर्म॒-
 म् ॥ ६३ ॥

इन्द्रा॒ग्नौ चि॒त्रभा॒नो वा॒र्त्त॒ग॒घ्नम् दुःष्व॒ग्नम् ध्रु॒वयो॒निः पु॒रोऽनु॒वाक्या॑भिः पु॒रोऽनु॒वाक्याः चर्म॒मम् एतं च नकाराः समान-
 पद इति प्राप्तणकाराः प्रकृत्या भवन्ति, इन्द्रा॒ग्नौ यथा (२अ०
 १५क०) इन्द्रा॒ग्न्यो॒रुज्जि॑तिम्, चि॒त्रभा॒नो यथा (२०अ० ८७क०)
 इन्द्रा॒याहि॑ चि॒त्रभा॒नो, वा॒र्त्त॒ग॒घ्नम् यथा (८अ० ८क०) इन्द्र॒स्य
 वा॒र्त्त॒ग॒घ्नम॑सि, दुःष्व॒ग्नम् यथा (३५अ० ११क०) अ॒प दुःष्व॒-
 ग्न॑र्त्तं सु॒व, ध्रु॒वयो॒निर्यथा (१४अ० १क०) ध्रु॒व॒र्त्त॒ति॒र्ध्रु॒व॒-
 यो॒निः, पु॒रोऽनु॒वाक्या॑भिः यथा (२०अ० १२क०) ऋ॒चं पु॒रोऽनु॒वाक्या॑भिः,
 पु॒रोऽनु॒वाक्याः यथा (२०अ० १२क०) पु॒रोऽनु॒वाक्या॑ यु॒ग्या॑भिः, चर्म॒मम् यथा (३०अ० १५क०) सा॒ध्ये
 भ्य॒श्चर्म॑म् ॥

तवर्गे च ॥ ६४ ॥

तवर्गे च प्रत्यये ऋधरेफेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति,

यथा (७अ० १५क०) तृप्पन्तु होवाः, (२५अ० १क०) अव-
क्रन्देन तालु ॥

षादनन्तरञ्चकारे ॥ ६५ ॥

षकारादनन्तरो नकारञ्चकारे प्रथये प्रकृत्या भवति,
यथा (३३अ० ८क०) उषस्वेष नृमणः ॥

शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

शकारलकारसकारव्यवहितः वर्गाश्च ते मध्यमाश्च वर्ग-
मध्यमाः चटतवर्गाः तैश्च व्यवहितो नकारञ्चषरेभ्य उत्तरः
प्रकृत्या भवति, शकारव्यवहितो यथा (१२अ० १क०) दृशानो
रुक्मः, (५अ० ३२क०) सुस्नाडसि कुशानुः, लकारव्यवहितः
यथा (२५अ० २क०) निऋतिर्निर्जर्जल्येन, सकारव्यवहितः यथा
(१८अ० ८४क०) अपाण् रसेन वरुणः, चवर्गव्यवहितः
यथा (२०अ० ४२क०) प्राचीनं ज्योतिः, (३अ० ७क०) अन्त-
श्चरति रोचना, टवर्गव्यवहितः यथा (११अ० ८क०) वैष्टुभेन
कुन्दसा, (११अ० ११क०) अनुष्टुभेन कुन्दसा, तवर्गव्यवहितो
यथा (२८अ० ५७क०) रुथिनो जयन्तु, (१०) आक्षौ इमे, ननु
शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपीत्यनेन सूत्रेण एतैर्वर्णैर्व्यव-
हितञ्चषरेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति समानपद
इत्युक्तम्, तथा “ञ्चषरेभ्यो नकारो णकारश्च समानपदे”
“स्वरयवहकपैश्च” इत्यनेन एतैर्वर्णैर्व्यवहितोऽपि नकारो णका-
रमापद्यते समानपदे इत्युक्तम्, एवं य एव स्वरयवहकपव्यति-
रिक्ता वर्णास्त एव शिलिसिवर्गमध्यमाः अतोऽनेन सूत्रेण न
प्रयोजनम् एवन्तर्ह्युभयथा लक्षणानुसङ्गं शिष्यबुद्धिव्यादा-
नार्थम् ॥

दीर्घम् ॥

विसर्जनीय इत्युपक्रम्य द्वयर्थ्यञ्जनयोः सन्धौ ये लोपा-
गमवर्णविकारास्ते प्रतिपादिताः, अधुना स्वरस्य व्यञ्जनेन
सह सन्धौ यः स्वरविकारः स उच्यते ऋस्वः स्वरो दीर्घविकार-
मापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

✓ अश्वरश्मिमतिमुमतिश्वसुतचारयघृणिसेदि-
मेन्द्रियधारयचित्रभङ्गुरवयुनाश्वस्यहृदयघुष्यत्ता-
भ्यवताध्यर्चशक्तिपुरुशचि वकारे ॥ ६८ ॥

अश्व रश्मि मति सुमति श्व सुत चारय घृणि सेदिम
इन्द्रिय धारय चित्र भङ्गुर वयुन अश्वस्य हृदय घुष्य कृत
अभि अवत अधि अर्च शक्ति पुरु शचि एते ऋस्वस्वरा वकारे
प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, अश्व यथा (१२अ० ८१क०) अश्वा-
वतोऽ सोमावतीम्, रश्मि यथा (१५अ० ६३क०) रश्मीवती-
भास्वतीम्, मति यथा (२२अ० १२क०) प्रदेवाय मतीविदे,
सुमति यथा (२२अ० १२क०) सुष्टुति सुमतीवध +, श्व
यथा (२४अ० ३३क०) श्वाविह्वीमी, सुत यथा (२०अ०
८८क०) विप्रजूतः सुतावतः, चारय यथा (२३अ० २१क०)
सुमञ्जिच्चारया वषन्, घृणि यथा (२४अ० ३६क०) उष्ट्रो घृणी-
वान् । सेदिम यथा (२५अ० १५क०) देवानां सुख्यमुपसे
दिमा वयम् । इन्द्रिय यथा (६अ० २७क०) इन्द्रियावाक्यदि-
न्तमः । धारय यथा (६अ० ८क०) हृहस्यते धारया वसूनि,
चित्र यथा (३अ० १८क०) चित्रावसो स्वस्ति ते पारमश्रीय,
भङ्गुर यथा (११अ० २६क०) हन्तारभङ्गुरा वताम् । वयुन
यथा (५अ० १४क०) विहोता दधे वयुनाविदेक + । अश्वस्य
यथा (२५अ० ४२क०) एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता, हृदय यथा
(८अ० २३क०) उत्तोपेवन्ता हृदया विधक्षित्, घुष्य यथा

(२५अ० ४१क०) परु'प्यरुनुघु'या विश'स्त, ऋत यथा (१२अ० १११क०) ऋतावा'नम्रहिषम्, अभि यथा (१४अ० २३क०) अ'भीवर्त्तः'ऽसवि'र्त्तुं० शो वर्चो'द्वावि'एशः', अवत यथा (१२अ० ८८क०) इदम्' प्राव'ता वच'÷, अधि यथा (२५अ० ३६क०) अधी'वास'य्या हिर'ण्यान्यस्यै, अर्च यथा (३३अ० २३क०) अर्च' वि'श्वानराय विश्वा' भुवे', शक्ति यथा (२६अ० ४६क०) कृष्णे' अत्रिः' शक्ती'वन्तो गभीराः', पुरु यथा (३३अ० ८१क०) इमा-
ऽउ'त्वा पुरु'वसो । शचि यथा शची'वसे ॥

नाश्ववद्विरण्यात् ॥ ६६ ॥

अश्ववदित्येतत्पदत्र दीर्घमापद्यते हिरण्यशब्दाद्यदि परं
भवति, यथा (८अ० ६३क०) आप'वस्त्र हिर'ण्यव'दश्ववत् ॥

अभि विख्ये'षं वीर विश्व वत्स हव वाजय-
न्तेषु ॥ १०० ॥

अभीत्येतत्पदं विख्ये'षम् वीर विश्व वत्स हव वाजयन्त
इत्येतेषु न दीर्घमापद्यते । विख्ये'षं यथा (१अ० ११क०)
स्व'रभि'विख्ये'षम् । वीर यथा (१७अ० ३७क०) अभि'वी'रो-
ऽअभिस'त्त्वा सहो'जाः', विश्व यथा (२अ० १८क०) इमा' वाच'-
सुभि' विश्वे' गृणन्त'÷, वत्स यथा (२६अ० ११क०) अभि
वत्स'न् स्वस'रेषु धेनव'÷, हव यथा (१८अ० ६६क०) अभि हव'
वर्ध'मान'म्ययारुम्, वाजयन्तः यथा (१८अ० ७४क०) अश्याम्
वाज'मभि'वाजयन्तः ॥

अश्वस्य वाजिन इति च ॥ १०१ ॥

अश्वस्य वाजिन इति च द्विपदस्य न पूर्वपदान्तो दीर्घ-

मापद्यते, यथा (२२अ० ३७क०) अश्वे^१स्व वाजिने^२स्व^३चि
सिमाः ॥

विश्व सहभुवपुषवसुषु ॥ १०२ ॥

विश्व इत्येतत्पदं सह इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते,
सह यथा (७अ० ३६क०) विश्वा साहमवमे^१ नूतनाय, भुव
यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय विश्वाभुवे^२, पुष
यथा (२५अ० ४५क०) विश्वा पुषे^३रयिम्, वसु यथा (२अ०
३क०) गन्धर्वस्वा विश्वा वसुः ॥

नरहामित्रेषु च ॥ १०३ ॥

नरहामित्रेषु च प्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमापद्यते, नर
यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय, हा यथा (१७अ०
४८क०) विश्वाहा शर्म^१ यच्छतु, मित्र यथा (१३अ० ५७क०)
विश्वामित्रे^२ऋषिः । पृथग्योगकरणं शिष्याणामवग्रहत्वव्यु-
दासप्रज्ञत्यर्थम् । अर्थव्याख्यानार्थं त्ववयवदर्शनम् ॥

तिष्ठाद्युदात्तम् ॥ १०४ ॥

तिष्ठेत्येतत् पदं दीर्घमापद्यते यद्याद्युदात्तं भवति, यथा
(११अ० ४२क०) तिष्ठा देवो न सविता, (१०अ० २२क०)
तिष्ठा रथमधियं^१ वज्रहस्ता, आद्युदात्तमिति किम् (८अ०
३३क०) आतिष्ठ वज्रहस्त्यर्थम् ॥

प्र वणशृङ्गयासेषु ॥ १०५ ॥

प्र इत्येतत् पदं वन शृङ्ग यास इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमा-
पद्यते, वन यथा (१२अ० ५०क०) प्रा वणेभि^१ मजोषसः ।
शृङ्ग यथा (२४अ० १७क०) प्रो शृङ्गा मोहृद्भाः, यास यथा
(३८अ० ११क०) प्रा यासाय स्वाहा ॥

नि वारहारयोरनवग्रहे ॥ १०ई ॥

नि इत्ययमुपसर्गो वारहारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते
अवग्रहवर्जिते, वार यथा (१८अ० १२क०) नौवारा^१श्च मे, हार-
यथा (१७अ० ३२क०) नौहारिण^१ प्राह^१ता, अवयवव्युत्पत्त्यर्थं
वचनम् अनवग्रहाणां हि मध्ये वक्ष्यति ॥

नाऽवनयामि ॥ १०७ ॥

अवेत्येतन् पदं न दीर्घमापद्यते नयामीत्येतस्मिन् प्रत्यये
यथा (५अ० २५क०) अव^१ नयामि वैष्ण^१वान् । धारयामित्येत-
स्मिन् सूत्रेऽवशब्दस्य नकारे दीर्घत्वं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्ता-
दपवादः ॥

धारयाम योजाव सचस्व नुद मोषु जयतो-
रुथ रक्ष यज यच्छ मत्सथ पिपृत गायतातु
येन नकारे ॥ १०८ ॥

धारयाम योज अव सचस्व नुद मोषु जयत उरुथ रक्ष
यज यच्छ मत्सथ पिपृत गायत आतु येन एते क्त्वा नकारे
प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, धारयाम यथा (१७अ० ८०क०) धार-
यामा नमो^१भिः, योज यथा (३अ० ५२क०) योजान्विन्दु^१ ते
हरी^१, अव यथा (११अ० ४१क०) क्वा^१ नो देव्या धिया, सचस्व
यथा (३अ० २४क०) सच^१स्वा नाः स्वस्तये^१, नुद यथा (१५अ०
१क०) अग्ने^१ ज्ञातान् प्रण^१दा नाः, मोषु यथा (३अ० ४६क०)
मो पूण^१इन्द्रा^१ प्र^१क्षु^१देवैः, मोऽइति किम् (११अ० ४२क०)
ऊ^१हु^१ऊ^१पुण^१ऊ^१तये^१, जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता
जयता नराः, उरुथ यथा (३अ० २६क०) उरुथानो^१ऽअघा-
यतः, रक्ष यथा (३अ० ३०क०) रक्षा णो ब्रह्मणस्यते, यज

यथा (३३अ० ३क०) यञा नो मि॒न्नावरु॑णा, यच्छ यथा
 (३६अ० १३क०) यच्छा नः शर्म॑ स॒प्रथाः, मस्तथ यथा
 (३३अ० ३४क०) अपि॒ यथा युवानो॑ म॒र्क्षथा॑ नः, पिपृत यथा
 (३३अ० ४२क०) नि॒र॒हसः॑ पिपृता नि॒र॒वद्यात्, गायत यथा
 (३३अ० ६२क०) उ॒पा॒स्मे गायता॑ नरः, आतु यथा (३३अ०
 ६५क०) आतु नः॑ इन्द्र॒ एव॑ हन्, (३३अ० ८७क०) येन यथा
 (३४अ० १७क०) येना॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तर॑ + ॥

भव च ॥ १०६ ॥

भवेत्ययं ङस्त्वो दीर्घमापद्यते नकारे प्रत्यये, यथा (१२अ०
 ११४क०) भवा॑ नः॒ स॒प्रथ॑स्तमः॒ सखा॑ वृ॒धे, पृथग्योगकरणसुत्त-
 रायम् ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुषु च ॥ ११० ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुः एषु च प्रत्ययेषु भवेत्वेतत्पदं
 दीर्घमापद्यते, सचा यथा (३४अ० ५६क०) इन्द्र॑ प्राशूर्म॑वा
 सचा, वरूथ्य यथा (३अ० २५क०) उ॒त त्रा॒ता शि॒षो भवा॑
 वरूथ्यः, वाजस्य यथा (१२अ० ११२क०) भवा॑ वाजस्य
 सङ्गृथं, पायुः यथा (१३अ० ११क०) भवा॑ प्रायुर्विशोऽश्र॒स्या-
 ऽश्र॑दे॒व्यः ॥

अपृक्तः सौ ॥ १११ ॥

अपृक्तग्रहणेनेह उकारो गृह्यते नाकारो दीर्घविधनात्,
 अपृक्त उकारो दीर्घमापद्यते सुप्रत्यये, यथा (११अ० ४२क०)
 उ सु नः ऊ॒ङ्ङु॒जपु॑ण +, (२०अ० ८१क०) गोम॑दपु॒णा स॒न्धा ॥

रथि तकारनकारयोः ॥ ११२ ॥

रथीत्येतत्पदं तकारनकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते,
 यथा (१२अ० ५६क०) र॒थी त॑म॒ए र॒थी ना॑म् ॥

अथोदारिथ शोच पनय सादयर्जु वृष शत्रु
सलक्ष्माघाघारात्यृतभवत यकारे ॥ ११३ ॥

अथ उदारिथ शोच पनय सादय ऋजु वृष शत्रु सलक्ष्म
घ अघ अराति ऋत भवत एते ऋक्षा यकारे प्रत्यये दीर्घ-
मापद्यन्ते, अथ यथा (१२अ० १२क०) अवाधुमं विमध्यमए
अथाय, उदारिथ यथा (१७अ० ७५क०) अस्माद्योने कृदा-
रिथि यज, शोच यथा (३अ० ३क०) बृहच्छोचा यविष्ठ, ^१
पनय यथा (१८अ० ६४क०) देवता पनया युजम्, सादय यथा
(११अ० ३५क०) सादया युजए सुकृतस्य योनौ, ऋजु यथा
(२५अ० १५क०) देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजू यताम्, वृष यथा
(२०अ० ४६क०) वृषायमाणो वृषभस्तुग्राषाट्, शत्रु यथा (१२अ०
५क०) शत्रूयतो हन्ता, सलक्ष्म यथा (६अ० २०क०) सलक्ष्मा
यद्विषु रूपं भवति, घ यथा (७अ० ३२क०) आघा येऽअग्निम्,
अघ यथा (३अ० २७क०) अघायतः समस्मात्, अराति यथा
(१२अ० ५क०) अराती यतो हन्ता, ऋत यथा (१३अ० २७क०)
मधु वाताऽऋता यते, भवत यथा (३३अ० ५१क०) अर्वाञ्चो-
ऽअद्या भवता यजन्ताः ॥

व वृधवृजोः ॥ ११४ ॥

वृ इत्ययं ऋसो वृधवृजोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते, वृध यथा
(७अ० ३८क०) अस्मद्द्रुग्विवृधे, वृज यथा (३३अ० ४४क०)
म वावृजि ॥

अद्य तर्ठं हकारचकारभवत वृणीमहे
देवेषु ॥ ११५ ॥

अद्य इत्ययं ऋस्वस्तकार हकार चकार भवत वृणीमहे देव

इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, तम् यथा (३३अ० ८७क०)
अद्या तमस्य महिमानम्, हकार यथा (८अ० ४५क०)
अद्या हुवेम, चकार यथा (२१अ० १क०) हवमद्या च मृडय
भवत यथा (३३अ० ५१क०) अद्या भवता यजन्ताः, वृणीमः
यथा (३३अ० १७क०) तद्देवानामवोऽअद्या वृणीमहे, दे
यथा (३३अ० ४२क०) अद्या देवाः ॥

न होतरि ॥ ११६ ॥

होतृशब्दे प्रत्यये अद्येत्ययं ऋस्वो न दीर्घमापद्यते, अथ
स्तनसूत्रेण प्राप्तस्य प्रतिषेधः, यथा (२८अ० ३४क०) तमद
होतरिषितः (२१अ० ५८क०) अग्निमद्य होतारमवृणीता
यम् ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिबेत स्म तिष्ठ
रक्षा मकारे ॥ ११७ ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिव इत स्म तिष्ठ रक्ष एते
ऋस्वा मकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, शृणुत यथा (७अ० ३४क०)
शृणुता मऽइमए हवम, त्विषि यथा (१६अ० १७क०) शृषिञ्च
राय त्विषौ मते । भ्रजि यथा (२८अ० २२क०) चित्तं वातः
ऽइव भ्रजौ मान्, भवत यथा (८अ० ४क०) आदित्यामो
भवता मृडयन्तः, पिव यथा (३३अ० १०क०) पिबो मिच्छस्य
धामभिः, इत यथा (३३अ० ४७क०) इता मरुतो अश्विना,
स्म यथा (३३अ० ८४क०) देवासो हिष्मा मग्ने समन्ववः ।
तिष्ठ यथा (३३अ० १३क०) श्रवयतामभि तिष्ठा मङ्गाएँसि,
तिष्ठायुदात्तमित्यायुदात्तस्य दीर्घभाव उक्तः, अनुदात्तार्थं आर-
म्भः, रक्ष यथा (२८अ० ४७क०) रक्षा माकिर्बोऽअघशए स-
ईशत ॥

विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ ११८ ॥

विश्वदेव्यसोमावेन्नौ ऋस्वौ वति प्रत्यये दीर्घमापद्यते,
विश्वदेव्य यथा (११अ० ६१क०) अदितिश्चा देवी विश्वदेव्या-
वती, सोम यथा (१२अ० ८१क०) अश्वावतीः सोमावतीम्,
वत्यामिति किम् (२४अ० १८क०) पितृणां सोमवताम् ॥

उष महोभिर्नक्तो मीकारैकारौकारनका- रेभ्यः ॥ ११९ ॥

उष इत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते महोभिः नक्त ईम् ईकार-
एकारौकारनकारेभ्यः परस्वेद्भवति, महोभिः यथा (२०अ०
४० । ४१क०) प्रथमाशमहोभिः उषामा नक्तो वृहती,
नक्त यथा (१२अ० २क०) नक्तोषामा समनसा, ईम् यथा
(१५अ० २४क०) प्रति धेनुमिवायुतीमुषासम्, ईकारात् यथा
(२८अ० १४क०) देवीऽउषामा नक्तो, एकारात् यथा (२९अ०
३१क०) यजतेऽउपाकऽउषामा नक्तो, औकारात् यथा (२०अ०
१७क०) द्विव्येन योनाऽउषामा नक्तो, नकारात् यथा (३४अ०
४०क०) अश्वावतीर्गोमतीर्नऽउषासम्, एतेभ्यः पर इति किम्
(२०अ० ३६क०) समिद्धऽइन्द्रऽउषसाम् ॥

पूरुषोऽवसाने ॥ १२० ॥

पूरुष इति दीर्घो निपात्यते अवसाने चेद्भवति, यथा
(१२अ० ८१क०) न सरिष्याति पूरुषः, अवसान इति किम्
(३१अ० २क०) पुरुषऽएव ॥

पूष्णो जहीमस्तेष्वत्र ॥ १२१ ॥

अत्रेत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते पूष्णः जहीमः ते इत्येतेषु
प्रत्ययेषु, पूष्णः यथा (२५अ० २७क०) अन्ना पूष्णः, जहीमः

यथा (३५अ० १०क०) अत्रा जह्नीमोऽशिवा ये, ते यथा
(२८अ० १८क०) अत्रा ते रू॒पमुत्त॑मम् ॥

नरस्मत्सः ऋषीन् नस्तऽआहुर्नियुद्भिष्ष यत्र

॥ १२२ ॥

नरः सप्तऽऋषीन् नः तऽआहुः नियुद्भि एतेषु प्रत्ययेषु यत्रे-
त्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते, नरः यथा (२८अ० ४८क०) यत्रा
नरः सच्च विच॒द्रवन्ति, सप्तऽऋषीन् यथा (१७अ० २६क०)
यत्रा सप्तऽऋषीन् पुरऽ, नः यथा (२५अ० २२क०) यत्रा
नश्च॒क्रा ज॒रसं॑ त॒नूना॑म्, तऽआहुः यथा (२८अ० १५क०) यत्रा
तऽआहुऽ प॒रमं॑ ज॒नित॑म्, नियुद्भिः यथा (१३अ० १५क०) यत्रा
नियुद्भिः सच॑से शि॒वाभिः॑ ॥

अभिमाति पृतनासु सपत्न धूर्विश्व समस्तु

पृतना व्रातेभ्यः सहेः ॥ १२३ ॥

अभिमाति पृतनासु सपत्न धूः विश्व समस्तु, पृतना व्रात
इत्येतेभ्य उत्तरस्य सहेर्ऋस्वो दीर्घमापद्यते, अभिमाति यथा
(१२अ० ११३क०) स॒वृष॑ण्यन्यभिमातिषाह॑, पृतनासु यथा
(११अ० ७६क०) जेतारम॒ग्निमृ॑त॒नासु॑ सास॒हिम्, सपत्न यथा
(५अ० १०क०) सि॒ष्ट॒क्षुसि॑ सपत्नसाहौ, धूः यथा (४अ० ३३क०)
उ॒स्रावे॑त॒ धूर्षा॑हौ, विश्वे यथा (७अ० ३६क०) वि॒श्वसा॑ह॒मव॑से
नू॒तना॑य, समस्तु यथा (१५अ० ४०क०) येना॑ स॒मस्तु॑ सास॒ह॑, पृतना
यथा (१८अ० ६८क०) पृ॒त॒ना॒षा॒ह्वाय॑ च, व्रात यथा
(२८अ० ४६क०) स॒तो वी॑राऽउ॒रवो॑ वातसाहाऽ ॥

उक्थाच्च शसेः ॥ १२४ ॥

उक्थशब्दात्परस्य शसेर्धातोर्ङ्सो दीर्घमापद्यते, यथा
(१७अ० ३१क०) उक्थशसः उक्थशासश्चरन्ति ॥

एवाच्छ चकमाथ ॥ १२५ ॥

एव अच्छ चकम अथ एते ङस्वा व्यञ्जनमात्रे दीर्घमाप-
द्यन्ते, एव यथा (१३अ० २०क०) एवा नो' दूर्वं' प्रतनु, अच्छ
यथा (१६अ० ४क०) गिरिशाच्छा वदामसि, चकम यथा
(३अ० ४५क०) यदेनश्चक्रमा वयम् अथ यथा (२६अ० २५क०)
अथा मन्दस्वजुषाणः ॥

विद्वा सौत्रामण्याम् ॥ १२६ ॥

विद्वा इत्ययं ङस्वो दीर्घमापद्यते सौत्रामणीमन्त्रं मुक्त्वा,
यथा (१२अ० १८क०) विद्वा तं'ऽअग्ने, असौत्रामण्यामिति
किम् (१८अ० ६८क०) यो'श्च विद्वा या२'॥ऽउ' च न प्र'विद्वा ॥

अधा यत्स्मग्नावायुषु ॥ १२७ ॥

अध इत्ययं ङस्वो व्यञ्जनमात्रे दीर्घमापद्यते, यथा (१७अ०
६४क०) अधा मपत्नानिन्द्राग्नी मे', यत् स्मग्ना वायुः इत्ये-
तेषु प्रत्ययेषु न दीर्घमापद्यते, यत् यथा (२७अ० ८क०) अमुत्र
यादध यदमस्य, स्म यथा (१५अ० ६२क०) अध स्म ते
ब्रजनम्, ग्ना यथा (३३अ० ४८क०) रुद्रोऽधग्नाः, वायुम्
यथा (२७अ० २४क०) अध वायुं नियुतः, अयत्स्मग्नावायु-
ष्विति किम् (१८अ० ६८क०) अधा यथा नाः पितरः ॥

पूर्वी इन्द्रेष्ववायुषु ॥ १२८ ॥

इन्द्रेषु समासेषु बायुरहितेषु पूर्वः पदान्तो दीर्घमाप-
द्यते, यथा (२अ० १५क०) अग्नीषोमी', (२अ० ३क०) मित्रा
वरुणी, (२५अ० ६क०) इन्द्रावृहस्पती, इन्द्रेष्विति किम्

(४५० ३३क०) अवीरहणी ब्रह्मचोदनौ, अवायुध्विति किम्
(७५० ८क०) इन्द्रवायुभ्यान्वा ॥

हरि शयेत्येके ॥ १२६ ॥

हरि इत्यस्य एके आचार्या दीर्घमिच्छन्ति शयप्रत्यये, यथा
(५५० ८क०) हरि शया हरी शया, इक इति किम् या
तेऽप्रग्ने हरि शया ॥

पिबा सोमं पिबा सुतस्य स्था मयो भुवो
नूरणे शमीष्व मामहानो मामहन्तामशीतम
रीरिषो रीरिषत यामयन्ति हि आ ते वर्डया
रयिः शुधी हवच्चरा सोम सूयवसिनी श्रोता
ग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा दिवो युक्त्वा हि
गमयातमः सिञ्चता सुतम्परीवापऽउक्त्वा
शस्त्राण्यत्ता हवीः प्राच्या जानु क्षामा रेरिहत्
क्षामा भिन्दन्तो रुहेमा स्वस्तये जनयथा च
धारयाम पितरा मृधो बोधा मे विचृता बन्ध-
मवता हवेषु शृणुधी गिरो रक्षा तोकञ्चर्षणीस-
हाञ्चर्षणौधृतो येना समत्सु वनेमा तऽक्तध्याम
ते शिञ्चा सखिभ्यस्तचारयन्दीया रथेनेता
जयत वर्डया त्वं प्रब्रवामा घृतस्याजगन्या
परस्या ररिमा हि पुरी तता ग्रीहाकर्णशुण्डा-
कर्णौ प्रकृतिदीर्घावित्येके नौ काशाऽअनू काशेन

चक्राजरसमिथूकस्तरता सखायः सासङ्गानपा-
मार्गीभयादतः षट्तीषहमभीषु सुष्टरौमा जुषा-
णा यजा देवान् येना पावकाश्वायन्तो यदी सर-
मा खदया सुजिह्व निषद्या दधिष्व सदतना
रणिष्ट न भरा चिकित्वांश् चिकित्सा गविष्टा-
ववाद्द्रक्षा चायुनकसृजा रराणः सादन्यमिति
च ॥ १३० ॥

पिबा सोमम्, पिबा सुतस्य, स्थामयो भुवः, नूरणे,
शमीष्व, मामहानः, मामहन्ताम्, अशीतम, रौरिषः, रौरि-
षत, यामयन्ति, हिष्मा ते, वर्द्धया रयिम्, शुधी हवम्, चरा
सोम, सूर्यवसिनी, श्रोता यावाणः, धर्षा मानुषः, पाथा दिवः,
युत्सा हि, गमयातमः, सिञ्चता सुतम्, परीवापः, उक्था
शंस्त्राणि, अत्ता हवींषि, आच्या जानु, क्षामा रेरिहत्,
क्षामा भिन्दन्तः, रुहेमा स्वस्तये, जनयथा च, धारयाम,
पितरा मृधः, बोधा मे, विचृता बन्धम्, अवता हवेषु, शृणुधौ
गिरः, रक्षा तोकम्, चर्षणीसहाम्, चर्षणीधृतः, येना समक्षु,
वनेमा ते, ऋध्यामा ते, शिक्षा सखिभ्यः, तत्रारथम्, दीया
रथेन, इता जहत, वर्द्धया त्वम्, प्रब्रवामा हृतस्य, आजगन्वा
परंस्याः, ररिमा हि, पुरी तदा, झीहाकर्णः, शृण्ठाकर्णः, नौ
काशाः, अन्नू काशेन, चक्राजरसम्, मिथूकः, तरता सखायः,
सासङ्गान्, अपामार्गः, उभयादतः, षट्तीषहम्, अभीषु,
सुष्टरौमा जुषाणा, यजा देवान्, येना पावक, अश्वायन्तः,
यदी सरमा, खदया सुजिह्व, निषद्या दधिष्व, सदतना रणि-

ष्टन, भरा चिकित्वा^१न्, चिकित्सागविष्टौ, अवा^२ददत्, रत्न
 च, आयुनक्षत्रजा रराणः, सादन्यम्, एते इत्स्वा दीर्घमाप
 द्यन्ते । पिब सोमम् यथा (२६अ० ४क०) पिब सोमं^३ शत
 क्रतो, (७अ० ३६क०) पिब सोमं मनुष्यं^४ मदाय, पिब सुतम्
 यथा (३३अ० ७०क०) पिब सुतस्यान्वसो^५ मदाय, स्थ मयं
 भुवः यथा (११अ० ५०क०) आपो हि ष्ठा मयो^६ भुवः, तु रां
 यथा (१७अ० १०क०) तूर्वन्नयामन्नेतेशस्य नूरणे^७, शमीष्व यथ
 (१अ० १५क०) हविः^८ शमीष्व, ममहानः यथा (१७अ० ५५क०)
 समिडेऽग्न्यावधि^९ मामहानः, ममहन्ताम् यथा (३३अ
 ४२क०) तन्नो^{१०} मित्रो वरुणो^{११} मामहन्ताम्, अग्निं तम यथ
 (२अ० २०क०) अग्ने^{१२} दध्यायोऽशौतम, रौरिषः यथा (१६अ
 १६क०) मानोऽक्षेत्रेषु^{१३} रौरिषः, रौरिषत यथा (२५अ० २२क०)
 मा नो^{१४} मध्या रौरिषतायुः^{१५}, यमयन्ति यथा (२५अ० ३६क०)
 प्रिया देवेष्वायामयन्ति, हि स्म ते यथा (३अ० ४६क०) अस्मि
 हि स्म ते, होति किम् (१५अ० ६२क०) अध स्म ते ब्रजनम्
 वर्हय रयिम् यथा (३अ० १४क०) अथा नो वर्हया रयिन्
 शुधि हवम् यथा (२१अ० १क०) इमं मे^{१६} वरुणं शुधौ हवम्
 चर सोम यथा (४अ० ३७क०) प्रचरा सोमं दुष्टानि, ओत
 यावाणः यथा (६अ० २६क०) ओतो यावाणो विदुषो न
 युक्तम्, धर्ष मानुषः यथा (६अ० ८क०) मुञ्चामि धर्षा मानुषः
 पाथ दिवः यथा (८अ० ३१क०) एथा दिवो विमहसः^{१७}, युक्त
 हि यथा (८अ० ३४क०) युक्ता हि केशिना हरो^{१८}, गमय
 तमः यथा (८अ० ४४क०) अधरं गमया तमं^{१९}, सिञ्चत यथा
 (१८अ० २क०) परीतो पिञ्चता सुतम्, परि वापः यथा (१८अ०
 २१क०) परी वापं^{२०} पयो दधि^{२१}, उक्थ शस्त्राणि यथा (१८अ०
 १८क०) कन्दो^{२२} भिरुक्था शस्त्राणि^{२३}, अत्त हवींषि यथा (१८अ०

६८क० अ॒त्ता ह॒वीऽधि॒ प्रय॑तानि ब॒र्हिषि॑, आ॒द्य जानु॑ यथा
 (१८अ० ६२क०) आ॒द्या जानु॑ दक्षिणतः । चाम॑ रे॒रिह॑त् यथा
 (१२अ० ६क०) चा॒मा रे॒रिह॑हीरुधं, चाम॑ भिन्दन्तः यथा
 (१८अ० ६८क०) चा॒मा भि॒न्दन्तो॑ऽअ॒रु॒णीः । रुहे॑म स्वस्तये
 यथा (२१अ० ६क०) अ॒स्र॒वन्ती॑मा रु॒हेमा स्व॒स्तये॑, जनयथ च
 नः यथा (११अ० ५२क०) आ॒पो ज॒नय॑था च नः, धारय॑ मयि
 यथा (११अ० ५८क०) धा॒रया॑ मयि प्र॒जाम्, तर॑ मृधः यथा
 (११अ० ७२क०) अ॒ग्ने त्वन्ते॑रा मृधं, बोध॑ मे यथा (१२अ०
 ४२क०) बोधा॑ मे अ॒स्य, वि॒चृत॑ बन्धम् यथा (११अ० ६३क०)
 वि॒चृता॑ बन्धमेतम्, अवत॑ ह॒वेषु॑ यथा (१७अ० ४३क०) दे॒वा
 अव॑ता ह॒वेषु॑, शृ॒णुधि॑ गिरः यथा (१३अ० ५२क०) प्रा॒हि
 शृ॒णुधी॑ गिरं, रक्ष॑ तोकम् यथा (१३अ० ५२क०) रक्षा॑ तो॒क-
 मु॒तक्म॑ना, च॒र्षणि॑सहाम् यथा (२८अ० १क०) च॒र्ष॒णीम॑ह्ना
 वे॒त्वाज्य॑स्य, च॒र्षणि॑धृतः यथा (७अ० ३३क०) ओ॒माम॑सच॒र्षणी-
 धृ॒तः, येन॑ समत्सु यथा (१५अ० ४०क०) ये॒ना म॑सत्सु मा॒म-
 ह्ना, वने॑म ते यथा (१५अ० ४०क०) व॒नेमा ते॑ अ॒भिष्टि॑भिः,
 ऋ॒ध्याम॑ ते यथा (१५अ० ४४क०) ऋ॒ध्यामा॑ त॒ऽओ॒हैः, शि॒क्ष
 म॒खिभ्यः॑ यथा (१७अ० २१क०) शि॒क्षा म॒खिभ्यो॑ ह॒विषि॑, तत्र
 रथम् यथा (२८अ० ४५क०) तत्रा॑ रथमुप॑ श॒म्भ॒रं स॑देम,
 दी॒य रथे॑न यथा (१७अ० ३६क०) बृ॒ह॒स्पते॑ परि॑ दी॒या रथे॑न,
 इ॒त ज॑यत यथा (१७अ० ४६क०) प्रे॒ता ज॑यता नराः, वर्द्धय॑
 त्वम् यथा (१७अ० ५२क०) तम॑ग्ने वर्द्ध॒या त्वम्, प्र॒ब्र॒वाम
 वृ॒तस्य॑ यथा (१७अ० ८०क०) व॒यन्ना॑म प्र॒ब्र॒वामा घृ॒तस्य॑, जग॒त्य
 पर॑स्याः यथा (१८अ० ७१क०) प॒राव॑त॒ऽआज॑ग॒त्या पर॑स्याः,
 र॒रिम॑ हि का॒मम् यथा (१७अ० ७५क०) व॒यन्ते॑ऽअ॒द्य र॑रि॒मा
 हि का॒मम्, पु॒रि त॑ता यथा (१५अ० ८क०) अ॒न्तरि॑तं पु॒री

ततो, अस्म पदस्यापवादोऽभिप्रेतः तथा हि, (३८अ० ८क०)
 यशुपते^१ (ः पुरीतदित्येतदपि भवति, ग्रीहाकर्णः शुण्डाकर्णः
 एतौ शब्दौ प्रकृतिदीर्घावित्येके आचार्या मन्यन्ते, यथा
 (२४अ० ४क०) ग्रीहाकर्ण^१ ऽ शुण्डाकर्ण^१; नि काशाः यथा
 (२४अ० १८क०) बभ्रुनो^१ काशाः (ः पितृणाम्, अनु काशेन
 यथा (२५अ० २क०) अन्तरमनू काशेन, चक्रजरसम् यथा
 (२५अ० २२क०) यज्ञा नश्च क्रा जरसन्तनूनाम्, मिथु कः यथा
 (२५अ० ४३क०) गात्राण्यसिन्ना मिथू^१ कः, तरत सखायः यथा
 (३५अ० १०क०) प्रतरता सखायः, ससहान् यथा (३८अ०
 ७क०) मासुह्वा^१ अभियुग्वा च, अपमार्गं यथा (३५अ० ११क०)
 अपा मार्गं त्वमस्मत्, उभय दतः यथा (३१अ० ८क०) ये के
 चोभयादेतः, ऋति षष्ठम् यथा (२६अ० ११क०) तंवा^१ दस्म-
 म् तौषहम्, अभि सु यथा (३६अ० ६क०) अभी पुनः (ः सखी-
 नाम्, सुष्टरीम जुषाणा यथा (२८अ० ४क०) बर्हिः^१ सुष्टरी^१ मा
 जुषाणा, यज देवान् यथा (३३अ० ३क०) यज्ञा देवाः ॥ ऋत-
 म्बृहत्, येन पावक यथा (३३अ० ३२क०) येना पावक
 चक्षसा, अश्वयन्तः यथा (२७अ० ३६क०) अश्वायन्तो^१ मघवन्.
 यदि सरमा यथा (३३अ० ५८क०) विदद्यदौ सरमा, स्वदय
 सुजिह्व यथा (२८अ० २६क०) समञ्जन् स्वदया सुजिह्व, निषद्य
 दधिष्व यथा (२६अ० २३क०) बर्हिषा निषद्या दधिष्व ।
 सदतन रणिष्टन यथा (२६अ० २४क०) सदतना रणिष्टन, भर
 चिकित्वान् यथा (३४अ० १४क०) उत्तानायामवभरा चिकिं-
 त्वान्, चिकित्सगविष्टौ यथा (३४अ० २३क०) प्रचिकित्सा-
 गविष्टौ, अवददत् यथा (३४अ० ३६क०) भगेमां धियमुदवा
 ददन् (ः, रक्ष च यथा (३४अ० २७क०) रक्षा च नोऽर्थाधि च
 ब्रूहि देव, अयुनक् यथा (२८अ० १३क०) युमेन दत्तं व्रित-

५१ नमायुनक, सृज रराणः यथा (२७अ० २१क०) वनस्यते-
 ५२ सृज्जा रराणः, सदन्धम् यथा (३४अ० २१क०) मादन्ध-
 विदन्धम् ॥

अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः ॥१३१॥

असौ दीर्घः प्रुतः सानुनासिको निरनुनासिक उदात्ता-
नुदात्तः स्वरित इति स्वरधर्माः तत्र पदे दृष्टयान्यथाभावो
विकार उच्यते स चात्र स्वरे एवाधिकृतो न व्यञ्जने यतो दीर्घ-
मित्यारभ्यते अत इहापि स्वरस्यैवानुनामिक्यं विकार उच्यते
इयांस्तु विशेषः यत्र नकारमकारावेव परभूतौ तयोश्च विकारे
सति स्वरस्य विकारः । यत्र तु तयोः प्रकृतिभावो वा लोपो
वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति, यथा (१२अ० ७०क०)
अध्मान् सौते इत्येवमादि, (४अ० ६सू०) यत्प्रागन्तस्थामंशब्द-
नात्, यमित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पोषधाभूतः स्वरानुना-
सिकं स्वरं विकारमापद्यते इत्थं तदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्याति
(अ० ३ । सू० १३४ । १३५) "तु." "वच्छयोः शम्" यथा (२४
२६ । २४ । २८) प्रुषीन् चक्षुषे वाचे प्रुष्णींश्चक्षुषे, गवयान्
त्वष्ट्रे वृहस्पतये गवयास्त्वष्ट्रेऽउष्ट्रान् ॥

स्वर औपशविः ॥ १३२ ॥

कौपशविराचार्यः स्वरणव प्रत्यय उपधानुनामिक्यमि-
च्छति, नुरिति वक्ष्यति अतस्तस्यैव परभूतो यः स्वर उक्तः
उपधा च तस्यैव ग्राह्या, यथा (२६अ० १०क०) महान् इन्द्रः
महो २॥इन्द्रो वक्त्रहस्ताः, (११अ० ८२क०) स्वान् अहम् उक्त्र-
यामि स्वां २॥अहम्, (७अ० ३७क०) यच्चून् अप जहि शत्रून् ॥
रप मृधो नुदस्व, स्वर इति किम् (२४अ० २८क०) गवयान्
त्वष्ट्रे गवयान्स्त्वष्ट्रं ।

अनुस्वारेण व्यञ्जने ॥ १३३ ॥

नकारात् परे व्यञ्जनेऽनुस्वारेण व्यवधानमिच्छत्यागमि
केन श्रीपशविराचार्यः, अयञ्च उपधानकारयोरितरो भवति
यत्र नकारस्य शकारः सकारो वा विहितस्तत्रापि भवति,
(४अ० १सू०) “अनुस्वार ठं रोमिस्वति” वचनात्, यत्र
प्लुषीन् चक्षुषे प्लुषींश्चक्षुषे, गवयान् त्वष्ट्रे गवयांस्त्वष्ट्रे ॥

नुः ॥ १३४ ॥

नकारोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥

चच्छयोः शम् ॥ १३५ ॥

चकारच्छकारयोः प्रत्यययोर्नकारः शकारमापद्यते
अनुनासिकं चोपधा, यथा (१६अ० ५क०) अहीन् च
अहींश्च सर्वान्, प्लुषींश्चक्षुषे, छकारोदाहरणं मृग्यम्, रूपो-
दाहरणन्तु विद्यते यथा विद्वान् छकारः विद्वान्छकारः ॥

तथयोः सम् ॥ १३६ ॥

तकारथकारयोः प्रत्यययोर्नकारः सकारमापद्यते अनुना-
सिकं चोपधा, यथा (२४अ० २८क०) गवयान् त्वष्ट्रे गवयां-
स्त्वष्ट्रे, (१७अ० ११क०) अन्यान् ते अन्यांस्तो, थकारस्य रूपो-
दाहरणम् यथा विद्वान् थकारः विद्वान्थकारः ॥

दधन्वान् स्ववान्यकारे लोपम् ॥ १३७ ॥

दधन्वान् स्ववान् एतौ नकारौ यकारे प्रत्यये लोपमा-
पद्यते, अत्र च लोपविधानादुपधानुनासिक्यमपि न भवति,
यथा चोक्तम् स्वराणामनुनासिक्यं प्रतिजानन्ति सर्वदा, वर्ज-

यित्वा तमाकारं यत् लोपो विधीयते, यथा (१८अ० २क०)
दधन्वान् यः दधन्वा यो नर्थोऽपस्त्रन्तरा, स्वान् यथा
(३४अ० २३क०) स्ववायात्स्वार्वाङ् ॥

रयिवृधे च ॥ १३८ ॥

रयिवृध इत्येतस्मिंश्च प्रत्यये पूर्वं नकारो लोपमापद्यते,
यथा (२७अ० २३क०) अन्नान् रयिवृधः पौवाऽअन्ना रयि-
वृधः, उक्तहेतुत्वादत्राप्युपधानुनासिक्त्वा भवति ॥

नपुं० सकादिकारस्य ॥ १३९ ॥

नपुंसकादुत्तरो यो नकारस्तस्य सम्बन्धिन इकारस्य लोपो
भवति, यथा (३७अ० ५३क०) एमन् सादयामि, भस्मन् साद-
यामि, एमनि भस्मनीति प्राप्ते इकारलोपश्चान्दसः, नपुंस-
कादुत्तरस्येकारस्य लोप उक्तोऽनपुंसकादपि भवति । यथा
(१७अ० १क०) अश्मन्नृजं म् अश्मनीनि प्राप्ते ॥

न सप्तम्यामन्वितयोः ॥ १४० ॥

सप्तम्यामन्वितयोर्विभक्तयोः सम्बन्धिन इकारस्य न लोपो
भवति, यथा (१३अ० ५३क०) अपान्त्वा सधिवि, अपान्त्वा
पार्थसि, एते सप्तम्या उदाहरणे (१अ० २५क०) हे पृथिवि
आमन्वितविभक्तेरुदाहरणम् अनकारार्थं आरम्भः ॥

नृन्पकारे विसर्जनौयम् ॥ १४१ ॥

नृनित्ययं नकारः पकारे प्रत्यये विसर्जनौयमापद्यते अनु-
नासिकं चोपधा, यथा (१३अ० ५२क०) नृन् पाहि नृः पाहि
शृणुधी गिरिः ॥

शब्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् खरे
रेफम् ॥ १४२ ॥

शत्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् एते नकाराः स्वर-
प्रत्यये शत्रून् रेकमापद्यन्ते अनुनासिकं चोपधा, शत्रून् यथा
(७अ० ३७क०) अप लङि शत्रूँ१॥रपृमृधः॥ परिधीन् यथा
(१८अ० ५३क०) वन्वन्न दातः परिधीँ१॥ रपृ॥, क्रतून् यथा
(१८अ० ४०क०) अग्ने क्रत्वा क्रतूँ१॥ रनुं, वनस्पतीन् यथा
(१३अ० ७क०) ये वा वनस्पतीँ१॥रनुं ॥

आकारोपधो यकारम् ॥ १४३ ॥

आकारोपधो नकारो यकारमापद्यते स्वर इत्यनुवर्तते
अनुनासिकं चोपधा, यथा (७अ० ४०क०) महान् इन्द्रः
महान् य इन्द्र इत्येवं संहिता प्राप्नोति ततो (४अ० १२५सू०)
“यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” इति यकारलोपे कृते “न
परकालः पूर्वकाले पुनरिति” सन्धिर्न भवति ततो मह्ना २॥
इन्द्र इत्येतद्रूपं सम्भवति, ननु यथा (प्रा० ३अ० १३७सू०)
“दधंत्वान् स्ववान् यकारे लोपः” इति नकारलोपे कृते सत्युप-
धानुनासिक्यन्न प्रवर्तते एवमिहापि नकारस्य यकारौभूतः
स्याश्रवणादुपधानुनासिक्यन्न प्रवर्तते तत्कथमुपधानुनासिक्य-
मिति लुप्तस्यापि स्वकार्यकारणादित्यदोषः, यदि हि यकारो
व्यञ्जनकार्यं न कुर्यात् कथमिह स्वरयोः सन्धिर्न स्यात् अतः
स्वकार्यकारणादुपधानुनासिक्यमपि भवति यथा (७अ०
४०क०) वृष्टिमान् इव पृजेन्यो वृष्टिमा २॥ इव ॥

न तमे ॥ १४४ ॥

यन्नकारस्य तकारे प्रत्यये विहितस्तत्तमप्रत्यये, न भवति,
यथा (८अ० ४८क०) मदिन् तमानाम् मुदिन्तमानात्वा,
मधुन् तमानाम् मुधुस्तमानात्वा, तथयोः समित्यस्यापवादः ।

निर्जगन्वान् तमसि ॥ १४५ ॥

निर्जगन्वानित्ययं नकारस्तममि प्रत्यये न विकारमाप-
ति, यथा (१२अ० १३क०) निर्जगन्वान् तमसः निर्जगन्वान्त-
मो ज्योतिषांगात् ॥

शामञ्चूँश्चिकित्वाँस्त्व' पूषन्वन्निति च ॥ १४६ ॥

धामन् शत्रून् चिकित्वान् त्वम् पूषन् अवन् एतं नकारा
विकारमापद्यन्ते । धामन् यथा (१७अ० ८८क०) धामन्ते
वश्वं भुवनम् । शत्रून् यथा (१८अ० ७१क०) शत्रून्ताडि-
वसृषो नुदस्व । चिकित्वान् त्वम् यथा (२८अ० २५क०)
या च वह मित्र महश्चिकित्वान्त्वम् । त्वमिति किम् (७अ०
१५क०) स प्रथमो ब्रह्मस्यार्थश्चिकित्वाँस्तस्मै । पूषन् यथा
(३४अ० ४१क०) पूषन्तव व्रते वयम् । अवन् यथा (२८अ०
१२क०) तव शरीरं पतयिष्यावन्तव चित्तम् । इति चेत्य-
श्रवयस्यार्थः । इति शब्दः प्रकारदर्शनार्थः । यथा अधस्तन-
द्वयोस्तकारिनकारस्य प्रकृतिभावः एवमिहापि नकारस्य
कृतिभाव एव तथा च व्याख्यातम् । चकारस्तकारापवादाव-
धयोतनार्थः ॥

अश्वादी चाध्याये ॥ १४७ ॥

स्वर इति वर्तते अश्वस्तूपर इत्येतस्मिन्नध्याये नकार
आकारोपधः स्वरं प्रत्यये प्रकृत्या भवति । “आकारोपधो
हारम्” इत्यस्यापवादः । यथा (२४अ० १८क०) शिशुमारान्
लभते समुद्राय शिशुमारानालभते । मण्डूकान् अद्भ्यः
उक्ताद्भ्यः । स्वरानुवृत्तिरिति किम् गुण्यास्वप्ने, मृषी-
वृषे ॥

मनुष्यास्तल्लोकानमिवानुदि ॥ १४८ ॥

मनुष्यान् तान् लोकान् अमित्रान् एते नकाराः प्रकृष्या
भवन्ति उदि उपसर्गं प्रत्यये । मनुष्यान् यथा (८अ० ३१क०)
मनुष्यान् उत् मनुष्यानुदजयताम् । तान् यथा तान् उत्
तानुजेषम् । लोकान् यथा लोकीकानुदजयताम् । अमि-
त्रान् यथा (११अ० ८२क०) क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुब्रयामि
स्वान् ॥

आप्नोतीत्योश्च ॥ २४६ ॥

आप्नोती, प्रत्यये इती च नकारो न विकारमापद्यते ।
आप्नोति, यथा (१८अ० २८क०) भक्षान् आप्नोति इडाभिर्भु-
क्षानाप्नोति । इति यथा (११अ० ५८क०) अपयान् इति
अदितिः अपयानिति ॥

सङ्क्रमे च वैष्णवान् ॥ १५० ॥

वैष्णवानित्ययं नकारो न विकारमापद्यते स्वरं प्रत्यये ।
सङ्क्रमस्य क्रमे भवति अतः क्रमसंहितायामित्यर्थः यथा (५अ०
२६क०) वैष्णवान् अथ वैष्णवानव ॥

गृहानैमि गृहानुपह्वयामहे वर्चस्वानहम्स-
नुष्यानन्तरिचमग्निध्वान्तानृतुमतः पयस्वानग्ने
तानश्विना पतङ्गानसन्दितः स्वर्गानपां पतिः
सपत्नानिन्द्रसपत्नानिन्द्राग्नौ नभस्वानाद्रेदा-
नुर्विहानग्नेर्देवानसेधतानङ्गानाशुरथैतानष्टौ वि-
रूपानालभत एतावानस्यायुष्मानग्ने वायंव्याना-
रण्याः प्रविहानग्निनानङ्गानधोरामौ शत्रूननुयं-
य्यतुधानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ॥ १५१ ॥

एतेषां द्विपदानां पूर्वं षट्तालीया नकाराः प्रकृत्या भवन्ति ।
 (३अ० ४१क०) गृहानैमि मनसा मोदमानः । (३अ० ४२क०)
 गृहानुपहृत्यामहे । (८अ० ३८क०) वर्चस्वानहं मनुष्येषु ।
 (८अ० ६०क०) मनुष्यान्तरिक्षमगन् । (१८अ० ६१क०) अग्नि-
 स्वात्तानुमतो हवामहे । (२०अ० २२क०) पर्यस्वानग्न-
 ऽग्नागमन्तम् । (२१अ० ४२क०) तानश्विना सरस्वती ।
 (१३अ० १०क०) तपूँष्यग्नेजुह्वा पतङ्गानसन्तिनः । (१३अ०
 ३१क०) स्वर्गानपां पतिर्वृषभः । (१७अ० ६४क०) अधो
 सपत्नानिन्द्राग्नौ मे । (१८अ० ४५क०) समद्रोऽग्नि नभस्वाना-
 र्ददातुः । (१७अ० ६६क०) प्राचीमनुप्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेः ।
 (१८अ० ७५क०) देवानस्रधता मन्मना । (२२अ० २२क०)
 अनडानाशः सप्तिः पुरन्धिः । (३०अ० २२क०) अथैता-
 नष्टो विरूपाक्षो भवेत् । (३१अ० ३क०) एतावानस्य महिमा ।
 (३५अ० १०क०) आयुषानग्ने हविषा वृधानः । (३१अ०
 ६क०) वायुव्या नारय्या ग्राम्याश्च ये । प्रविहानग्निना ।
 (२८अ० ५८क०) अनडानधो रामौ । (३३अ० ८०क०) शत्र-
 ननु यंविश्वे मदन्त्यमौः । नकारस्य रेफापवादः । इतरत्र तु
 सर्वत्र यकारापवादः । (३४अ० २६क०) अपसेधन्नक्षमो यातु
 धानानस्थात् । (३४अ० ३०क०) युभिरक्तभिः परिपातम-
 स्मानुरिक्षेभिः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १५२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्जटसूनुना उवटेन कृते माहमोदाख्ये

प्रातिशाख्यनिर्मलभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अनुस्वारठं रोषसु मकारः ॥ १ ॥

अनितावध्याय इत्यनेन सूत्रेण योऽवधित्वेन वर्णितः ।
 अतोऽवधिपरिष्ठापनार्थमध्यायसमाप्तिः कृता कात्यायनाचा-
 र्येण । आह च । अनितावध्याय इति कृतं सूत्रं यतः पुरा ।
 अतस्तदवधिप्रतिः क्रियतेऽध्यायसङ्ग्रहा । अत्रावधिसमाधीतं
 पदमन्तर्विकारिमत् । आचार्येणोच्यते तस्य प्रागुक्त्यादिप्रयो-
 जनम् । मकारोऽनुस्वारमापद्यते रोषसु प्रत्ययेषु । रेफे यथा
 (८अ० ३क०) अपाम् रसे^१न । अ^२पा^३ए रसे^४न वरु^५णः । ऊषसु
 यथा (१७अ० ७६क०) त्वाम् शश्वन्तः त्वा^१ए शश्वन्तः^२उपयन्ति
 वाजाः । (४अ० २५क०) देवठं सवितार^१मोष्यो^२न । (१३अ०
 १०क०) तपू^१म पि तपू^२एष्यन्ते । (८अ० २३क०) उरुठं^१ हि राजा ॥

नुश्चान्तःपदेऽरेफे ॥ २ ॥

नकारोऽनुस्वारमापद्यते । चशब्दात्मकारश्च । पदस्य
 मध्ये अरेफे रेफशब्दस्य पर्युदासात् । ऊषस्ते वःनुस्वारापत्ति-
 भवति । यथा (८अ० १६क०) जच्चिवान् सः । जच्चिवा^१ए
 स^२न । (८अ० १६क०) पपिवान् सः । पपिवा^१ए स^२न । (१३अ०
 १०क०) तपू^१म पि तपू^२एष्यन्ते । (१७अ० ७५क०) हवीन् पि ।
 हवी^१एषि । एते नकारप्रकृतयोऽनुस्वाराः ॥

वठंश्च ॥ ३ ॥

वनतेर्धातोर्बमतेरुणादेर्यो वश्प्रत्ययः । वनतेर्बमतेर्धातो
 रौणादिकप्रत्यये नकारप्रकृतिर्मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः ।
 सन्देहात्प्रकारेण कण्ठरवेण सूत्रं कृत्वा पठितः । अतो
 नकारप्रकृतिर्वा मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः । (१६अ० ४३क०)

किम् शिलाय किठं शिलाय (२५० २५क०) अक्रएस्तु ।
 (२५५० ४५क०) पुठुं सः । एते मकारप्रकृतयोऽनुस्वारो
 भवन्ति । एवमन्येऽप्यन्वेषितव्याः । अरेफ इति किम् । वृम्भः ।
 (११५० ७४क०) यङ्मोऽपतिरपति ॥

अनुनासिका चोपधा ॥ ४ ॥

अतोऽधिकाराद्यमन्यं विकारं वक्ष्यामो मकारनकारयो-
 स्तत्रानुनासिका चोपधा भविष्यतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ।
 ननु “अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः” इति उपधाऽनुना-
 सिकं विहितमेव किमनेन सूत्रेण क्रियते । एवमर्हि व्यव-
 स्थार्थं वचनम् । यस्मिन् पक्षे अनुस्वारो न भविष्यति । तस्मिन्
 पक्षे उपधाया अनुनासिकं भविष्यति । अधिकारार्थोऽयमा-
 रम्भः ॥

लोपं काश्यपशाकटायनौ ॥ ५ ॥

काश्यपशाकटायनावाचार्यौ मकारनकारयोर्लोपं मन्यते ।
 अस्मिन् पक्षे वाक्यद्वयम् । अनुनासिका चोपधा भवति । यथा
 अपा रसेन । पक्षे अपाए रसेन । त्वां शखन्तः । त्वाए
 शखन्तः । तौ सवितुः । ताए सवितुः । त्वां हि । त्वाए
 हि । तपूषि । तपूष्यग्ने । अक्रस्तं । अक्रएस्तं । किं
 शिलाय । किठं शिलाय । (२०५० १२क०) यजुषि ।
 यजूषि सामभिः ॥

प्रकृत्या सम्राट्साम्राजि ॥ ६ ॥

सम्राट्शब्दे समः सम्बन्धी मकारो रेफे परभूते प्रकृत्या
 भवति, तथा साम्राज्यशब्दे समो मकारो रेफे परे सति
 प्रकृत्या भवति । यथा (२०५० ५क०) सम्राडिति सम् । राट् ।

मुन्नाट्चत् + । (४अ० २४क०) , साम्नाज्यमिति साम् ।
राज्यम् । साम्नाज्यङ्क्षेति मे । (१८अ० ३७क०) साम्नाज्ये-
नाभिषिञ्चामि ॥

शं चे पकारादुकारोदयात् ॥ ७ ॥

पकारादुकारोदयात्परो मकारः शकारमापद्यते, चकारे
परभूतं अनुनासिका चोपधा भवति । यथा (३०अ० २२क०)
पुम् चली । पुँचली कित्पः । च इति किम् । (२५अ० ४५क०)
पुठ् मः । पकारादुकारोदयादिति किम् । (१६अ० ८क०)
प्रमुञ्च । (२अ० २३क०) विमुञ्चति ॥

समन्तःपदे कखपफेष्वनूष्परेषु ॥ ८ ॥

सकारमापद्यते मकारः पदमध्ये कखपफेषु प्रत्ययेषु किं
विशिष्टेषु अनूष्परेषु यदूष्माणः परभूता न भवन्ति अनुना-
सिका चोपधा । यथा (७अ० १४क०) सम् कृतिः । संस्क्रुतिः ।
पुम् खाताः । पुँखाताः । पुम् पुताः । पुँपुताः । पुम्
फलाः । पुँस्फलाः । अनूष्परेष्विति किम् । सम् चरे । मङ्ग-
रेऽमृतऽइति ॥

नुश्चाम्नेडिते ॥ ९ ॥

नकारः चशब्दात्मकारः सकारमापद्यते अनुनासिका
चोपधा आम्नेडिते पदे कखपफेष्वनूष्परेषु । पदमध्ये यथा
कान् करवाणि । कांस्करवाणि । कान् कानामन्त्रयति । कांस्का-
नामन्त्रयति आम्नेडिते किम् । कान् करवाणि । इह यान्य-
दाहरणानि संहितायां नोपलभ्यन्ते तेषामपि लक्षणं प्रस-
ङ्गात् क्रियमाणं न विरुध्यत एव यथा जलाहरणस्य मत्स्या-
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणं च न विरुध्यते ॥

अन्तस्थामन्तस्थाखनुनासिकां परसस्थानाम्

॥ १० ॥

अन्तस्थामापद्यते मकारः अन्तस्थासु परभूतासु परस्था
अन्तस्थायाः समानस्थानां यदि नामानुनासिकां समानाम् ।
यथा (१अ० २२क०) सम् यौमि । मँय्यौ'मौदम् । (११अ० १३क०)
रासभम् युवम् । युञ्जाष्टाए'रासभँय्युवम् । (१अ० २१क०) सम्
वपामि । सँव'पामि । (२०अ० २५क०) तम् लोकम् । तँल्लोकं
पुण्यम् । रेफेऽनुस्वारो विहितः ।

हि ॥ ११ ॥

“छान्तराः कालाः” इत्युक्तम् । अतस्तत्काऽविधियोतनार्थं
हि शब्दः ॥

स्पर्श परपञ्चमम् ॥ १२ ॥

मकारः स्पर्शे प्रत्यये परस्य प्रत्ययभूतस्य पञ्चममापद्यते ।
परः स्पर्शो यस्मिन् वर्गे तस्य वर्गस्य पञ्चममित्यर्थः । यथा (४अ०
११क०) व्रतम् कण्ठत । व्रतङ्क'ण्ठत । (१अ० ५क०) व्रतम् चरि-
थामि । व्रतञ्च'रिथामि । (२अ० १२क०) एतम् ते देव । एतन्ते'
देव सवितः । (१८अ० ६८क०) इदम् पिबभ्य+ । इदमि-
वभ्यो नम+ । (१२अ० ४६क०) भम् ज्ञानमसि । सञ्जज्ञान-
मसि' ॥

तकारो ले लम् ॥ १३ ॥

तकारो-लकारे प्रत्यये लकारमापद्यते । यथा (१४अ०
३१क०) आसीत् लोकम् । आसील्लोकम् । (१२अ० ४५क०)
रिचित् लोकम् । एरि चिल्लोकम् । क्रमसंज्ञितोदाहरणम् ॥

नुश्चाऽनुनासिकम् ॥ १४ ॥

नकारो लकारप्रत्यये लकारमापद्यते । यदि समानाऽनुनासिकम् । यथा (३अ० २१क०) अस्मिन् लोके । अस्मिन्लोकेऽस्मिन् चये । (८अ० ३१क०) त्रीन् लोकान् । त्रींल्लोका नुदजयत् ।

डौ ताभ्यां सकारे ॥ १५ ॥

ङकारनकारौ यथासङ्गां ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेत सकारे प्रत्यये । यथा (१८अ० ३क०) प्राङ् सोमः । प्राङ्क्सा मोऽश्रति द्रुतः । प्रत्यङ् सोमः । प्रत्यङ्क्सोमोऽश्रतिद्रुतः । (१३अ० ३१क०) त्रीन् समुद्रान् । त्रीन्समुद्रान्स्मसृपत् । (१२अ० ७०क०) अस्मान् सीते । अस्मान्सीते पर्यसा ॥

न दाल्भ्यस्य ॥ १६ ॥

दाल्भ्यस्याचार्यस्य मते नैतावागमौ भवतः । प्राङ्सोमं - प्रत्यङ्सोमं - । त्रीन् समुद्रान् । अस्मान्सीते ॥

रलाटलवर्णाभ्यामूष्मणि खरोदये सर्वत्र ॥ १७ ॥

रेफलकारौ ऋलवर्णाभ्यां ऋलसदृशश्रुतिभ्यां यथासंगं व्यवधीयेत ऊष्मणि परभूते स्वरपरे सर्वत्र संहितायां पदे च अन्तःपदे नानापदे च यौ तौ विधायकावुक्तौ तौ स्वरावुत व्यञ्जनाविति । शृणु । ऋलस्वरसदृशौ व्यञ्जनावर्द्धमात्रकाविति ब्रूमः । तौ स्वरभक्तिरित्यन्येषु पदेषु प्रसिद्धौ । न, चैतौ वर्णौ रेफलकारयोरूष्मणां च मध्यवर्तिनावपि सन्तौ संयोगस्य विघातं कुरुतः । स्वरसदृशत्वात् । तथा चाह शौनकाः । “न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति” यथा (३अ० ३८क०) गार्हपत्यः । अत्र हकाररेफयोरन्तरावपि स्वरभक्तिः सती रेफकारयोः संयोगं न विहन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । (१२अ० ८७क०) अग्निसंउपचितामसि । (५अ० ४३क०) अतवल्गः ।

(२३अ० ५१क०) उ'पवल्हामसि त्वा । पदमधोदाहरणम्
(२अ० ८क०) वेह्वितम् । (२२अ० ११क०) सवितुर्व्वामहे ।
स्वरोदय इति किम् । (२१अ० ४३क०) पार्श्वितः । (२८अ०
१क०) द्विवो वर्षान् । (२५अ० १क०) मृद्वर्खः । (२५अ०
८क०) अशुभिर्द्वादिनीः ॥

प्रगृह्य चर्चायामितिना पदेषु ॥ १८ ॥

प्रगृह्यसंज्ञकं यत्पदं तच्चर्चायां परभूतायामितिना आग-
मिकेन व्यवधीयते । चर्चाशब्देन इतिकरणात्परतो या तस्यैव
पदस्य द्विरुक्तिः सोच्यते । पदेष्वित्यधिकारार्थं वचनम् । इतः
प्रभृति पदार्थाकारो वर्त्तते । यथा (१७अ० ८४क०) द्वेऽइति
हे । शीर्षेऽइति शीर्षं । (४अ० २२क०) अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइति
त्वे ॥

रिफितं च संहितायामनिरुक्तम् ॥ १९ ॥

रिफितं चशब्दादितिना आगमिकेन व्यवधीयते चर्चायां
परभूतायां संहितायामनिरुक्तीतिरेफं यत् । यथा (४अ० १५क०)
पुनरिति पुनः । (३अ० ३६क०) स्वरिति स्वः । संहिताया-
मनिरुक्तमिति किम् । (७अ० १५क०) पुनः । मनः ॥

पदावृत्तौ चान्तरेण ॥ २० ॥

• पदस्यावृत्तिर्द्विरुक्तिः तस्यां पदावृत्तौ सत्यां अन्तरेण इति
भवति सा च नोक्ता अतस्तत्रातिपादनार्थमाह ॥

• क्रमोक्तावृत्तिः पदेषु ॥ २१ ॥

क्रमशास्त्रे या पदावृत्तिरुक्ता सा पदेष्वपि भवति । क्रम-
शास्त्रातिदेशोऽयम् । तत्र चैतदुक्तमग्रे । “स्थितोपस्थितमव-
गृह्यस्वान्तःपददीर्घाभावे” “विनामे” “प्रगृह्ये” “रिफितं

निरुक्ते” । अवगृह्ये यथा (१७० १क०) प्रजावतौरिति प्रजा ।
वतौः । अन्तःपदे दीर्घाभावे यथा (१७० ५१क०) सामुहानः ।
ममहानऽइति ममहानः । विनामे च भवति । यथा (१८०
२क०) मुषाव । मुसावेति मु । सावा । प्रगृह्ये यथा (३०
१३क०) इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । रिफिते निरुक्ते भवति यथा
(४० १५क०) पुनरिति पुनः । प्राणः ॥

सुपदावसानवर्जम् ॥ २२ ॥

क्रमोक्तावृत्तिः पदेष्वित्युक्तम् । तस्यायमपवादः । सुपदाव-
साने वर्जयित्वाऽन्यत्र क्रमोक्तावृत्तिर्भवति । तत्र “सुपदे शाक-
टायनः” इति शाकटायनमतेनावृत्तिः । सा च कतमानां
भवति । अवसाने तु सर्वशाखिनामावृत्तिर्भवति । तदुभयं
निषिध्यते ॥

अनितावन्तर्विकारागमं प्रागुक्त्वा ॥ २३ ॥

“अनितावध्यायः” इत्यत्र आरभ्य यावदध्यायपरिसमाप्ति-
रस्मिन्नन्तराले यस्य पदस्य अन्तरा विकार आगमो वा विहि-
तस्तदन्तर्विकारागमं पदं पूर्वमुक्त्वा पश्चात्पदावृत्तिः कर्त्तव्या ।
स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र चोपचरितषत्वणादि
विकारजातमुक्त्वा । यथा (१०० २६क०) अयस्कर । अय+
करेति अयः । कर । (१८० २क०) मुषाव । मुसावेति मु ।
माव । (८० ४८क०) परमेष्ठौ । परमेस्थौति परमे । स्थौ ।
(७० ३८क०) वृष्टिमा २॥ इव । वृष्टिमानिवेति वृष्टिमान् ।
इव । अनितावन्तर्विकारागममिति किम् । अस्यावधेरधस्तादु-
परिष्ठाच्च प्राग्वचनं मा भूत् । यथाऽवधेरधस्ताद्वति । “विसर्ज-
नोयः” । “चच्छयोः शम्” । दुष्टावनऽइति दुः । अवनः ।
“तथयोः सम्” । तवस्तरमिति तव+ । तरम् । एवमादि ।

वृथीपरिष्ठादवधेर्दर्शयिष्यामः । “अनुस्वारठं रोमसु मका-
रः” । सठं ममिति सम् । सम् । “नुयान्तः पदेऽरेफे” ।
पिवाऽमऽइति पपि । वाऽम + । मंस्त्रतिः । अस्त्रावधे-
र्हिर्यथा संहितायां पठे भवतीत्यर्थः ॥

विश्वपतीवेति च ॥ २४ ॥

विश्वपतीवेत्येतच्च पदं प्रागुक्ता पद्यात्पदावृत्तिः कर्त्तव्या ।
ष्टक इत्यर्थः । यथा (३३ अ० ४० क०) आ विश्वपतीव । विश्व-
पतीवेति विश्वपती । इव । एतत्पदमस्यावधेर्वहिरन्तः
प्रागुक्तिरुच्यते ॥

स्वरङ्गकारे चकारिण सर्वत्र ॥ २५ ॥

स्वरो व्यवधीयते ङकारे प्रत्यये परभूते चकारिणागासि-
न सर्वत्र संहितायां पठे च । यथा (१६ अ० ४ क०) अच्छा
दामसि । (३५ अ० १७ क०) यच्छा नः शर्म सप्रथाः । पदेषू-
दाहरणं यथा (१५ अ० ५ क०) आच्छच्छन्द + । प्रच्छच्छन्द + ।
(७ अ० ४६ क०) वर्मणाच्छादयामि । संहितोदाहरणम् (१५ अ०
क०) कुकुपच्छन्द + । पदाधिकारात्पदेष्वेव चकारिण व्यव-
हानं माभूदिति सर्वत्र ग्रहणात्संहितापदक्रमेष्वपि भवति ॥

यस्यातिहायसहेति न ॥ २६ ॥

यस्य अतिहाय सह इत्येतैः पदैरुपहितः स्वरः ङकारे
प्रत्यये न चकारिण व्यवधीयते । यस्य यथा (२५ अ० ११ क०)
स्य क्राया । अतिहाय यथा (२५ अ० ११ क०) अतिहाय
वृद्धा गात्राणि । सह यथा (३४ अ० ४८ क०) सह स्तोमाः
इच्छन्दसः ॥

विश्वाऽज्जन्तं परिद्विषस्त्वं त्वां यदयो

विराजत्यनिराऽश्वीवृधन् परिष्ठाः सुक्षितयऽआ-
शाऽओषधीराभाह्यमीवा हि मायास्तेऽसीते
॥ २७ ॥

विष्ठा इत्येतत्पदं ज्ञानान्तं भवति परिद्धिषादिषु प्रत्ययेषु
परिद्धिषश्चे यथा (४अ० २८क०) येन विष्ठाः परिद्धिष-
त्वं यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वाम् जाऽउ पावरोह । त
यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वाम् जाऽउ पावरोहन्तु । यदज
यथा (१८अ० ६८क०) विष्ठा यदजयसृध- । विराजति यथ
(२०अ० ७७क०) धियो विष्ठा विराजति । अनिरा यथा (११अ
४४क०) व्यस्यन्विष्ठाऽअनिराः । अश्वीवृधन्यथा (१२अ० ४८क०
इन्द्रं विष्ठाऽअश्वीवृधन् । परिष्ठा यथा (१२अ० ७५क०) अ
विष्ठाः परिष्ठाः । सुक्षितयो यथा (१२अ० १०७क०) विष्ठा
सुक्षितयः पृथक् । आशा यथा (२७अ० ७क०) विष्ठाऽआशा
प्रमुञ्चन् । ओषधीर्यथा (१८अ० ६६क०) पृष्ठो विष्ठाऽओषधी
राविवेश । आभाहि यथा (२७अ० १क०) 'विष्ठाऽआभाहि
प्रदिशयतस्मः । अमीवा यथा विष्ठाऽअमीवाः । हिमाय
यथा विष्ठा हि मायाः । ते यथा (३३अ० ६१क०) विष्ठासं
सृध- अथयन्त । अमि यथा (३३अ० ६०क०) अमि विष्ठा
ऽअमि सृध- । ननु "स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः" इति
स्वरसंस्कारावधिकृती वेदितव्यौ न चायं स्वरो न संस्कारः
अतः हि इदमूषान्तं पदमिदं स्वरास्तं पदमित्येतदुच्यते
अप्रस्तुताभिधानमेतत् । उच्यते पदानां सन्दिग्धमानानां
निश्चयो नैव दोषायेति तावत्प्रश्यामः । अतः साधुपदनिश्चय-
लक्षणमिति । अनभिज्ञस्य बोधनायम् ॥

पृथिव्या स्वरान्तर् ० सम्भवः शुक्रो मन्यौ
पृथिवीं परो देवेभिरित्येतेषु ॥ २८ ॥

पृथिव्या इत्येत्यदं स्वरान्तं भवति सम्भवादिषु पदेषु
रेषु । सम्भव यथा (४अ० १३क०) पृथिवी मा विशत पृथिव्या
भव । शुक्रो यथा (७अ० १२क०) सञ्जग्मानो दिवा
पृथिव्या शुक्रः । मन्यौ यथा (सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या
मन्यौ । पृथिवीं यथा (१५अ० ६क०) पृथिव्या पृथिवीम् । परो
देवेभिर्यथा (१७अ० २६क०) पृथिव्या परो देवेभिः । स्वरा-
न्तरिति किम् । (११अ० ७१क०) नाम्ना पृथिव्याऽऽसमिधुने ॥

च विश्वा वो ब्रह्म विश्वा हरी युक्तास्ते
एफानां जजान नु कमित्येतेष्विमा ॥ २९ ॥

च विश्वादिषु प्रत्ययेषु परेषु इमा इत्येतत्पदं स्वरान्तं
वति । च विश्वा यथा (८क० २३क०) इमा च विश्वा भुव-
न्नि । वो यथा (१८अ० ५३क०) इमा वो ह्य्या चक्रमा
षड्भुम् । ब्रह्म यथा (१४अ० २क०) इमा ब्रह्म पौर्षिहृ-
भिर्गाय । विश्वा यथा (१७अ० १६क०) यऽइमा विश्वा
वनानि जुह्वत् । हरी यथा (२३अ० ६८क०) इमा हरी
हतस्तानोऽवच्छ । युक्ता यथा (३४अ० १८क०) सर्वना कृते-
ऽयुक्ता यावत्तः । ते यथा (२८अ० १६क०) इमा ते वाज-
व मार्जनानि । शफा यथा (२८अ० १६क०) इमा शफा-
ऽए सन्निः । जजान यथा (१७अ० २८क०) न तं विदाश्च
इमा जजान । नु कं यथा (२५अ० ४४क०) इमा नु कं
वना सीषधाम ॥

हवेमोतेमा च ॥ ३० ॥

हवेमा उतेमा एते च द्वे पदे यथागृहीतमेव स्वरात्ते
भवतः । हवेमा यथा (२१अ० ८क०) अतस्मै^१ मिच्छावरुणा
हवेमा । उतेमा यथा (१७अ० २०क०) विश्वकुर्मन्तेमा ॥

विष्णो ते बभूव नासत्या भिषजा नऽआ-
वोटं या देवा हविषो नो मृडातो नोऽअच्छ
विमुञ्चेत्येतेषु ता ॥ ३१ ॥

विष्णो इत्यादिषु प्रत्ययेषु परिषु ता इत्येतत्पदं स्वरात्तं
भवति । विष्णो यथा (२अ० ६क०) ता विष्णो पाहि । ते
यथा (२५अ० ४०क०) सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि । बभूव
यथा (१०अ० २०क०) परि ता बभूव । नासत्या यथा (२०अ०
७४क०) ता नासत्या मुपेशसा । भिषजा यथा (२०अ० ७५क०)
ता भिषजा मुकर्मणा । नऽआवोटं यथा (२०अ० ८३क०)
ता नऽआवोटमश्विना । या देवा यथा (२१अ० ५७क०) इति
ता या देवा देवदानानि । हविषो यथा (२५अ० ३८क०)
सुचेव ता हविषोऽअहरेषु^१ । नो मृडातो यथा (३३अ० ५५क०)
ता नो मृडा तऽईदृशे^१ । अच्छ यथा (३३अ० ६६क०) इमा
हरी वहतस्ता नोऽअच्छ^१ । विमुञ्च यथा (२७अ० २२क०)
नियुञ्जिर्वायविह ता विमुञ्च ॥

ता ता च ॥ ३२ ॥

एतौ च ता ता शब्दौ पदावयवभूतौ स्वरात्तौ भवतः ।
यथा (२५अ० ४२क०) ता ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥

धिष्णाया वरिवो विदं धिष्णाया युवमिति च

॥ ३३ ॥

एतौ च यथागृहीतौ धिष्णाशब्दौ स्वरात्तौ भवतः ।

यथा (२० अ० ७३ क०) धिष्णा^१ वरिषो विदम् । यथा (२५ अ० १५ क०) तदधिना शृणुतं^२ धिष्णा युवम् । इतिशब्दः पदाधिकारप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥

भाव्युपधश्चरिद्विसर्जनीयः ॥ ३४ ॥

भावी उपधाभूतो यस्य स भाव्युपधः कोऽसौ विसर्जनीयः । रिविसर्जनीयश्च 'विसर्जनीयो रिफित' इत्यत आरभ्य यः परिभाषितः एतौ विसर्जनीयावधिकृतौ वेदितव्यौ । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

रेफे लुप्यते दीर्घञोपधा ॥ ३५ ॥

रेफे प्रत्यये लुप्यते विसर्जनीय उभयरूपोऽपि भाव्युपधो रिविसर्जनीयश्च उपधाभूतश्च स्वरो दीर्घमापद्यते । भाव्युपधो भवति यथा (२४ अ० ३८ क०) रुरुः रौद्वः । रुरु^१ रौद्वः^२ कार्यं - । (७ अ० १६ क०) मतिभिः रिहन्ति । मतिभो^३ रिहन्ति । रिविसर्जनीयो भवति । यथा प्रातः रात्रिः । प्रातारात्रिः । पुनः रक्तम् । पुनारक्तम् । रूपोदाहरणमेतत् । उपरितनसूत्रे प्रयोजनं भविष्यति । भावीत्यादि किम् । (१६ अ० ५० क०) परि नो रुद्वस्य^४ ॥

रेफश्च स्वरधी ॥ ३६ ॥

रेफमापद्यते उभयरूपो विसर्जनीयः स्वरेषु परभूतेषु धिसंज्ञकेषु च परभूतेषु । स्वरे भवति यथा (८ अ० ३१ क०) अग्निः एकाक्षरेण । अग्निरेकाक्षरेण । (३४ अ० ३४ क०) प्रातः अग्निम् । प्रातरग्निम् । प्रातः इन्द्रम् । प्रातरिन्द्रम् । धिसंज्ञकेषु भवति यथा (३ अ० १५ क०) विरुरुचुः वनेषु । विरुरुचुर्वनेषु । (८ अ० ६ क०) सवितः वामम् । वाममश्च सवितवामम् । भावीत्यादि किम् । द्विवो मूर्धा ।

कण्ठपूर्वी यकारमरिफितः ॥ ३७ ॥

अवर्णः कण्ठाः अवर्णपूर्वी विसर्जनीयो अरिफितो यकार-
मापद्यते । खरेषु यथा (२४अ० ३८क०) खिन्नः आदित्या-
नाम् । खिन्नयादित्यानामित्येवं स्थिते यवयोः पदान्तयोरित्या-
दिना यकारलोपः । ततः खिन्नः आदित्यानामिति रूपं
सिध्यति । (१७अ० ८२क०) इन्द्रः एकम् । इन्द्रः एकठः
सूर्यः । (१२अ० ७५क०) याः ओषधीः । याः ओषधीः
पूर्वा । (१२अ० ८८क०) याः अफलाः । याः अफलाः
पुष्पाः ॥

लोपन्वी ॥ ३८ ॥

अरिफितः कण्ठापूर्वी विसर्जनीयो लोपमापद्यते धिसंज्ञ-
केषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अयच्छाः मा । अयच्छा मा
व । (१अ० २४क०) शततेजाः वायुः । शततेजा वायुरमि ।
अरिफित इति किम् । (१अ० २क०) मा हामा ते यज्ञ-
पतिः ॥

भूमेश्वाकारेऽपृक्ते ॥ ३८ ॥

भूमिशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते । आकारेऽपृक्त-
संज्ञके परे । यथा (२६अ० १६क०) भूमिः आददे । द्वि-
सङ्ख्याददे । आकारेऽपृक्ते इति किम् । (२३अ० १०क०)
भूमिर्वा वपनस्य हत् ॥

यकाराकारयोर्जास्पत्ये पदे ॥ ४० ॥

जास्पत्ये पदे यकारस्य च लोपो भवति । जायास्पत्य-
मिति प्राप्ते यकाराकारयोर्लोपे कृते जास्पत्यमिति रूपं

भवति । यथा (३३अ० १२क०) सञ्ज्ञा^१स्य^२त्यर्थ० सुय^३भ्रमा^४ कृ^५णुष्व ॥

अलोपो माँस्यचन्याः ॥ ४१ ॥

अकारलोपो माँस्यचनीशब्दे द्रष्टव्यः । माँसपचनी इति प्राप्ते यथा (२५अ० २६क०) यन्नीक्षणं माँस्यच^१न्याः ॥

सर्वो अकार ओकारम् ॥ ४२ ॥

सर्वः अकारः ओकारमापद्यते । सर्वग्रहणात्सोपधो विसर्जनीयो धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अघशठ०सः ध्रुवाः । (१अ० २क०) मातरिश्चनः घर्मः । मा^१त^२रिश्च^३नो घ^४र्मः । अरि^५फित इति किम् । (४अ० १५क०) पुन^१र्मन^२ः ॥

अकारे च ॥ ४३ ॥

अकारे च प्रत्यये सर्वो अकार ओकारमापद्यते । यथा (२अ० २१क०) वे^१दः^२ अ^३मि । वे^४दोऽ^५सि । (१अ० १२क०) अ^१ग्रे गुवा^२ऽअ^३ग्रे पु^४वः । अरि^५फित इति किम् । (१२अ० ८क०) पुन^१रग्नः । (४अ० १५क०) पुन^१रायु^२ः ॥

एषो ह च ॥ ४४ ॥

एष इत्ययं विसर्जनीय ओकारमापद्यते ह इत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये । अवश्यमत्र “एष च” इत्यनेन एषशब्दस्य व्यञ्जनमात्रे विसर्जनीयलोपो विहितः तेनात्र ओकारो निपात्यते । यथा (३२अ० ३क०) एषो^१ ह^२ टे^३वः । ॥

स्वो रुहावहश्च रात्राम् ॥ ४५ ॥

स्वरित्ययं विसर्जनीयो रुहौ प्रत्यये ओकारमापद्यते । अहरित्ययं च रात्रिप्रत्यये । यथा । (११अ० २२क०) स्वः रुहाणाः । स्वो^१ रुहा^२णा^३अधिनाक^४म् स्वः रोहाव । जाय-

ऽएहि स्त्री रोहाव (३१अ० २२क०) अहः रात्रे । अ॒हो ते
ल॒क्ष्मीश्च॑ प॒त॒क्त॑ा॒य॒ज्ञो॒रात्रे॑ । (१८अ० २३क०) अ॒हो रा॒त्रे
ऽऊ॒र्व॒ष्टी॒वे । (२७अ० ४५क०) अ॒हो रा॒त्रास्ते॑ कल्पन्ताम् ॥

स्वरे भाव्यन्तस्थाम् ॥ ४६ ॥

स्वरेऽसवर्णं प्रत्यये भावी अन्तस्थामापद्यते । यथा (३अ०
५८क०) त्रि अ॒स्वकम् । त्र॑स्वकं यजामहे । (११अ० ४४क०)
वा॒जो अ॒र्वन् । आ॒शुभ॑ऽव वा॒ज्य॒र्वन् । (११अ० ७०क०) दृ
अ॒न्नः । दृ॑न्नः स॒र्पि॒रा॒सुतिः॑ । (११अ० ४४क०) वी॒डु अ॒ङ्गः ।
स्थि॒रो भ॑व व॒ड्ङ्गाः ॥

सन्ध्यक्षरमयवायावम् ॥ ४७ ॥

ए ओ ऐ औ एतानि च यथाक्रमं स्वरे प्रत्यये अय् अ॒व्
षाय् आ॒व् दिवर्णमापद्यते । यथा (३अ० २७क०) इ॒डे आ
इ॒हि । इ॒डु॒ऽएहि॑ । (४अ० २७क०) क॒शानो॑ एते । क॒शान॑-
व॒ते । (२५अ० १क०) सर॒स्वत्ये॑ अग्रजिह्वम् । सर॒स्वत्या॑ऽअग्र-
जि॒ह्वम् । (१०अ० १६क०) हिर॒ण्य॒रूपो॑ उ॒षसः॑ । हिर॒ण्य॒रूपा॑-
उ॒षसः॑ । अत्र च “यवयोः पदान्तयोः” इत्यादिना यकार-
वकारलोपः । “न वकारस्यासंस्थानऽएकेषामिति” न वकारस्य
लोपः ।

उदात्तस्थान्तस्थीभावे स्वरितं परमनुदात्तम्

॥ ४८ ॥

उदात्तस्य स्वरस्थान्तस्थापत्तौ सत्यां परं यदनुदात्तमक्षरं
तत् स्वरितं भवति । (३अ० ५८क०) त्रि अ॒स्वकम् । त्र॑स्वकम् ।
(३३अ० ८८क०) दे॒वी एतु॑ । दे॒व्यु॒तु स॒मृता॑ । (११अ० ७०क०)
दृ अ॒न्नः । दृ॑न्नः । (३अ० ५२क०) नु इन्द्र॑ । यो॒जा॒न्विन्द्र॑ ।

ननु “युवर्णो यत्रौ सौप्र” इत्यत्र स्वरितो विहितः पुनः किमर्थ-
मिदमुच्यते “स्वरितं पदं परमनुदात्तमिति” इयोः स्वरयोः
सन्धावयं स्वरितो निगद्यते तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य
स्थाने स्वरित उत उत्तरस्य तत्र यत्परमच्चरं अनुदात्तं तत्
स्वरितं भवतीति सूचारमर्थः ॥

कण्ठ्य ऋकारे ऋस्वम् ॥ ४६ ॥

कण्ठ्यः स्वरः ऋकारे प्रत्यये ऋस्वस्वरमापद्यते । यथा
(१३अ० ५८क०) विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा ऋषिः ।
(२१अ० ४०क०) स्वाहा ऋषभम् । स्वाहा ऋषभमिन्द्राय ।
(१५अ० ४८क०) येन ऋषयः । येन ऋषयस्तपसा । (१८अ०
५२क०) यत्र ऋषयः । यत्र ऋषयो जग्मः । ऋस्वस्य स्थाने
ऋस्वो विधीयमानोऽन्यस्याः संहिताया निवृत्तिं करोति विवृ-
त्तिसंहितैवात्र भवति न स्वरसंहिता ॥

अथैकमुत्तरञ्च ॥ ५० ॥

अथानन्तरमुत्तरो वर्णः च शब्दात् पूर्वस्य एकं वर्णं विकार-
भूतमापद्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

सिठं० सवर्णे दीर्घम् ॥ ५१ ॥

“सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्” इत्युक्तम् । सिमसंज्ञकः
स्वरः सवर्णे स्वरि प्रत्यये परे पूर्वं उत्तरस्य एकं वर्णं दीर्घमाप-
द्यते । यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रार्पयतु । (२६अ०
२३क०) तव अयम् । तवायम् । (२०अ० ८१क०) नासत्या
अश्रावत् । नासत्याश्रावत् । (२०अ० ७८क०) सुचि इव ।
सुचौव घृतम् । (१२अ० ६क०) हि इम् । वि हौमिहम् ।
(२अ० १५क०) अनु उत । अगूष्मम् ॥

अनुनासिकवत्यनुनासिकम् ॥ ५२ ॥

अनुनासिकवत्येकीभावे पूर्वश्च परश्च एकमनुनासिकमा-
पद्यते । यथा (१५अ० १८क०) उप अठ० श्च । उप्रा० श्चः ।
(१७अ० ८८क०) उप अठ० श्च । उप्रा० श्चः । उप्रा० श्चः । उप्रा० श्चः ।
त्वम् । “अनुनासिका चोपधा” इत्यादिना एकस्मिन् पक्षे
उपधाऽनुनासिक्यं एकस्मिन् पक्षे अनुस्वारो विहितः । तत्र
यस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं तमधिकृत्योच्यते । एतदनु-
नासिकवत्यनुनासिकमिति ॥

कण्ठादिवर्ण एकारम् ॥ ५३ ॥

कण्ठात्पर इवर्णः पूर्वस्वरश्च परश्च कण्ठा एकमेकारं वर्ण-
मापद्यते । यथा (१८अ० ४८क०) वरुण इह । वरु० णेह
बोधि । (४अ० १क०) आ इदम् । एदम० गन्ध ॥

उवर्ण ओकारम् ॥ ५४ ॥

कण्ठादुत्तरे उवर्णे कण्ठा उवर्णश्चैकमोकारमापद्यते ।
यथा (१९अ० १क०) त्वा ऊर्ज । त्वोर्ज । (२अ० ३क०) त्वा उत्त-
रतः । मित्रावर्णौ त्वोत्तरतः ॥

समुद्रस्येमँस्वेमँस्त्वोद्गन्निति च ॥ ५५ ॥

“सम्यच्चर ऐकारौकारौ” इति वक्ष्यति तस्य पुरस्ताद-
पवादभूत उत्तरसम्यच्चरस्वरूप एकादेशो निपात्यते । यथा
(१३अ० १७क०) समुद्रस्य एमन् । समुद्रस्येमन् । (१३अ०
५३क०) त्वा एमन् । अपान्वेमन् (१३अ० ५३क०) त्वा
ओद्गन् । अपान्वोद्गन् ॥

एजत्योजोरिक्षाम् ॥ ५६ ॥

अवर्णात् पूर्वस्मादेजत्योजोः प्रत्यययोरिक्षामाचार्याणाम्

तेन उत्तरसवर्णं आदेशो भवति । यथा (४० अ० ६ क०) न
एजति । नेजति । ओजः यथा (३६ अ० १ क०) सह ओजः ।
वागोज् + मुहोज् + । एकेषामिति किम् । तदेजति तच्चे-
जति । वागोज् + मुहोज् + ॥

सम्यच्चर ऐकारौकारौ ॥ ५७ ॥

अवर्णः सम्यच्चरे प्रत्यये पूर्व उत्तरश्च एकमचरमापद्यते ।
ऐकारम् । औकारश्च । अत्र चत्वारि सम्यच्चराणि हावेती
विकारौ ऐकारौकारौ तत्र यथासम्भवात् “विकारौ यथासन्नम्”
इति एकारे ऐकारे च प्रत्यये ऐकारो भवति । औकारे औकारं
च प्रत्यये औकारो भवति । एकारे भवति यथा (२२ अ०
३४ क०) स्वाहा एकताय । स्वाहैकताय । ऐकारे भवति यथा
(१८ अ० १८ क०) इन्द्राय ऐन्द्रम् । इन्द्रायैन्द्रम् । औकारं भवति
यथा (८ अ० ३८ क०) इन्द्र ओजिष्ठ । इन्द्रो जिष्ठ । औकारं
भवति यथा (३१ अ० ८ क०) प्र औचन् । प्रौचन् ॥

वाहौ च खरभूते ॥ ५८ ॥

वाहौ च प्रत्यये खरभूते पूर्वः कण्ठ उत्तरश्च वाहः सम्बन्धी
उवर्ण एकमौकारमापद्यते । यथा (१८ अ० २६ क०) तुय्यं
ऊहौ । तुय्यौहौ । (१८ अ० २७ क०) पष्ठ ऊहौ । पष्ठौहौ ।
खरभूत इति किम् । (१८ अ० २७ क०) पष्ठवाट् च मे । “उवर्ण
औकारम्” इत्यस्यायमपवादः ॥

आरम्भकारोऽपृक्तात् ॥ ५९ ॥

अपृक्तात्पदात्पर ऋकार आरमापद्यते सहापृक्तेन । यथा
(३० अ० ८ क०) आ ऋत्यैः आत्यैः परिवर्तितम् । अथ खरो
रेफस्कारमारोहति ॥

लृकारश्चात्कारम् ॥ ६० ॥

इदं सूत्रं केचित्स पठन्ति अर्थत्वात् । लृकारश्चात्कारमा-
पद्यते । आ लृकारः । आत्कारः ॥

एदोङ्गां पूर्वमकारः ॥ ६१ ॥

एकारौकाराभ्यां पर अकारः पूर्वरूपमापद्यते । यथा
(१८अ० ५७क०) ते अवन्तु । तृऽवन्त्व_स्यान् । (२४अ० ३७क०)
ते अस्मरसाम् । तृऽस्मरसाम् । (२५० २१क०) वेदः अस्मि ।
वेदोऽस्मि । (२अ० २क०) स्तुपः अस्मि । स्तुपोऽस्मि । “सर्वो
अकार ओकारम्” । “अकारे च” इत्यनेन च ओकारः ॥

तौ चेदुदात्तावनुदात्ते स्वरितौ ॥ ६२ ॥

तौ यदि एकारौकारौ उदात्तौ भवतः तदाऽनुदात्ते अकारौ
परे स्वरितौ भवतः । यथा वेदो अस्मि । वेदोऽस्मि । स्तुपो
अस्मि । स्तुपोऽस्मि । ते अस्मरसाम् । तृऽस्मरसाम् । “एदो-
ङ्गामकारां लुगभिनिहितः” इति स्वरितत्वं विहितमेव । इह
त्वपवादार्थं तदुच्यते ॥

न देशे भवति ॥ ६३ ॥

देशे इत्ययमकारः अभवदित्येतस्मिन् प्रत्यये न स्वरितो
भवति । यथा (३४अ० ११क०) देशे अभवत् । सो देशोऽभ-
वत्स्वरित् ॥

गाहमानः शिवो भरन्तो द्वेषोभ्यो जम्भयन्तो
वाजे वाजजितो मदन्तः शोचेऽवसे सुषुवे ज्योते
सुपर्णो वीरुधः सुवीरो धातवे सूनवे द्रूणानऽ-
आशवो बहतः सङ्गन्दनो बाहवोऽयुध्योऽदुहः ॥ ६४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । अभि-
निधानं च पूर्वरूपता । गाहमानो यथा (१७अ० ३८क०) गाह-
मानोऽद्वयः । शिवो यथा (३अ० ६१क०) अहिंठं सन्नः
शिवोऽतीहि । भरन्तो यथा (११अ० ७५क०) भरन्तोऽखायेव
तिष्ठते । हेषोभ्यो यथा (५अ० ३५क०) हेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः ।
जम्भयन्तो यथा (८अ० १६क०) जम्भयन्तोऽहिम् । वाजे यथा
(८अ० १८क०) वाजेवाजेष्वत । वाजजितो यथा (८अ०
१३क०) वाजजितोऽध्वनः । मदन्तो यथा (११अ० ७५क०)
मदन्तोऽग्ने मा त । शोचे यथा (१२अ० २६क०) भद्रशोचे-
ऽपूपम् । अवसे यथा (८अ० २६क०) अवसेऽग्निमन्तारभा-
महे । सुषुवे यथा (८अ० २३क०) सुषुवेऽयेसोमम् । ज्योति
यथा (८अ० ४३क०) ज्योतिर्दिति सरस्वति । सुपर्णो यथा
(१२अ० ४क०) सुपर्णोऽसि गरुत्मान् । वीरुधो यथा (१२अ०
८४क०) वीरुधोऽस्यैसन्दत्त । सुवीरो यथा (४अ० ३७क०)
सुवीरोऽवीरहा । धातवे यथा (३अ० ५क०) सरस्वति तमिह
धातवेऽकः । सूनवे यथा (३अ० २५क०) मूनवेऽग्ने सूपयानो
भव । दूणानो यथा (१३अ० ८क०) दूणानोऽस्तासि । आशवो
यथा (१५अ० ४१क०) आशवोऽस्तम् । वहतो यथा (८अ०
१५क०) वहतोऽप्रतिष्ठष्टवसम् । सङ्गन्दनो यथा (१७अ०
१३क०) सङ्गन्दनोऽग्निमिषः । बाहवो यथा (१७अ० ४६क०)
बाहवोऽनाधृष्या यथाऽस्य । अयुधो यथा (१७अ० ३८क०)
अयुधोऽस्माकृठं सेनाः । अद्रहो यथा (१२अ० ५०क०) अद्र-
होऽनमीवाऽइषो महीः । ननु “एदोङ्गां पूर्वमकारः” इत्य-
नेनैवाभिनिहितः सिद्धः किमर्थं गाहमानादिभ्य उत्तरस्या-
कारस्याभिधानमुच्यते । नैवाभिनिहितः सिद्धः “प्रकृतिभाव
कृत्” इति प्रकृतिभावकृत् वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

वोऽहं० सोऽहं० सोऽस्माकं तेऽभिगरो
वोऽर्वाची ॥ ६५ ॥

एते द्विपदा यथागृहीतमेवाभिनिधीयन्ते । वोऽहं यथा (८अ० ४क०) तेषां विशिप्रियाणां वोऽहम् । सोऽहं यथा (१८अ० ३५क०) सोऽहंवाजम् । सोऽस्माकं यथा (१२अ० १०१क०) उप-
स्तिरस्तु सोऽस्माकम् । तेऽभिगरो यथा (८अ० ४७क०) अतु-
ष्टुतेऽभिगरोऽ । अर्वाची यथा (८अ० ४क०) आर्वाऽर्वाचा
समतिः ॥

येऽन्नाचयोः ॥ ६६ ॥

ये इत्येतस्मात् परयोः अन्नाचसम्बन्धी अकारोऽभिनिधी-
यते । अन्न यथा (१६अ० ६२क०) येऽन्नेषु । अन्न यथा (१२अ०
४५क०) येऽन्न स्थ पुंराणा ये च नूतनाः ॥

अविद्याऽसम्भृत्योश्च ॥ ६७ ॥

अविद्या असम्भृतिसम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते । चक्ष-
ब्दात् ये इत्येतस्मात् परः । अविद्या यथा (४०अ० १२क०)
येऽविद्यामुपासन्ते । असम्भृतिं यथा (४०अ० ६क०) येऽसम्भृति-
मुपासन्ते । इत्येतयोरिति किम् (१६अ० ८क०) अथो येऽप्यस्य
सत्त्वाः ॥

उपस्थेऽन्तस्तेभ्योऽकरम् ॥ ६८ ॥

एतौ च द्विपदौ यथागृहीतमेवाऽभिनिधीयेते । उप-
स्थेऽन्तो यथा (१२अ० ३६क०) शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याम् ।
तेभ्योऽकरं यथा (१६अ० ८क०) अहन्तेभ्योऽकरम् ॥

नमोऽस्त्वसौत्रामण्याम् ॥ ६९ ॥

नमोऽस्तु एतच्च द्विपदं यथागृहीतमेवाभिनिधीयते ।

सौत्रामण्यां चेन्न भवति । यथा (१३अ० ६क०) नमोऽस्तु
मर्षेभ्यः । असौत्रामण्यां किम् । (१८अ० ६८क०) नमो-
ऽग्रस्त्वय्ये ॥

विश्वेऽग्रे विशो रायोऽनग्नौ ॥ ७० ॥

विश्वे इत्यादिभ्य एकारौकारेभ्यः पराऽकारोऽभिनिधी-
तेऽग्नौ चेन्न भवति युञ्जानःऽ प्रथममित्यत आरभ्य स्वाहौ-
त्वति यावदग्निस्त्यत । विश्वे यथा (८अ० १८क०) विश्वे-
ऽसृष्टमम् । अग्रे यथा (८अ० ७क०) तेऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन् ।
विशो यथा (७अ० २५क०) अथा नऽइन्द्रऽइहिशोऽसपत्न्याऽ ।
रायो यथा (८अ० १८क०) त्वष्टा मुदत्रा विदधातु रायोऽनु ।
अनग्नौ भवति किम् । (१८अ० ३१क०) विश्वेऽअद्य मरुतेः ।
(१३अ० १क०) मयि गृह्णाम्यग्रेऽअग्निम् । (१३अ० ११क०)
भवा प्रायुर्विशोऽअस्याः । (१२अ० १०८क०) अग्नौ रायोऽअ-
मर्त्य ॥

सूर्योऽग्नेऽभौ ॥ ७१ ॥

सूर्यो अग्ने । इत्येताभ्यां परः अभिशब्दस्याकारोऽभिनि-
धीयते । सूर्यो यथा (१३अ० ३०क०) सूर्योऽभितीप्सोत् ।
अग्ने यथा (१२अ० ७क०) अग्नेऽभ्यावर्त्तन् । अभाति
कम् । (३१अ० १२क०) चक्षोः सूर्योऽअजायत । (८अ०
१८क०) अग्नेऽअच्छा वदेह नः ॥

रिषो यवसे पुरुप्रियोऽन्नपतेऽर्णवे ॥ ७२ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । रिषो
यथा (११अ० ६८क०) मा सुरिषोऽस्व । यवसे यथा (१५अ०
६२क०) प्रोष्टदश्चो न यवसेऽविष्यन् । पुरुप्रियो यथा (११अ०
५२क०) पुरुप्रियोऽग्नौ । अन्नपते यथा (११अ० ८३क०) अन्न-

एतेऽन्नस्य । अर्णवे यथा (१६अ० ५५क०) अर्णवेऽन्तरिक्षे
भवाऽ ॥

व्यपरे च ॥ ७३ ॥

एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । स चेदकारो
वकारपरो यकारपरो वा भवति । यथा (१६अ० ५४क०) सङ्-
मयोजनेऽवधन्वानि । (१२अ० ६३क०) तिग्मते जोऽयुस्मयम् ॥

गवे मे मनसो वाजयन्तः सोम्यासः पाशिनो
विदानोऽनृते मूजवतो वृष्णोऽपाको दौदिवस्त्र-
यस्त्रिंशे ब्रह्मणे यको रथो विश्वतः पादो
वसन्तः ॥ ७४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । गवे
यथा (३अ० ५८क०) गवेऽश्वाय । मे यथा (२०अ० ८क०) विशो
मेऽङ्गानि । मनसो यथा (२०अ० ३४क०) मनसोऽसि विला-
यकः । वाजयन्तो यथा (१८अ० ७४क०) वाजयन्तोऽश्वाम् ।
सोम्यासो यथा (१८अ० ५८क०) सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः ।
पाशिनो यथा (२०अ० ५३क०) पाशिनोऽति धन्वे । विदानो
यथा (१८अ० ५४क०) संविदानोऽनु द्यावापृथिवी । अनृते
यथा (१८अ० ७७क०) असृष्टमनृतेऽदधात् । मूजवतो यथा
(३अ० ६१क०) मूजवतोऽतीहि । वृष्णे यथा (२०अ० ४४क०)
त्वष्टाऽदधच्छुमिन्द्राय वृष्णेऽपाकः । अपाको यथा (२०अ०
४४क०) अपाकोऽचिष्टयुग्मसे । दौदिवो यथा (१७अ० ८क०)
स न + पावक दौदिवोऽग्ने । व्यस्त्रिंशे यथा (२१अ०
२८क०) व्यस्त्रिंशेऽस्मृताः । ब्रह्मणे यथा (७अ० २१क०)
अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय । यको यथा (२३अ० २३क०) यको

ऽसूक्ती शकुन्तकः । रथो यथा (३५० ३६क०) दूडभो रथो-
ऽस्मान् । विश्वतो यथा (२५५० १४क०) विश्वतोऽद्व्यासः ।
यादो यथा (३१५० १क०) पादोऽस्य विश्वा भूतानि । वसन्तो
यथा (३१५० १४क०) वसन्तोऽस्यासीत् ॥

अवोस्त्वग्ने गृहपतेऽभि सत्त्वानोऽहं नोऽज-
स्रया विमानोऽजस्रः सुतेऽश्विना नमोऽग्नये
तेऽग्रं तेऽग्रे वृक्षस्य प्रथमोऽन्तस्तेऽन्येन ॥ ७५ ॥

एतेषां च द्विपदानां उत्तरपदादिर्यथागृहीतमेवाकारो-
ऽभिनिधीयते । अवोऽस्तु यथा (३५० ३१क०) महि द्वौणाम-
वोऽस्तु । अग्ने गृहपते यथा (३५० ३६क०) अग्ने गृहपते-
ऽभि दुम्बम् । सत्त्वानो यथा (१६५० ८क०) अस्य सत्त्वानो-
ऽहम् । नोऽजस्रया यथा (१७५० ७४क०) पुरो नोऽजस्रया
सम्या यविष्ठ । विमानोऽजस्रो यथा (१८५० ६८क०) विमा-
नोऽजस्रो घूर्मो हविः । सुतेऽश्विना यथा (२०५० ५६क०) ।
तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा । नमोऽग्नये यथा (२३५०
१३क०) ब्रह्मा क्षणाय नोऽवतु । तेऽग्रं यथा (२३५० २४क०)
माता च ते पिता च तेऽग्रम् । तेऽग्रे वृक्षस्य यथा (२३५०
२५क०) तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । वृक्षस्येति किम् । (६५०
७क०) तेऽग्रेऽश्वमयुजन् । प्रथमोऽन्तो यथा (२३५० ६३क०)
सम्भूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तः । तेऽन्ये यथा (२३५० १५क०)
महिमा तेऽन्येन ॥

पणयो जहोमोऽम्बिके ॥ ७६ ॥

पणयः जहोमः अम्बिके एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽका-
रोऽभिनिधीयते । पणयो यथा (३५५० १क०) ऋते यान्तु

यामभिनिहितो भवति । यथा (२५५० १८००) शुद्धेऽर्थे ।
 तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः । ऋक्षु भवति यथा (१७५० ८०००) यज्ञः
 अभि । यज्ञोऽभि । सङ्क्रम इति किम् (२५५० १८००) स्वस्ति
 नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः ॥

प्रकृतिभाव ऋक्षु ॥ ८१ ॥

“गाहमानादिभिः” सूत्रैर्द्व्यभिनिहितोऽभिहितः ।
 ततोऽन्यत्र ऋक्षु प्रकृतिभावो भवति । यथा (१५० ११००)
 उपप्रयन्तोऽध्वरम् । आरिऽध्वरो च ऋक्षु ते ॥

जुषाणश्चानध्वनि ॥ ८२ ॥

“यजुष्षुच” इत्यनेन सूत्रेण यजुष्ष्वभिनिधानमुक्तम् ।
 तदपवादभूतमिदमारभ्यते । जुषाणशब्दसम्बन्धी षोकारः
 अनध्वनि प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (५५० ३४००) जुषा-
 णोऽभ्रसुराण्यस्य वेत्तु स्वाहा । अनध्वनीति किम् । जुषाणो-
 ऽध्वान्वस्य वेत्तु स्वाहा । इदमुदाहरणं शास्त्रान्तरीयम् ॥

ते चानुदात्तमनुदात्ते ॥ ८३ ॥

ते इत्येतच्च पदं अनुदात्तं चेत् प्रकृत्या भवति अनुदात्तं
 च प्रत्यये । यथा (५५० ७००) या तेऽग्नेयः शुया । अनुदा-
 त्तमिति किम् । (२४५० ३७००) तृऽष्टरत्नाम् ।

हेडऽआपो गुवोऽपान्ने धौरूसा देवासऽउरो
 रक्षानो मो वैश्वानरो वृषभो वचः प्राणोऽउ-
 दानोऽङ्गऽइमा मे वृष्णो दशमास्योऽन्धऽआवि-
 त्तोऽरिष्टोऽअर्जुनः प्रत्याश्रावः खिष्टो घासे प्रशौ-
 तस्तेभ्यो नमोऽअस्तु दूरे नोऽअद्य यज्ञे सधस्ये

सोऽश्वधरावेन्द्रे हिरण्यपर्णी द्वारो देवोऽब्दो रथि-
भ्यो महद्भ्यः सठं सदः ॥ ८४ ॥

एते च एकारोकारा ऋचु यजुष्षु च प्रकृत्या भवन्ति
अकारे प्रत्यये । अत्र च यत्र द्वयोः पदयोः पाठः सूत्रे तत्र
नियमार्थः स तेनैव पदेन परभूतेनाधस्तनपदस्य प्रकृतिभावः ।
एकपदे समान्ताये त्वकारात्वे प्रकृतिभावः । हेङो यथा (२१अ०
३क०) देवस्य हेङोऽश्वं यासिसीष्टाः ऋक्षयं प्रकृतिभावः ।
“व्यपरे च” इत्यनेनाभिनिहिते प्राप्ते (६अ० २७क०) देवी-
रापोऽश्वपात्रपात् । द्वितीयमुदाहरणं आपो । यथा (४अ०
२क०) आपोऽस्मान् । गुवो यथा (१अ० १२क०) देवीरा-
पोऽश्वे गुवोऽश्वे पुवः । अपाग्ने यथा (१अ० १७क०) अपा-
ग्नेऽग्निम् । धीरासो यथा (१अ० २८क०) तामुधीरासोऽश्व-
नु दिश्य । देवासो यथा (४अ० १क०) यत्र देवासोऽश्वजुषन्त ।
उरो यथा (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽउरो अन्तरिक्ष ।
रक्षाणो यथा (४अ० १४क०) रक्षाणोऽश्वप्रयुच्छन् । मो यथा
(४अ० २२क०) मोऽश्वहन्तव वीरम् । वैश्वानरो यथा (४अ०
१४क०) वैश्वानरोऽश्वदेव्यः । वृषभो यथा (४अ० ३०क०) अस्त-
न्नाद्यावृषभोऽश्वन्तरिक्षम् । वचो यथा (५अ० ८क०) उग्रवचो-
ऽश्वपावधौत् । प्राणो यथा (६अ० २०क०) प्राणोऽश्वङ्गेऽश्वङ्गे ।
उदानो यथा (६अ० २०क०) उदानोऽश्वङ्गेऽश्वङ्गे निधीतः ।
इमा मे यथा (१७अ० २क०) इमा मेऽश्वग्न्यदृष्टकाः । वृष्णो
यथा (७अ० २क०) वृष्णोऽश्वठंशुभ्याम् । दशमास्यो यथा
(८अ० २८क०) दशमास्योऽश्वसत् । अश्वो यथा (८अ० ५४क०)
अश्वोऽश्वच्छेतः । आवित्ते यथा (१०अ० ८क०) आवित्ते-
ऽश्वग्निः । (१०अ० २१क०) अरिष्टोऽश्वजुनः । द्विपदमेतत् ।

प्रत्याश्रावो यथा (१८अ० २४क०) प्रत्याश्रावोऽवन्तु^{रूपः}।
 स्त्रिष्टो यथा (२१अ० ५८क०) स्त्रिष्टोऽग्निर्ग्निन[ा]। घासे यथा
 (२१अ० ४४क०) घासेऽग्नि[ा]णां। प्रणीतो यथा (१८अ०
 १७क०) प्रणी[ा]तोऽग्निर्ग्निन[ा]। तेभ्यो नमोऽस्तु यथा (१५अ०
 १५क०) तेभ्यो नमो[ा]स्तु तं नो[ा]ऽवन्तु। तेभ्यो नमो इति किम्।
 (१६अ० ८क०) नमो[ा]स्तु नो[ा]ल[ा]ग्रीवाय। दूरे यथा (१७अ०
 ८३क०) दूरेऽग्नि[ा]मित्र[ा] ग[ा]णः। नो यथा (१७अ० ८४क०)
 मग्नि[ा]तासो नोऽग्नि[ा]य। यज्ञे यथा (१७अ० ८४क०) यज्ञे-
 ऽग्नि[ा]म्। सधस्थे यथा (११अ० ६१क०) पृ[ा]थिव्याः सधस्थे-
 ऽग्नि[ा]स्त्वत्। सो यथा (३३अ० ७५क०) सोऽग्नि[ा]धुराय परि-
 णीयते। इन्द्रे यथा (२१अ० ४८क०) सुदेवमिन्द्रे[ा]ऽग्नि[ा]श्चिन[ा]।
 हिरण्यपर्णो यथा (२१अ० ५६क०) हिरण्यपर्णोऽग्नि[ा]श्चिभ्याम्।
 द्वारो यथा (२१अ० ४८क०) देवीर्द्वारो[ा]ऽग्नि[ा]श्चिन[ा]। देवो
 यथा (२१अ० ५८क०) देवोऽग्नि[ा]ग्निः स्विष्टकृत्। अन्धो यथा
 (१२अ० ७४क०) मजूरन्धोऽग्नय[ा]वोभिः। रथिभ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) नमो[ा] रथिभ्यो[ा]ऽग्नि[ा]रथेभ्यः। महद्भ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) महद्भ्यो[ा]ऽग्नि[ा]भ[ा]केभ्यः। सठंसदो यथा (२६अ०
 १क०) सठंसदो[ा]ऽग्नि[ा]ष्टमी ॥

कन्दोऽअङ्ग पमङ्गाङ्गमसीवयः ॥ ८५ ॥

कन्द इत्ययमोकारः अङ्गपं अङ्गाङ्ग[ा]मसीवय इत्येतिष
 प्रकृत्या भवति। अङ्गपं यथा (१५अ० ४क०) काव्यं कन्दोः
 ऽअङ्गपम्। अङ्गाङ्गं यथा (१५अ० ५क०) तन्त्रं कन्दोऽअङ्गा-
 ङ्गम्। असीवयो यथा (१४अ० १८क०) प्रतिमा[ा]कन्दो[ा]स्रौ-
 वय[ा]कन्द[ा]। एतद्विति किम् (१५अ० ५क०) स[ा]स्तुप[ा]कन्दो[ा]-
 ऽनुष्टुप[ा]कन्द[ा] ॥

का भुवोती सदना होतारा ज्या स्वधा
पृथिवी प्रतिमेमसदन्मश्यामाकर्माहुमियमवस्ता-
दुतास्तिषु ॥ ८६ ॥

का भुवा ऊती सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमा
एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति । ईम् असदन् अश्याम अकर्म
ऊर्हुम् इयम् अवस्तात् उत अस्ति इत्ये तेषु प्रत्ययेषु यथामङ्गम् ।
का यथा (२३अ० ५५क०) काऽईमरे । भुवा यथा (२अ० ६क०)
भुवाऽअसदन् । ऊती यथा (१८अ० ७४क०) ऊतीऽअश्याम
इयम् । सदना यथा (८अ० १८क०) सुगावो देवाः सदना-
अकर्म । हातारा यथा (२७अ० १८क०) दैव्या होताराऽऊर्हुम् ।
ज्या यथा (२८अ० ४०क०) ज्याऽइयम् । स्वधा यथा (३३अ०
७४क०) स्वधाऽअवस्तात् । पृथिवी यथा (३३अ० ४२क०)
पृथिवीऽउत द्यौः । प्रतिमा यथा (३२अ० २क०) न तस्व
प्रतिमाऽअस्ति ।

प्रगृह्णं पदं स्वरे ॥ ८७ ॥

प्रगृह्णं पदं स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (७अ०
३१क०) इन्द्राग्नौऽप्रागतम् । (३३अ० ५क०) स्वर्धेऽअन्यान् ।
स्वरसन्धेरपवादः ॥

न रोदसीमे ॥ ८८ ॥

रोदसी इत्येतत्पदं प्रगृह्ण इमे इत्येतस्मिन् पदे न प्रकृत्या
भवति । यथा (२७अ० २४क०) राये नु यञ्च चतुरोदसीमे ।
इमे इति किम् । (१७अ० ५८क०) आ पप्रिबान्नादसौऽअन्त-
रिचम् ॥

विश्वपतीवोपस्थिते ॥ ८९ ॥

विश्वपती इत्येतत् पदं इवे परभूते उपस्थिते इतिकारणे प्रकृत्या भवति । यथा (३३अ० ४०क०) विश्वपती^१ऽइवेति विश्वपती^१ऽइव । उपस्थित इति किम् । (३३अ० ४४क०) आ विश्वपती^१व बीररटे ॥

उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शात् ॥ ६० ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णः अस्पर्शात् परः प्रकृत्या भवति स्पर्श प्रत्यये । यथा (२३अ० १६क०) न वाऽउ^१ऽएतत् । (१७अ० ६७क०) एत^१वाऽउ^१ऽअ^१ञ्ची । अपृक्त इति किम् । (३अ० ५१क०) योजान्विन्द्र । अस्पर्शादिति किम् । (२३अ० ६क०) किम् । वपनं मृहत् ॥

भुतमितौ ॥ ६१ ॥

भु तान्तं पदं प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये । यथा (२३अ० ४६क०) विवेशा ३ इति । तेषु विश्वभुवनमाविवेशा ३ ॥

ओकारश्च ॥ ६२ ॥

ओकारः पदान्तीयः प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये । यथा (२०अ० ७८क०) चित्रभानो इति । (४अ० २७क०) कृशानो इति । इतावित्यनुवृत्तिः कस्मात् स्वरमात्रे मा भूत् इतावित्येव (४अ० २७क०) कृशानवृते व + ॥

उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकम् ॥ ६३ ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णी दीर्घमनुनासिकं चापद्यते । यथा (८अ० ४०क०) ऊ^१ इति । इतावित्येव । यथा (२५अ० ४४क०) न वाऽउ^१ एतत् । नात्र दीर्घमनुनासिकं च । इतावद्विद्यमानत्वात् ॥

एतेश्च परं पदं चर्चयाम् ॥ ६४ ॥

इतिकरणाच्च परं उ इत्येतत् पदमपुनः दीर्घमनुनासिक-
मापद्यते पदचर्चायाम् । चर्चापदस्वरूपमुक्तम् एतदुक्तं भवति
वेष्टने यदितिकरणात् परं पदं चर्चा तदेवमुच्यते । तत्पद-
स्वरूपज्ञापनार्थम् । यत्र तु तथाभूतं पदस्वरूपं न भवति तत्र
उ इत्येतत्स्वरूपं हि तत् पदं भवति । अयं चार्थोऽनेन सूत्रा-
वयवेन ज्ञाप्यते । इतिकरणात् परतो यत्पदवचनं तत्स्वरूप-
ज्ञापनार्थमिति । (८७० ४० क०) उत् । ऊँ इत्यम् । त्वम्
ज्ञातवेदसमिति ज्ञात । वेदसम् । पदचर्चायामिति किम् ।
उइति ॥

तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् ॥ ८५ ॥

तकारवर्गः पदान्तीयः चकारवर्गे प्रत्यये परे चकारवर्ग-
मापद्यते । यथा (३६ अ० २४ क०) तत् चक्षुः । तच्चक्षुः ।
(२० अ० ५२ क०) आरात् चित् । आराश्चिह्नेषः । (१५ अ०
५ क०) आच्छत् छन्दः । आच्छच्छन्दः । (१५ अ० २४ क०) उत्
जिहानाः । प्रवयामुज्जिहानाः । भकारादि जकारादि च
पदानामुदाहरणं संज्ञितायां न विद्यते । नकारस्य चकार-
वर्गप्रत्यययोः सन्धिरुक्तः । “तुः” । “चक्षयोः शम्” । जकारे
उदाहरणम् । यथा (५ अ० ३६ क०) वाजान् जयतु । वाजा-
जयतु ॥

शकारे च ॥ ८६ ॥

शकारे च प्रत्यये परे तकारवर्गश्चकारवर्गमापद्यते । यथा
(१५ अ० ५ क०) तत् शक्यम् । तच्छक्यं तन्मे । (१७ अ० ४५ क०)
उत् शिषः । माऽमीषां कश्चनोच्छिषः । (३३ अ० ५ क०) स्वधा-
नं शक्रः । स्वधावाल्शक्रः । (२४ अ० ११ क०) पिशङ्गान्

शिशिराय । पिशङ्गाञ्छिशिराय । (२५ अ० १ क०) आदित्या
श्मश्रुभिः । आदित्याञ्श्मश्रुभिः ॥

परश्चास्पर्शपरश्चम् ॥ ६७ ॥

परश्च शकारः अस्पर्शपरश्चकारमापद्यते । यथा तच्छ
केयम् । माऽमीषां कश्चनोच्छिषः । सुधावाञ्छुकः । पिश
ङ्गाञ्छिशिराय । अस्पर्शपर इति किम् । आदित्याञ्श्मश्रुभिः

उदस्तभाने लोपम् ॥ ६८ ॥

उत् उपसर्गात्परस्तभाने प्रत्यये सकारो लोपमापद्यते
यथा (१७ अ० ७२ क०) उत् स्तभान । ज्योतिषा दिवमुत्तभान
(४ अ० ३६ क०) उत् स्तभनम् । उत्तभनम् ॥

अश्र्वात् स्थे तकार्ठं संज्ञायाम् ॥ ६९ ॥

अश्र्वात् अश्र्वाद्भुत्तरः सकारः तकारमापद्यते संज्ञायां स
प्रत्यये । अश्र्वाः अशनय्यापारोऽग्निरस्मिंस्तिष्ठतीत्यश्र्वयो वृचः
यथा (१२ अ० ८६ क०) अश्र्वत्ये वो निषदनम् । संज्ञायां किम्
अश्र्वस्यः पुरुषः ॥

स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥ १०० ॥

इत उत्तरं द्विर्भावप्रकरणं वर्त्तिष्यते । स्वरात्परः संयो
गादिभूतो वर्णो द्विरुच्यते सर्वत्र । अधस्तनविधानं पदान्त
पदाद्योः । इदं तु सर्वत्र पदान्तपदाद्योर्मध्ये च पदान्तपदा
द्योर्भवति । यथा (१३ अ० ३८ क०) सम्यक् स्रवन्ति । सम्यक्
स्रवन्ति । द्वौ ककारौ सकारौ रेफश्च संयोगः । तत्र पूर्वककारं
द्विरुक्तिजः । (१३ अ० ५७ क०) अनुष्टुप् शारदौ । द्वौ पकारौ
शकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः । पदमध
भवति यथा (२४ अ० १ क०) अश्र्वात् ५ । द्वौ शकारौ वकारश्च

संयोगः । तत्र प्रथमः शकारो द्विरुक्तिजः । स्वरदिति किम् ।
३३५० १५क०) शुधिश्शु^१त्कर्ण । अत्र शकाररेफौ संयोगः ॥

परं तु रेफहकाराभ्याम् ॥ १०१ ॥

रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते न तु रेफहकारौ ।
।था (१५० १क०) ऊर्ज्ज । रेफो द्वौ जकारौ संयोगः । तत्र
।थमो जकारः क्रमजः । (३१५० १२क०) मूर्ध्नि^१ + । रेफो
।थकारौ संयोगः । तत्र पूर्वो यकारः क्रमजः । (२४५० १क०)
।ह्वोः । हकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः
।मजः ॥

जक्षान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः ॥ १०२ ॥

जक्षान्तः शषसहाः । अन्तस्था यरलवाः । एतेभ्यः परः
।थो द्विरुच्यते । यथा (२४५० ४क०) पृश्नि^१ + । एकः शकारो
।नकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः । (१८५०
३क०) अश्म^१ । शकारो द्वौ मकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो
कारः क्रमजः । (२५५० ४०क०) पाष्णि^१ । रेफः षकारो द्वौ
कारौ यकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः ।
।प्र० ८क०) सस्त्रि^१तमम् । सकारो द्वौ नकारौ संयोगः । तत्र
थमो नकारः क्रमजः । (१०५० २३०) राष्ट्र^१दा राष्ट्र^१म् ।
कारो द्वौ टकारौ रेफश्च संयोगः । तत्र प्रथमष्टकारः क्रमजः ।
।१५० ११क०) हस्र^१ । सकारो द्वौ तकारौ संयोगः । तत्र
थमस्तकारः क्रमजः । हकारश्च द्विर्भाषो निषिद्धः । यका-
श्च परभूतैः स्पर्शैः संयोगो न विद्यते । रेफश्च द्विर्भाषो
।षिद्धः । (२३५० १३क०) शल्म^१लिः । लकारो द्वौ मकारौ
योगः । तत्र प्रथमो लकारः क्रमजः । (१०५० ८क०) उल्-
।म् । लकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः

क्रमजः । (१३५० ३२क०) दुध्नि .काव्स^१ + । वकारो हो
णकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः ॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां च ॥ १०३ ॥

जिह्वामूलौयादुपध्मानीयाश्च परः स्पर्शो हिर्भवति । जिह्वा-
मूलीयाद्भवति यथा (३५० २७क०) मयि^१ व + कामधरेणम् ।
जिह्वामूलीयो द्वौ ककारौ संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः ।
(११५० २२क०) तत^१ + क्वनेम । जिह्वामूलीयः ककारखकारौ
संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः । उपध्मानीयाद्भवति यथा
(१२५० ७५क०) याऽश्रोप^१धी + षपूर्वा^१ ज्ञाताः । उपध्मानीयो द्वौ
पकारौ संयोगः । तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः । (१२५० ८६क०)
या^१ प्फलिनो^१ । उपध्मानीयः पकारफकारौ संयोगः । तत्र
प्रथमः पकारः क्रमजः । एतौ च जिह्वामूलीयोपध्मानी-
काखादिविषयौ तथाहि वक्ष्यति “तस्मिँल्लज्जिह्वामूलीयं
पध्मानीयनासिक्या न सन्ति माह्वान्दनानाम्” । इति ॥

यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १०४ ॥

यैस्तु संयुक्तं परं व्यञ्जनं हिरुच्यते यैः संयोगैः सति परं
हिर्भाव उक्तः तैः संयुक्तं न पूर्वव्यञ्जनं हिर्भवति । ऊष्णामन्त-
स्थानां च परस्य स्पर्शस्य हिर्भाव उक्तः । तत्र यद्युभयतः संयुक्तं
ऊष्माणोऽन्तस्था वा स्पर्शोर्भवन्ति । तत्र प्रथमस्य स्पर्शस्य हिर्भावः
प्राप्नोति स्वराव्यवधानात् निषिध्यत इति सूत्रार्थः । (१८५
८६क०) पक्ष्माणि । (१५० २७क०) सुस्मा । (४५० १२क०
अयच्छ्माः^१) । तत्र ककारषकारमकाराः संयोगः । तत्र ककार-
स्य हिर्भावः प्राप्नोति स निषिध्यते । उक्तं च । यद्य्चोभ-
यतः स्पर्शः संयुक्ताः शषसाः सह । न रात्राद्यः क्रमो ज्ञेयो ।
परो बोधितो बुधैः ॥

नास्वरपूर्वा ज्ञान्तस्थाः ॥ १०५ ॥

जप्ताणामन्तस्थानां च परस्य स्पर्शस्थिर्द्भिर्भावो उक्तः । तद-
पवादोऽयं योगः । अस्वरपूर्वा जप्ताणोऽन्तस्थाश्च परान् स्पर्शान्
द्भिर्भावयन्ति । (१८अ० २७क०) स्थालीभिः स्थालीः । अत्र
सकारश्चकारौ संयोगः । (१अ० १८क०) द्विवः स्क्भूनीः ।
अत्र सकारश्चकारौ संयोगः । अस्वरपूर्वा इति किम् । (२अ०
८क०) विष्णोः स्थानम् । (५अ० २१क०) विष्णोः । (१अ०
१२क०) एविवे स्थः । (१०अ० २क०) राषट्ठम् । अत्र द्विर्भावो
भवति ॥ विसर्जनोऽप्यपरः स्पर्शो व्यञ्जनपरः सन् द्विरुच्यते । यथा
(१२अ० ५क०) विष्णोः कर्म । (२४अ० ३०क०) नीलङ्गोः
क्षिप्तिः । विमर्जनोऽप्येव ककारौ रेफश्च संयोगः । यथा
(८अ० १क०) देव सवितः प्रसुव । (११अ० १क०) युञ्जानः
प्रथमम् । विसर्जनोऽप्येव पकारौ रेफश्च संयोगः । व्यञ्जन-
पर इति किम् । (२४अ० ३२क०) न्यङ्गः ककुटः । गोर
मयः षिङ्गः । (१अ० २क०) वसोः एविवे । (१२अ०
८८क०) याः फलिनीः । अत्र द्विर्भावो न भवति ॥

ङौ चेद्धस्वपूर्वी स्वर पदान्तौ ॥ १०६ ॥

ङकारनकारौ पदान्तौ द्विर्भवतो ऋस्वस्वपूर्वी स्वर
मत्यये । यथा (१०अ० २४क०) युङ्ङसि । (११अ० ३२क०)
तमुक्त्वाद्वाङ्ङिः । द्वौ ङकारौ । (१७अ० १क०) अश्मन्-
र्जम् । (१३अ० ५१क०) अक्षन्मोमदन्त । द्वौ नकारौ । ऋस्व-
पूर्वाविति किम् (२५अ० २३क०) सुप्रङ्ङो मेम्यत् । (८अ०
३१क०) तानुङ्ङोषम् ॥

संयोगपूर्वव्यञ्जनान्ताऽवसानगताः स्वर
दिमात्राः ॥ १०७ ॥

संयोगात्पूर्वः संयोगपूर्वः । यथा (२३अ० १६क०) अग्निः ।
 (१०अ० ३०क०) विष्णुना । व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्तः ।
 यथा (११अ० ३०क०) टड्ड । अवमानं प्राप्तोऽवमानगतः ।
 यथा (१अ० १क०) पाहि । (१अ० ४क०) रत्त । एते स्वरा
 द्विमात्रा काला भवन्ति न तु दीर्घा गुरव एते भवन्ति । अत्रो-
 च्यते । गुरवो द्विगुणकालाः । व्यञ्जनद्विरुक्तिप्रसङ्गेन स्वराणा-
 मपि गौरवमुक्तं तत्र हि द्विगुणः कालो भवति ॥

प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १०८ ॥

संयोगस्यादिभूतस्य वर्णस्य द्विर्भावो ह्युक्तः सोऽन्यथाऽपि
 कचिद्भवतीत्याह । प्रथमैः स्वर्गयैः सह द्वितीया द्विरुच्यन्ते ।
 तृतीयैश्च स्वर्गयैः सह चतुर्था द्विरुच्यन्ते । यथा (११अ०
 २०क०) विख्याय । विक्रियाय । ककारखकारौ यकारश्च
 संयोगः । (२३अ० ३८क०) आच्छरति । चकारखकारौ यकार-
 रश्च संयोगः । (२८अ० ४१क०) विष्पुप्सरन्ति । पकारः पकार-
 फकारौ संयोगः । यथा (१अ० २५क०) गोपडानम् । (२अ० १क०)
 आखुरेषुः । षकारटकारटकाराः संयोगः । (११अ० ३४क०)
 पात्यः । (२३अ० १३क०) रात्यः । तकारथकारौ यकारश्च
 संयोगः । चतुर्था यथा (८अ० ४२क०) आजिग्घ । गकारघकारौ
 रेफश्च संयोगः । डकारस्यापि सम्भवः । (१६अ० ५०क०)
 मीड्दुवः । डकारटकारौ वकारश्च संयोगः । (४अ० १८क०)
 अद्वनस्मात् । दकारधकारौ वकारश्च संयोगः । (३३अ०
 ३०क०) विबभ्राट् । बकारभकारौ रेफश्च संयोगः ॥

नानुस्वारः ॥ १०९ ॥

संयोगपूर्वं इत्यनुवर्त्तते । संयोगपूर्वोऽनुस्वारो न द्वि-

च्यते । यथा (१७अ० ८७क०) इमं स्तनम् । (३अ० २८क०) सोमान् स्वरंणम् । असंयोगपूर्वस्य ह्यनुस्वारस्योपरिष्ठाद-
च्यति । “अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रा”
इति । यथा (१०अ० २४क०) ह्रठेऽसः ॥

सवर्णे ॥ ११० ॥

सवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । अन्तस्थासंयोगोऽत्रोदा-
हरणम् । “सवर्ण्ये चानुत्तमः” इति स्पर्शानां वक्ष्यति । यथा
(१अ० २२क०) सम् यीमि । सँय्यीमि । द्वौ यकारौ संयोगः ।
(१अ० २१क०) सम् वपामि । सँव्वपामि । द्वौ वकारौ संयोगः ॥

ऋवर्णे ॥ १११ ॥

ऋवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२७अ० ४क०)
अनिष्टृतः । षकारटकारौ संयोगः । “ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः”
इति प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

लृवर्णे ॥ ११२ ॥

लृवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (१८अ० १२क०)
ऋद्धिः । (१८अ० ११क०) क्लृप्तम् । “विसर्जनौयाद्वाञ्जनपरः”
इति प्राप्तिः । लृकारस्य मध्ये लृकारस्यार्द्धमात्रां पश्यताऽऽचा-
र्येण निषेधः कृतः । वक्ष्यति च “ऋलृवर्णा रेफलकारौ स-
ंश्लिष्टावश्रुतितरावेकवर्णौ” ॥

यमे ॥ ११३ ॥

यमे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२३अ० २८क०)
मुक्त्वा देदिश्यते नारी । ककारः थकारयमौ नकारश्च
संयोगः । तत्र “स्वरात्मयोगादिः” इति द्विरुक्तिः प्राप्ता सा
यमे प्रत्यये निषिध्यते । यथा (१८अ० ४६क०) सुज्ज्ञानमसि ।

जकारजकारयमौ जकारश्च संयोगः । अत्रापि “स्वरात्मसंयोगादिः” इति जकारस्य द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमे प्रत्यये इति नास्ति विरोधः । क्वप्पाप्मप्रभृतौन्युदाहरणानि ददन्ति तेषां “संयोगादिः पूर्वस्य” “यमश्च” इत्यनेन सह विरोधः प्राप्नोति ॥

विसर्जनीयः ॥ ११४ ॥

विसर्जनीयो न द्विरुच्यते । व्यञ्जनत्वाद्विसर्जनीयस्य द्विरुक्तौ प्राप्तायां प्रतिषेधोऽयम् । यथा (३३० १२क०) ट्विः ककुत्पतिः पृथिव्याः । (१२३० ७८क०) याः फलिनौ । ॥

स्वर्गीये चानुत्तमे ॥ ११५ ॥

स्वर्गीये च प्रत्ययेऽनुत्तमं पूर्वं वर्णो न द्विरुच्यते । यथा (३३३० १७क०) तत् देवानाम् । तद्देवानामवो अय । हो ढकारौ संयोगो द्विरुक्तेर्निषिद्धत्वात् । (२५३० ८क०) अन्तरिक्षमुरीतता । मकारपकारौ संयोगः । अनुत्तम इति किम् । (३३३० ४२क०) तन्नो मिन्नो व्वरुणः । अत्र द्विरुक्तिर्भवत्येव ।

अवसितं च ॥ ११६ ॥

निरर्थकं व्यञ्जनमवसानगतमवसितशब्देनोच्यते । अवसितं व्यञ्जनं न द्विरुच्यते । यथा (१८३० ८क०) ऊक् । रेफककारौ संयोगः । अवसितमिति किम् । (१८३० ८क०) ऊक् च मे । “परन्तु रेफहाराभ्याम्” इति प्राप्तिः । रेफस्याव द्विरुक्तिर्न भवति ॥

नान्तःपदे स्वरपञ्चमान्तस्थासु ॥ ११७ ॥

स्वरे प्रत्यये पञ्चमे च परे अन्तस्थासु च प्रत्ययभूतासु यदुच्यति तदन्तःपदे न भवति पदान्तीयस्य स विकार इत्यर्थः ।

यथा (३४अ० ४१क०) पूषन् । पकारस्य प्रथमस्य स्वरं तृतीय-
भाव उक्तः सोऽन्तःपदे न भवति । पञ्चमे यथा (२०अ० ४५क०)
तन्वा समञ्जन् । (२८अ० ४१क०) अर्क्षीऽहुमे विष्फुरन्तो
ऽश्रमित्रान् । अत्र “पञ्चमे पञ्चमम्” इति पञ्चमभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । अन्तस्थासु यथा (१अ० १क०) इषे त्वा
(१२अ० १११क०) आ प्यायस्व । प्रथमस्य तृतीयभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । वक्ष्यमाणप्रकरणस्यास्यापवादभूतोऽयं
योगः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीयम् ॥ ११८ ॥

अपञ्चमः स्पर्शः स्वरं प्रत्यये धिसंज्ञके च तृतीयमापद्यते ।
स्वरं परे भवति यथा (१७अ० ४८क०) उत् एनम् । उदेन-
मुत्तराक्षय । (१७अ० ८८क०) समुद्रात् ऊर्मिः । समुद्रा-
टर्मिः । धौ परे यथा (३अ० ४५क०) यत् ग्रामे । यद्ग्रामे ।
(२८अ० ३८क०) यत् वर्मी । यद्दुर्मी ॥

जिति प्रथमम् ॥ ११९ ॥

जित्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमः प्रथममापद्यते । यथा
(८अ० ४७क०) अनुषट्ठुप्तेऽभिगरः । (१८अ० ८क०) ऊर्क् च
मे । (३अ० ३५क०) तत्तत्तितुः । (१३अ० ५७क०) अनुषट्ठुप्
शारदी ॥

असस्थाने मुंदि द्वितीयठं शौनकस्य ॥ १२० ॥

असमानस्थाने मुत्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमो द्वितीयमा-
पद्यते, शौनकस्याचार्यस्य मतेन । यथा (१३अ० ३८क०) सम्यक्
संवन्ति । सम्यक् संवन्ति । (१३अ० ५७क०) अनुषट्ठुप् शारदी ।
अनुषट्ठुप् शारदी । असस्थान इति किम् । (३अ० ३५क०)
तत्तत्तितुः । केचिदत्र तृतीयम् “अवसाने च” इत्येतत्सूत्रं पठन्ति

सोऽपपाठः । यतः “प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाः” इत्यधस्तादु-
क्तम् ॥

पञ्चमे पञ्चमम् ॥ १२१ ॥

पञ्चमे स्पर्शे प्रत्यये अपञ्चमः स्पर्शः पञ्चममापद्यते । यथा
(१३अ० ५८क०) वाक् मात्या । वाङ् मात्या । (३३अ० ३८क०)
वट् महान् । वण् महान् । (३३अ० ३८क०) तत् मित्रस्य ।
तस्मिन्निवस्य ॥

हश्च तस्मात् पूर्वचतुर्थम् ॥ १२२ ॥

हश्च तस्मादपञ्चमात् स्पर्शात्तृतीयभूतादुत्तरः सन्नधस्तनस्य
स्पर्शस्य चतुर्थमापद्यते । यथा (१७अ० ४२क०) छत् हर्षय ।
उद्धर्षय । (१८अ० ६६क०) अवाट् हव्यानि । अवाड् हव्यानि ॥

नकारपरो जातूकर्ण्यस्य ॥ १२३ ॥

ऋकारपरो हकारः अपञ्चमस्पर्शादुत्तरो न चतुर्थमाप-
द्यते । न च पूर्वस्तृतीयं जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन । यथा ।
(१८अ० ५८क०) सममुस्रोत् हृदः । सममुस्रोडुदः । जातू-
कर्ण्यस्येति किम् (१८अ० ५८क०) सममुस्रोडुदो वा ॥

हि ॥ १२४ ॥

“ह्यन्तराः कालाः” इत्यधस्तादुक्तं कालशब्दश्चेहाऽवधि-
वचनः । अतोऽवधिपरिज्ञापनाथेमिदं सूत्रम् । अवधेः प्रयो-
जनं “न परकालः पूर्वकाले पुनः” इत्यधस्तादेवोक्तम् ॥

यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ॥ १२५ ॥

यकारवकारयोः पदान्तभूतयोः स्वरमध्ये वर्त्तमानयोर्लोपी
भवति । अश्रवणमनुस्वारणं भवतीत्यर्थः । अधस्तात् सूत्रकारेण
यो यकारवकारौ विहितौ तयोरनेन लोपः क्रियते । पदान्ती-

यथोर्यकारवकारयोरसम्भवात् । यथा (३ अ० १५३ क०)
 “आकारोपधो यकारम्” । यथा । (७ अ० ३६ क०) मह्ययिन्द्रः ।
 मह्य२॥५ इन्द्रः । (११ अ० ८२ क०) स्वाय अहम् । स्वा२॥५ अ-
 हम् । तथा “कण्ठपूर्वो यकारमरिफितः” । (२४ अ० ३६ क०)
 श्वित्व आदित्यानाम् । श्वित्व आदित्यानाम् । (१२ अ० ५५ क०)
 ता य् अय्य । ताऽअस्य सूदोहसः । “सन्त्यत्तरमयवाया-
 वम्” । (३ अ० २७ क०) इड य् एहि । इड एहि । (३ अ० २७ क०)
 दित य् एहि । अदित एहि । (२४ अ० २६ क०) भूम्या य्
 आखून् । भूम्याऽआखून् (८ अ० १ क०) विष्णु उरुगाय ।
 विष्णु उरुगाय । (२३ अ० २० क०) ता व् उभौ । ताऽउभौ
 तुरः । लुप्तयोश्च यकारवकारयोर्यः स्वरसन्धिः प्राप्नोति सः “न
 रकालः” इत्यादिना निषिध्यते ॥

न वकारस्यासस्थान एकेषाम् ॥ १२६ ॥

वकारस्य पदान्तस्य असस्थाने स्वरं प्रत्यये लोपो न भव-
 येकेषामाचार्याणां मतेन । यथा (५ अ० १६ क०) विष्णवेते
 षाधत्ये । (४ अ० २७ क०) कृशानवेते वः । असस्थान इति
 कम् । (८ अ० १ क०) विष्णु उरुगाय । (१० अ० १६ क०)
 हरणरूपाऽउधसः ॥

असौ च शाकटायनः ॥ १२७ ॥

असाधित्येतस्य पदस्य असस्थाने प्रत्यये वकारो न लुप्यते ।
 किंटायनस्य मतेन । (३८ अ० २ क०) असौ एहि । अमा-
 हि । एकेऽएकत्वं पठन्ति सोऽपपाठः पूर्वैरेव सिद्धत्वात् ॥

प्रऽउगमिति यकारलोपः ॥ १२८ ॥

प्रयुगमित्येतस्मिन् पदे यकारलोपः प्रत्येतव्यः कर्त्तव्यो

वा । प्रयुज्यत इति प्रयुगम् । तत्र युज्यकारो लुप्यते । यः
(१५ अ० ६ क०) प्रउ'गमुक्कामयथायै । “न परकालः” इत्यनेः
स्वरसन्धिर्न भवति ॥

अनादेशेऽविकारः ॥ १२६ ॥

इत उत्तरं स्वराणामुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामेकी
भावगतं विकारं विवक्षुः परिभाषां अकाराऽऽचार्य्योऽनादेशे
ऽविकार इति । यत्नोदात्तादीनां स्वराणां सन्धावादेशो
क्रियते तत्राविकारः प्रत्येतव्यः । यथा (३ अ० १२ क०) अग्नि
र्मूर्द्धा दिवः) ककुत् । तथा (१३ अ० ५८ क०) इयमुपरि ॥

प्रागुवर्णादक्षराणामेकीभावः ॥ १३० ॥

चवर्णोपलक्षितात् सूत्रात् “उदात्ताच्चानुदात्तश्च स्वरितः
इत्येतस्मात्प्राग्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राक्षराणामेकी
भावोऽधिकृतो वेदितव्यः । “स्वरोऽक्षरम्” इत्यधस्तादु-
मित्यतः स्वराणामेकीभावोऽधिकृतो वेदितव्यः । अधिका-
सूत्रमेतत् ॥

स्वरितवान् स्वरितः ॥ १३१ ॥

स्वरितवानेकीभावः स्वरितो भवति । यथा (११
४ क०) पथ्या इव । पृथ्वेव मूः) । (२० अ० ७० क०) च
इव । चञ्च्रीव सोमः । जात्योदाहरणे यथा (१४ अ० २२
ब्रह्म असृज्यत ब्रह्माऽसृज्यत । (२४ अ० ३७ क०) मृत्यवे अस्मि
मृत्यवेऽस्मितः) । तैरीव्यञ्जनोदाहरणे ॥

उदात्तवानुदात्तः ॥ १३२ ॥

उदात्तोऽस्मिन्नस्तीति उदात्तवान् । उदात्तवानेकी-
उदात्तो भवति । स चोदात्तः पुरस्तात्पश्चाद्वा भवति । इ

रत्रोदात्तानुदात्तस्वरितप्रसिताः । यथा (१६अ० ६१क०) उभ-
यत्रोदात्तो भवति । ये अन्नेषु । येऽन्नेषु । (१३अ० ६क०)
द्रूणानः अस्ताः । द्रूणानोऽस्ताऽसि । उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपरो
भवति यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रार्पयतु । (४अ०
१क०) आ इदम् । एदम् । उदात्तपरोऽनुदात्तपूर्वो यथा (१अ०
१८क०) त्वा आशाभ्यः । त्वाशाभ्यः । (२०अ० ७क०) मे
अङ्गानि । मेऽङ्गानि मवर्तते । उदात्तपूर्वः स्वरितपरो यथा
(१६अ० ४५क०) सु ऊर्ज्याय । नमुऽऊर्ज्याय च सूर्ज्याय च ।
अवग्रह एतदुदाहरणम् । स्वरितपूर्व उदात्तपरो यथा (३४अ०
२६क०) अद्यत्ये अवसे । अद्यत्येऽवसे । (१अ० ३क०) सुष्वा
इति । सुष्वेति पदसंहितायामुदाहरणम् । अत्रोदात्तस्वरित-
सम्बो “विप्रतिषेधोऽन्तरं बलवदलोपः” इति परिभाषासूत्रेणो-
दात्त एव भवति । उदात्तशास्त्रस्य परत्वात् । न तु स्वरितः ।
स्वरितशास्त्रस्य पूर्वत्वात् । उदात्तपरः प्रचितपूर्वो यथा (८अ०
३६क०) ओजिष्ठ ओजिष्ठः । इष्टोऽजिष्ठोऽः । (६अ० १३क०)
वाजजितः अध्वनः । वाजिनो वाजजितोऽध्वनः । अध्वस्त-
नयोगापवादः ॥

द्ववर्णमुभयतो ऋस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्तपरं

स्वरितम् ॥ १३३ ॥

इकारो वर्णो यस्याक्षरस्येति द्ववर्णमक्षरम् । बहुव्रीहिर-
क्षरप्रधानः । द्ववर्णमक्षरं स्वरितं भवति । कथंभूत उभ-
यतो ऋस्वम् । उभयत द्ववर्णा ऋस्वस्याक्षरस्येत्युभयतो ऋस्व-
क्षरम् । उदात्तपूर्वो यस्याक्षरस्येत्युदात्तपूर्वमक्षरम् । अनुदात्त-
परो यस्येत्यनुदात्तपरमक्षरम् । यथा (२०अ० ७०क०) सचि
इव । सुचुव घृतम् । (११अ० ६१क०) अभि इन्धताम् । अभि-

न्यताम्, खे । उभयतो ऋस्वमिति किम् । (१२अ० ६क०)
हि ईम् । विहीमिद्धः । उदात्तवर्ममिति किम् । (२८अ०
३४क०) इमेऽद्वितीमे । (१६अ० ३८क०) वीध्रायेति वि । ईध्राय ।
अधस्तनयोगापवादः ॥

वीक्षितायेति च ॥ १३४ ॥

वीक्षितायेत्ययं च एकीभावः स्वरितो भवति । यथा (२२अ०
८क०) वीक्षितायेति वि । ईक्षिताय । उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपर
एकीभावो भवति । उभयतो ऋस्वस्तु न भवति । अतो
निपात्यते ॥

उदात्ताच्चानुदात्तं स्वरितम् ॥ १३५ ॥

अक्षराणामेकीभावस्य पूर्वं विधिः । इदानीमक्षराणां
व्यञ्जनव्यवहितानां यः स्वरसंहितायां भवति स उच्यते ।
उदात्ताच्चाक्षरात्परं व्यञ्जनव्यवहितमनुदात्तमक्षरं स्वरितं
भवति । यथा (४अ० ५क०) स्वाहा । (१८अ० १क०) वाजः ।
(१८अ० ३५क०) पर्यः । (१६अ० १क०) नमः । (३अ०
४५क०) मो सु नः । मो पूर्णः । (३अ० ४५क०) हि स्म । हि
स्माते ॥

निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ १३६ ॥

निहन्यते स्वरितमुदात्तपरं स्वरितपरं च । (१०अ० ५क०)
स्वाहा सोमाय । (१६अ० १७क०) नमः । हिरण्यवाहवे ।
नमो हिरण्यवाहवे । (२अ० २७क०) अस्थूरि, गौ गार्हप-
त्यानि सन्तु । (१३अ० ३८क०) भासे स्वा ज्योतिषे स्वा ।
(१८अ० ५०क०) स्वर्णं घर्मः । (११अ० २क०) स्वर्ग्यायेति स्वः
ग्याय । (१अ० १०क०) प्रसवेऽश्विनोः । (१७अ० ३८क०)

अनुदात्तोऽस्माकम् । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधीतः । (२०अ० ७०क०) सुचीवेति सुचि । इव घृतम् । (६अ० ४क०) द्विवी-
वेति द्विवि इव चक्षुः । एवमेतत्तैरोव्यञ्जनजात्याभिनिहित-
क्षेप्रप्रशिष्टाः स्वरिता उदात्तेऽनुदात्तौभूताः प्रदर्शिताः । अथे-
तानि स्वरितं यथासम्भवं प्रदर्शयन्ते । (३अ० ५क०) भूर्भुवः
इव द्यौरिव । (१८अ० ५०) स्वर्णं घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः ॥

अनवग्रहे ॥ १३७ ॥

यदेतत् “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यधस्तादुक्तम् । एत-
के आचार्या अनवग्रहे मन्यन्ते । अवग्रहे तु स्वरित एव
व्रति । यथा (२१अ० १०क०) तनूनृपादिति तनू । नपात् ।
(५अ० ५क०) तनूनपत्र इति तनू । नपत्रे । एतच्च परमतम् ।
त औजिहायनकैरिदमुक्तम् । अवग्रहो यदा नौचञ्चयोर्म-
गतः कश्चित् । ताथाभाव्यो भवेत् कस्यस्तनूनपत्रे निदर्शन-
मिति ॥

स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिह्न्यते ॥ १३८ ॥

स्वरितस्य य उत्तरो भागः स निह्न्यते । उदात्ते स्वरिते
परभूते एकेषामाचार्याणां मतेन । अत्र च जात्याभिनि-
हितक्षेप्रप्रशिष्टा एवोदाहरणम् । तथाभूतं तेषां शाखिनां हि
प्रकरणम् । यथा (१८अ० ४६क०) स्वर्णघर्मः । (१अ० ११क०)
सुवेऽंशिनी । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधीतः । (२०अ०
७०क०) सुचीवेति सुचि । इव । वाजसनेयिनास्तु अनुदात्त
व भवति । “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यनेन सूत्रेणानु-
दात्त एवेति ज्ञेयम् ॥

स्वरितात्परमनुदात्तमुदात्तमयम् ॥ १३९ ॥

स्वरितादक्षरात्परं अवहितं यदनुदात्तमक्षरं तदुदात्तमयं

भवति । उदात्तमयं प्राचिन्तमेकश्रुतीति पर्यायाः (१२० १क०)
वायवस्थ । व्यञ्जनव्यवहितं प्रायो निदर्शनं दृश्यते । यथा
(१२० ८क०) अग्नं अङ्गिरः ॥

अनेकमपि ॥ १४० ॥

स्वरितादक्षरात्परं व्यञ्जनव्यवहितं यदनुदात्तमक्षरमेक-
मनेकं वा तत्सर्वमनुदात्तमयं भवति । प्रचितं भवतीत्यर्थः ।
यथा (८२ १८क०) वाजे वाजेऽवत वाजिनः । (२१२ ६१क०) त्वामद्यः ऋषः ऋषेयः ऋषौणाम् ॥

नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ १४१ ॥

स्वरितादक्षरात्परस्यानुदात्तस्योदात्तमयत्वं विधायाधुना
तदपवादति । उदात्तोदयं स्वरितोदयं च नोदात्तमयं भवति
किन्वनुदात्तमेव भवति । उदात्तोदयं भवति यथा (३८२ ५क०) सरस्वति तमिह धातवेऽकः । (८२ १८क०) वाजे
वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु । स्वरितपरं यथा (१५२ १५क०)
रथीजाश्च सेनानीग्रामण्यौ । (७२ ३०क०) उपयामगृही-
तोऽसि सहस्राय त्वा ॥

द्विवर्णमेकवर्णवद्धारणात् स्वरमध्ये समान-

पदे ॥ १४२ ॥

“स्वराक्षयोगादिः” इत्यादिना प्रकरणेभ्यस्य द्विर्भाव उक्तः
तथैतदुच्यते । वर्णं द्विवर्णसंयोग एकवर्णवत्कर्त्तव्यः । सुष्ठु-
सन्धारणाविशेषात् स्वरयोर्मध्ये वर्त्तमानमेकस्मिन् पदे भवति ।
एतन्नाभिधानमुच्यते इत उत्तरं द्वयोर्वर्णयोरेकीभावः प्रायशः
निरूप्यते । यथा (३१२ २२क०) व्यात्तम् । (१२० १६क०)
कृष्टः । द्विवर्णस्वरमध्य इति किम् (२२ ८क०) आज्ञम्

(१८अ० ४२क०) भुज्ज्युः । अत्र जकारस्य द्विर्भवति न तु स्वरयोर्मध्ये यकारेण व्यवधानात् । समानपदग्रहणेन च मंहिता लक्ष्यते । पदविच्छेदे न भवति । यथा (२१अ० १क०) इमम् । मे । इमस्मै वरुण ॥

• ऐकारौकारौ च ॥ १४३ ॥

ऐकार औकारस्य द्विवर्णौ सन्तौ एकवर्णवह्णारणादेकवर्णौ भवतः । एकप्रयत्ननिर्वर्त्यौ भवतः । यथा (१अ० ६क०) कस्मै । (१अ० ६क०) तस्मै । (२अ० ८क०) आनन्दनन्दौ आण्णौ ॥

डटौ लल्लावेकेषाम् ॥ १४४ ॥

डकारटकारौ एकेषामाचार्याणां मतेन यथासंख्यं लकार-
लल्लकारावापद्येते । स्वरमध्ये समानपद इत्यनुवर्तते । यथा
८अ० ४३क०) इले । (१३अ० २६क०) अर्षाल्लहा । स्वरमध्ये
समानपद इति किम् । यथा (१६अ० ५०क०) वनेत्यते
गौडवृद्धः । मौढ्वस्तोकाय । एतच्च परमतम् । तथाहि
वक्ष्यति । *तस्मिँल्लल्लजिह्वामूलीयोपधानीयनासिक्या न
सन्ति माध्यन्दिनानामिति ॥

दिसकार्ठं शास्स्वरास्वेति ॥ १४५ ॥

द्वौ सकारौ, अस्मिन् पदद्वय इति दिसकारं पदद्वयम् ।
कृतमत्तदित्यत आह । शास्स्व । रास्स्व । यथा (२१अ० ६१क०)
षा च शास्स्वा च । (४अ० १६क०) रास्स्वेत्यत्सोम । शासे
रासेष्वैकः प्रकृतिसकारः प्रथमः स्वेति प्रत्ययस्य द्वितीयः
तृतीयः क्रमजः प्राप्नोति सोऽन्यत्र निषिध्यतेऽनेन सूत्रारम्भ-
सामर्थ्येनेति ॥

ऋलृवर्णे रेफलकारौ संश्लिष्टावश्रुतिधरा-
वेकवर्णौ ॥ १४६ ॥

ऋकारे लृकारे च यथासङ्ख्यं रेफलकारौ कण्ठगण-
मात्रयोर्मध्येऽर्द्धमात्रिकौ संश्लिष्टौ एकीभूतौ अविद्यमानपृथक्-
श्रुतिधरो एकश्रुतिभूतौ भवतः । तथाहि वैयाकरणाः “उरण-
परः” इति रेफमधिकं विदधति । यथा (३४० १३०) कृत्ति-
वासाः । (१८४० ११६०) ऋर्द्धि + । (१८४० ११६०) लृत्ति ÷ ॥

माचाणुमात्रा वर्णापत्तीनाम् ॥ १४७ ॥

“ऋलृवर्णे रेफलकारौ” इत्यनेन सूत्रेण ऋलृवर्णयोरिफ-
लकारौ विद्येते । इत्येतत्प्रतिपादितमिदमिदानीं चिन्त्यते
कियती मात्रा कण्ठस्य कियती मात्रा रेफलकारयोस्तत्प्रसङ्गे-
नान्याऽपि वर्णापत्तिश्चिन्त्यते । वर्णापत्तीनां त्रयः काला
भवन्ति मात्रार्द्धमात्राणुमात्रोपलक्षिताः एतच्च “विकारो यथा-
सन्नम्” इत्यनेन व्यवस्थाप्यते ॥

अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्ध-
मात्रेति ॥ १४८ ॥

“नानुस्वारः” इत्यनेन सूत्रेण संयोगपरस्यानुस्वारस्यार्द्ध-
मात्राकाल इत्यवधारितत्वादयमसंयोगपरार्थ आरम्भः । अनु-
स्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्राकालो भवति । पूर्वश्च ऋस्वोऽर्द्ध-
मात्राकालो भवति । यथा (१४० १६०) माऽघर्षठं सो-
ऽध्रुवाः । (२७४० ४०६०) मठं हिष्टा मत्स्रदन्वसाः ॥

दीर्घाद्वर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्वर्द्धा ॥ १४९ ॥

दीर्घात् स्वरात् परोऽनुस्वारोऽर्द्धमात्राकालो भवति । यथा
(२०४० १३६०) माएसम् । (१३४० १३६०) त्वाए हि ॥

द्वियकारम् ॥ १५० ॥

हो यकारौ समाहृतौ द्वियकारम् । इत उत्तरं द्वियकार-
मधिकृतं वेदितव्यम् ॥

आप्यायमानो यमो रय्यै धाय्या रूपठं
श्रवाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्या सहरय्या
निचाय्य सान्नाय्य सन्ताय्येति च ॥ १५१ ॥

एते द्वियकाराः संयोगा भवन्ति । क्रमजस्तृतीयः प्राप्नोति
स निषिध्यते । यथा (८अ० ५७क०) आप्यायमानो यमः ।
(१४अ० २२क०) रय्यै त्वा पोषाय त्वा । (१८अ० २४क०)
यजेति धाय्या रूपम् । (१८अ० ६४क०) तन्नो गोभिः श्रवा-
य्यम् । (२०अ० ८१क०) वर्त्ति रुद्रा नृपाय्यम् । (२१अ० ४३क०)
पौरुषेय्या गृभः । (१६अ० ४४क०) नमो हृदय्याय च ।
(१२अ० १०क०) सहरय्या निर्वर्त्तस्व । (११अ० १क०) अग्ने-
र्ज्योतिर्निचाय्य । सान्नाय्यभाजनावा अमावास्या । (३८अ०
५क०) मूत्रः शरसि सन्ताय्यमाने ॥

एकः ॥ १५२ ॥

इत उत्तरमेकयकाराः संयोगा भवन्तीत्यधिकृतं वेदित-
व्यम् । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

• ज्योतिश्चावनः श्येनः श्यामश्च श्यामाकाः
श्येतो ज्येष्ठो ज्योग्ज्याच्छ्रुति ॥ १५३ ॥

एते संयोगा एकयकारा भवन्ति । अस्वरपूर्वार्थ आरम्भः ।
स्वरपूर्वास्तु “स्वरपूर्वाश्च शचजाः” इत्यनेनैव सेत्स्यन्ति । कस्त्वा-
च्छ्रुतीत्येतदधिकमुदाहरणं विहितम् । प्रचुराण्ये वोदाहर-
णानि । (११अ० ३क०) बृहज्योतिः करिष्यतः । (१७अ०

३८क०) दक्षयुनः। वृ'तनाषाट्। (१८अ० ५३क०) इन्दुर्दक्षः
 श्येनः। (१८अ० १३क०) श्यामं च मे लोहं च मे।
 (१८अ० १२क०) श्यामाकाश मे। श्येतो मल्हविः। सारस्वतः।
 यो ह वै ज्यैष्ठ्यं च श्यैष्ठ्यं च। (३६अ० १८क०) ज्योत्स्ने
 सन्दृशि जीव्यासम्। (२८अ० ४०क०) ज्याऽऽयुर्थं समने।
 (२३अ० ३८क०) कस्वाऽऽच्छति। इति विहितानुदाहर-
 णानि ॥

जुषस्व यविष्ठ शोचा यविष्ठेति च ॥ १५४ ॥

एतौ द्वौ यविष्ठशब्दसंयोगावेक्यकारौ भवतः। (११अ०
 ७३क०) तज्जुषस्व यविष्ठ। (३अ० ३क०) बृहच्छो'चा यविष्ठ।
 एताविति किम्। (१७अ० ७६क०) मूर्ध्ना यविष्ठ ॥

स्येति ग्यत्वं च ॥ १५५ ॥

स्य इत्ययं पदावयवो ग्यत्वं च पदावयवभूतं गृह्यते। एतौ
 च संयोगावेक्यकारौ भवतः। (२३अ० ४७क०) कस्य। (७अ०
 २८क०) यस्य। (३४अ० ५२क०) हिरण्यम्। (४अ० २५क०)
 अग्नौ ऋषिः कविकृतम् ॥

स्वरपूर्वाश्च शचजाः समानपदे द्विरुक्ताः ॥ १५६ ॥

स्वरपूर्वाः शकारचकारजकारा एकस्मिन् पदे वर्तमानाः
 द्विरुक्ताः सन्त एक्यकारा भवन्ति। यथा (१८अ० ७४क०)
 अशुश्याम् तङ्गामम्। (३६अ० २४क०) पशुश्ये'म शरद' + शतम्।
 (२२अ० २४क०) प्राचैत्र' दिशि। (१८अ० ६२क०) आवा
 जानु। (१८अ० ४२क०) भुज्ज्युः सु'पर्णः। स्वरपूर्वाः समानपद
 इति किम्। (३६अ० ३४क०) तज्जु' + । (११अ० ७३क०)
 तज्जुषस्व ॥

व्यञ्जनपराञ्च न ॥ १५७ ॥

व्यञ्जनपराञ्च शचजाः शशब्दाद्व्यञ्जनपूर्वा वा द्विरुक्ताः सन्तो
यकारा न भवन्ति । (८अ० ४०क०) षट् शश्वमस्य केतव + ।
(११अ० ३७क०) प्रशस्तं दर्शितम् । अर्चिषि । कूर्चः । (१०अ०
२१क०) वज्रः + । वर्जयन्ति ॥

कश्यपस्यानार्घ्ये जातूकर्णस्य ॥ १५८ ॥

कश्यपशब्दस्वार्घ्यवर्जं जातूकर्णस्याचार्यस्य मतेन
यकारो न भवति एतदुक्तं भवति कश्यपे वाच्ये द्विरुक्तौ सत्यां
कारो न भवति । यथा (२३अ० ३७क०) अपामुहो मासाङ्क-
य + । अनार्घ्य इति किम् । (३अ० ६२क०) त्रायुषञ्चम-
नोः कश्यपस्य । अत्र कश्यपिधानं कश्यपशब्दो जमदग्न्या-
दभिः सहोच्चारणात् । जातूकर्णस्येति किम् । (२४अ०
७क०) कश्यपो रोहित् । “स्वरपूर्वाञ्च शचजाः” इत्यस्या-
वादः ॥

उच्चैरञ्जुमज्जानञ्च ॥ १५९ ॥

उच्चैः रञ्जुः मज्जानः इत्येतानि पदानि सयकाराणि न
भवन्ति । यथा (१६अ० १८क०) उच्चैर्घोषाय । वाल्मीजी-
रञ्जुभिर्युता भवति । रञ्जुसन्दानमादाय । (३०अ० ७क०)
तुमूर्जम् । (१८अ० ८२क०) अस्थि मज्जानुष्मासरेः । इद-
पि “स्वरपूर्वाञ्च शचजाः” इत्यस्यापवादभूतम् ॥

मर्त्तौ वुरीत मर्त्तैष्वग्निः परो मर्त्तस्ते मर्त्त-
ति च ॥ १६० ॥

एते मर्त्तशब्दाः सयकारा न भवन्ति । यथा (४अ० ८क०)
मर्त्तौ वुरीत मुख्यम् । (१२अ० २४क०) मर्त्तैष्वग्निरुत्तु

निधायि । (२१अ० ५क०) ए॒रो म॒र्त्त॑ + ए॒रः) श्वा । (२८अ०
१८क०) य॒दा ते म॒र्त्त॑ऽभ॒नु । ए॒त इति॑ किम् । (४अ० १६क०)
दे॒वऽग्रा म॒र्त्ये॒ष्वा । (३१अ० १७क०) त॒न्म॒र्त्य॑स्य । (२१अ० १४क०)
सोमो॑ दे॒वोऽभ॑म॒र्त्यः । ॥

अन्तःपदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम् ॥ १६१ ॥

पदमध्वेऽपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमेषु स्पर्शेषु प्रत्ययेषु विच्छेद-
मापद्यते । विच्छेदो यम इत्यनर्थान्तरम् । रुक्क इत्यत्र
“स्वरात्संयोगादिः” इत्यादिना ककारस्य द्विभावे कर्तॄनेन
सूत्रेण द्वितीयस्य ककारस्य यम इत्ययं कार्यक्रमः क्रियते ।
यथा (८अ० ४क०) य॒ज॒ज्ञः । ज॒कारय॑मौ ज॒कारश्च॑ संयोगः ।
द॒द॒ध्ना । द॒कारध॑कारयमौ न॒कारश्च॑ संयोगः । अन्तःपद इति
किम् । (२०अ० ४५क०) ल॒व्या स॒म॒ञ्ज॒न् । अत्र॑ द्विरुक्त्यभावा-
त्तत्कारमकारौ संयोगः ॥

ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोषः ॥ १६२ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण यमापत्तिं विधायाधुना यत्र यः
नेष्यन्ते तत्र दोषमाह । ऊष्मभ्यः परेषु पञ्चमेषु “ऊष्मान्तस्य
भ्यश्च स्पर्शः” इत्यनेन सूत्रेण पञ्चमानां स्पर्शानां द्विरुक्त-
तायां प्रथमानां स्पर्शानां यमापत्तिः सम्भवति स चा
दोषः ॥

स्फोटनं च ककारवर्गे वा स्पर्शात् ॥ १६३ ॥

स्फोटनं च स्पर्शानां दोषमापद्यते ककारवर्गे परभूतं
स्फोटनं नाम पिण्डीभूतस्य संयोगस्य पृथगुच्चारणं स्फोटनाख्यं
दोषो वा न दोषः । यथा (१३अ० २०क०) का॒ण्डा॒त् का॒ण्डा॒त्
(७अ० २६क०) व॒षट् क॒तम् । (१८अ० ८५क०) य॒ज॒त् क॒तो॒मानम्

यथा सूत्रकारप्रस्थानं तथा स्फोटनं दोषः “स्वरात्संयोगादिः”
इति द्विरुक्तेर्विधानं न ‘च स्फोटने सति द्विरुक्तिः सम्भवति ।
तथा चोक्तं, याज्ञवल्क्येन “यमान्विद्यादयस्सिण्डान् सान्तस्था-
न्दारुपिण्डवत् । अन्तस्था यमवर्जन्तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दि-
शेत्” । यथाऽयस्सिण्डादौनामाञ्छेपस्तथैतेषां व्यञ्जनानामिति
श्लोकार्थः ॥

स्वरात् स्वरे समानपदे जोयन्नतु ऋकारे ॥१६४॥

वाशब्दो विकल्पार्थः पूर्वसूत्रादिहानुवर्तते । स्वरात्परो
जकारो वा यकारमापद्यते । स्वरे परभूतं समानपदे न तु
ऋकारे परे । यथा (१३अ० ५१क०) अजो ह्यग्नेरजनिष्ट ।
स्वरादितिकिम् । (१०अ० २४क०) अजा गोजाः । स्वर इति
किम् । (१८अ० ४२क०) भुज्ज्यः । (२अ० ८क०) आज्ज्यम् ।
समानपद इति किम् । (१७अ० ३४क०) तदिन्द्रेण जयत ।
नत्वृकार इति किम् । (२२अ० ७क०) विजृम्भाणाय ॥

**ख्यातेः खयौ कशौ गार्ग्यः सक्ख्योक्ख्य-
मुक्ख्यवर्जम् ॥ १६५ ॥**

ख्या प्रकथन इत्यस्य धातोः खकारयकारौ संयोगमाहुः
केचित् । यथा (११अ० २०क०) विख्याय चक्षुषा । आख्या-
तम् । ककारशकारौ संयोगाग्ने गार्ग्य आह । विक्शाय
चक्षुषा । आकृशतम् । एतानि पदानि वर्जयित्वा सक्ख्यम् ।
उक्ख्यम् । मुक्ख्यम् । अधस्तनयोगे जकारस्य यकारापत्ति-
रुक्ता या चास्मिन् योगे ख्यातेः क्शपत्तिरुक्ता एतं चरकाणां
इतरेषां माध्यन्दिनानां न भवत इति ॥

त्रिपदाद्यावर्त्तमाने संक्रमः ॥ १६६ ॥

अपराङ्गे ॥ १७० ॥

अपरस्य अन्यस्याङ्गभूते पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (४अ० ६क०) स्वाहा । यज्जम् । मनसः । उ॒रोः । अ॒न्त-
रि॒क्षात् । द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । र॒भे । अत्र
स्वाहाकारः अपराङ्गम् । अपराङ्गत्वान्नोपः । अपराङ्ग इति
किम् । (४अ० ७क०) स्वाहा । आकू॑त्यै । प्र॒युजि॑ । अयं च
स्वाहाकारः अपराङ्गं न भवति केवलत्वात् ॥

अस्वरविकारे ॥ १७१ ॥

न विद्यते स्वरविकारो यस्मिन् पुनरुक्ते तदस्वरविकारं
पुनरुक्तं तस्मिन् पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (१अ०
३१क०) तेजः । अ॒स्मि । शु॒क्रम् । अ॒मृत॑म् । धाम् । नाम् ।
अस्वरविकार इति किम् । (१अ० २७क०) मु॒ह्यन् । च । अ॒सि ।
शि॒वा । च । अ॒सि । स्यो॒ना । (२०अ० १०क०) दे॒वाः । य॒ज्-
जम् । अ॒त॒न्व॒त॒ । भे॒ष॒जम् । (३०अ० १३क०) य॒त् । पु॒र-
षेण । ह॒विषा॑ । दे॒वाः । य॒ज्जम् । अ॒त॒न्व॒त॒ ॥

अलिङ्गविकारे ॥ १७२ ॥

लिङ्गविकारो न विद्यते यस्मिन् पुनरुक्ते तदतिक्रम्यते ।
यथा (१४अ० १८क०) अ॒ग्नेः । भा॒गः । अ॒स्मि । दी॒क्षायाः ।
आधि॑पत्यम् । ब्र॒ह्म । स॒तम् । वि॒ष्टत् । स्तो॒मः । इन्द्र॑स्य ।
वि॒ष्णोः । ज॒वम् । प॒ञ्च॒द॒शः । अत्र स्युतशब्दो नपुंसकविषयो
नोऽतिक्रम्यते । अलिङ्गविकार इति किम् । (१४अ० २०क०)
आदि॒त्याना॑म् । म॒रुता॑म् । गर्भाः । स॒ताः । दे॒वस्य॑ ।
स॒वितुः॑ । बृ॒हस्प॑ते । म॒मीची॑ । दि॒शः । स॒ताः ।
एकत्र शब्दः पुरुषविषयः । एकत्र स्त्रीविषयो नो गृह्यतेऽपि

न लुप्यते । १२४० १०३००) सम् । ते । पयांसि । सम् ।
ऊ । युन्तु । वाजाः । हृष्यानि । अत्र त्रयाणां सम्शब्दानां
मध्ये प्रथमो नपुंसकविषयो द्वितीयः पुरुषविषयोऽतो गृह्यते ।
तृतीयो नपुंसकविषय एव अतो लिङ्गस्य भेदादतिक्रम्यते ॥

असमाने ॥ १७३ ॥

असमानविषये आवर्त्तमाने पुनरुक्ते संक्रमो भवति ।
यथा (८४० २०००) आयुः । यज्ज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः ।
चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । अत्र आयुरादयो यज्ञकृतेरस-
मानाः । असमान इति किम् । यज्ज्ञो यज्ज्ञेन कल्पताम् ।
अत्र यज्ज्ञो यज्ज्ञेनेति । यज्ञकृतेः समानोऽतो गृह्यते ॥

विराट्ते ॥ १७४ ॥

विराट्ते पुनरुक्ते संक्रमो भवति । “दिपदैकपदान्यप्यनु-
वर्त्ते” इत्यस्यायं शेषः । यथा (१४४० १७००) इषे । ऊर्जे ।
इथै । पोषाय । आशुः । त्रिवृत् । विराट्ते इति किम् ।
(१४४० १०००) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः ॥

गूढे ॥ १७५ ॥

गूढेऽपि विराट्ते सङ्क्रमो भवति । गूढं नाम यत्र
तृतीयपदस्वाहात्तरनुपङ्गापेक्षितत्वात्पदस्याधस्तनपदानुषङ्गेण
भवति । यथा (८४० २२००) इयम् । ते । राट् । यन्ता ।
असि । यमनः । ध्रुवः । ध्रुवः । अत्रासि शब्दो यन्ता ध्रुव
इत्यनयोः पदयोः संज्ञनः पठ्यते । यमनध्रुवपदयोस्तु अनु-
षङ्ग्यते । अनुपङ्गापेक्षिणौ हि तौ । अतः स एवं गूढश्चतुरा-
वर्त्तमानः श्रुत्या विराट्ते व्यतिक्रम्यते । गूढ इति किम् ।
(१४० १०००) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा ॥

पदसमूहे ॥ १७६ ॥

पदसमूहः पदसङ्घातः । यत्रैकादि पदं बहु कृत्वा भाव-
र्त्तते स पदसमूहोऽवाभिप्रेतः । “विपदाद्यावर्त्तमानः” इत्य-
नेनैवेतरस्य गतार्थत्वात् । यथा (१६अ० १७क०) शतरुद्विया-
ध्याये । नमो हिरण्यवाहवे सेनायुगे । (१८अ० १क०)
वाजः । च । मे । प्रसवः । प्रयतिः । ननु स्वरिति स्तुः ।
च । मे । युज्जेन । कल्पताम् । इत्यत्र कस्मान्न लोपो भवति ।
शृणु । अविकारार्थं च पुनरुक्तस्य ग्रहणमित्युपरिष्ठाद्व्यति ।
तेन सूत्रेणैव पुनरुक्तं गृह्यते । एवमर्थविशेषात् पुनरुक्तस्य
ग्रहणं भवति । अर्थसामान्यात् पुनरुक्तस्यातिक्रमः । तथा
चोक्तम् । द्रव्यदेवतार्थलिङ्गवचनस्वरकर्तृभेदैः पुनरुक्तस्य ग्रहणं
भवति । आह च । पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।
अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

सठ्ठंहितायाम् ॥ १७७ ॥

अर्थो च संहितायां पुनरुक्ते आवर्त्तमाने सङ्क्रमो
भवति । यथा (१२अ० ५४क०) लोकन्ताऽइन्द्रम् । (३२।३।२४
अ० १०।११।१२।१३क०) हिरण्यगर्भऽइत्येषः (१२अ० १०२क०)
मा मा हिठ्ठं सोदित्येषा (८अ० ३६।३७क०) यस्मान्न ज्ञात-
ऽइत्येषः । एवं च कृत्वा ब्रह्मयज्ञसंहितायां, गलिता, ऋषो-
ऽध्येतव्याः । ब्रह्मयज्ञसंहितायाः परिपूर्णतायै इति बोध्यम् ॥

अवसानार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १७८ ॥

एवमधस्तादर्थनिबन्धनं पुनरुक्तस्य ग्रहणं चोक्ताद्येदानीं
संहितार्थमाह । संहिताऽवसानार्थं च न पुनरुक्तस्य ग्रहणं
भवति । यथा आकूत्यै । प्रयुजे । अन्नये । स्वाहा ।

मेधाये' । मन्से । द्रीकाये' । तपसे । सरस्वत्ये । पञ्चे ।
अग्नये' । स्वाहा । अग्नये स्वाहेत्येतदत्र पुनरुक्तमवसानार्थं
गृह्यते । इहस्पतये । इविषा । विधेम । स्वाहा । नात्रावसा-
नादन्यप्रयोजनमस्तीति ॥

अविकारार्थं च ॥ १७६ ॥

पदाविकारज्ञापनार्थं च पुनरुक्तं गृह्यते । यथा (२२अ०
२७क०) इषाय । ऊर्जाय । स्वरिति स्तुः । स्वाहा । मद्भू-
व्यश्रुविने' । अत्र स्वरित्येतस्य पदस्य परतो यत् स्वाहाका-
रस्य ग्रहणं तदविकारार्थम् । यदिह स्वाहाकारो लुप्यते ।
तदा क्रमसंहितायामप्यस्य पदस्य विकारः स्यात् । स्वमूद्भू-
मद्भू व्यश्रुविने' । तथा च सति दृष्टरेफत्वादस्य पदस्य क्रम-
संहितायां वेष्टको न स्यात् । अतः पदक्रमसंहितायां विका-
रार्थं स्वाहेत्यस्य पदस्य ग्रहणम् ॥

उत्सर्गश्च ॥ १८० ॥

उत्सर्गः परित्यागः । परित्यागश्चाधस्तनसूत्रविहितस्य
लक्षणस्य भवति केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन । यथा स्वमू-
द्भू । मूद्भू व्यश्रुविने' । एवं च कृत्वा विकल्पेनैतल्लक्षणम् ॥

क्रमः स्मृतिप्रयोजनः ॥ १८१ ॥

क्रम इत्ययमधिकार आऽध्यायपरिसमाप्तेः । संहिताध्ययने
प्रयोजनं प्रसिद्धम् । यज्ञे स्वाध्याये च संहितायाः सम्बन्धात्
पदाध्ययने संहितार्थपरिज्ञानं प्रयोजनमिति गम्यते । उक्तं च
भाष्यकारेण “पदानि स्वं स्वमर्थकमयन्तीति” । पदानि स्वं
स्वमर्थमभिधाय चित्तवृत्तिव्यापाराख्यमवगमयन्ति । अन्ते-
दानीं पदार्था अवगताः वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदपूर्वकं

पदार्थपरिज्ञानं पदार्थपरिज्ञानपूर्वकवाक्यार्थपरिज्ञानं दर्शयति । एवं संहितापाठे पदपाठे च प्रमिष्टं प्रयोजनम् । न तथा क्रमपाठ इत्यत आह । स्मृतिः प्रयोजन इति । स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः । संहिताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च । प्रयोजनदिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता । प्रयोजनानि तु अस्यान्यानि बहूनि यथा इयोहयोः पदयावेणसंहितोदात्तादिस्वरसंहिता च क्रमं मुक्ता नान्येन ज्ञायते । संहितावसानं च । उत्तमं चैतत् । पदकारणं क्रमः, क्रमणं क्रमः, सम्मानं च शिष्टानां मध्ये क्रमं करोति । व्याकरण-स्मृतिश्च क्रमाध्यायिनि प्रत्ययं विदधाति । तदधीते तदेद इत्युपक्रम्य “क्रमादिभ्यो वृत्तिरिति” अत्र क्रममधीते क्रमकः । पदमधीते पदकः । सिद्धक्रमस्याध्ययनं दर्शयति । अतो हि क्रमो बहुप्रयोजनवान् ॥

इ द्वे पदे सन्दधात्युत्तरणोत्तरमाऽवसाना-
दपृक्तवर्जम् ॥ १८२ ॥

इ द्वे पदे सन्दधाति कथं सन्दधाति उत्तरणोत्तरं पद सन्दधाति । ततस्तेनान्यदुत्तरमुपमवसानं यावत् अपृक्तं वर्जयित्वा । अपृक्ते वक्ष्यति । यथा (३ अ० ४ क०) उपत्त्वा । त्वाऽग्ने । अग्ने हविष्मतीः । हविष्मतीर्वृताचोः । घृताचोऽयेन्त । युन्तह्येत । ह्येतोत ह्येत । अपृक्तमिति । किम् । (२४ अ० २२ क०) सोमाय हृठसान् । हृठसानालभते । आलभते । (१ अ० १ क०) कर्मणऽप्राप्यायध्वम् । आप्यायध्वम् । प्यायध्वमग्न्याः । (१२ अ० २७ क०) उदुत्त्वा । ऊऽइत्यू । त्वा । विष्ते । (७ अ० ४१ क०) उदुत्यम् । ऊऽइत्यू । त्यम् ।

जातवे दसम् । (११अ० ३०क०) तमुत्वा । ऊँ इत्यूँ । त्वा ।
दृष्ट्वाङ् ।

अष्टोत्तमध्यानि त्रीणि स चिक्रमः ॥ १८३ ॥

अष्टोत्तमध्यानि उकारश्च अष्टोत्तम एषां मध्य इत्यष्टोत्तमध्यानि
तद्गणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्णवत् । त्रीणि मध्यानि स
चिक्रमो भवति । यथा (२४अ० २२क०) सोमाय ह्रुँसान् ।
ह्रुँसानालभते । आलभते । (१३अ० १क०) कर्मणः आप्याय-
ध्वम् । आप्यायध्वम् । (११अ० २७क०) उदुत्वा । ऊँ इत्यूँ ।
त्वा विश्वे । (११अ० २८क०) तमुत्वा । ऊँ इत्यूँ । त्वा दृष्ट्वाङ् ॥

पुनराकारेणोत्तरम् ॥ १८४ ॥

आकार उकारश्चाष्टौ तयोः कारस्य प्रगृह्यत्वादुपरिष्ठा-
हंष्टकं वक्ष्यति । आकारस्य यद्वक्तव्यं तदाह चिक्रमं कृत्वा
पुनराकारेणोत्तरं पदं सन्दधाति । यथा सोमाय ह्रुँसान् ।
ह्रुँसानालभते । आलभते । कर्मणः आप्यायध्वम् । आप्या-
यध्वम् ॥

मोषूणाभीषुणौ च ॥ १८५ ॥

एतौ चिक्रमौ भवतः । यथा (३अ० ४१क०) मोषूण+ ।
मोऽइति मो । सु न+ । नुऽइन्द्र । (२७अ० ४०क०) अभी-
षुण+ । सु न+ । नुः सखीनाम् ॥

चत्वार्यष्टोत्तमपूर्वे नकारपरे सौ ॥ १८६ ॥

चत्वारि पदानि सन्दधाति सुइत्येतस्मिन् पदेऽष्टोत्तमपूर्वं
नकारपरे च । यथा (११अ० ३८क०) ऊँ ह्रुँ ऊँ षुणः । ऊँ
इत्यूँ । सु नः । नुऽऊँ तये । (१७अ० ७७क०) एतादृक्षा-
सऽऊँ षुणः । ऊँ इत्यूँ । सु नः । नुः सदृक्षासः । (२०अ०

७२क०) गोमदूषणासत्या । गोमदिति गो । मत् । ऊँ इत्य० ।
सुनासत्या । नामत्यास्तावत् ॥

मकारपरं चैके ॥ १८७ ॥

सु इत्येतस्मिन् पदे षष्ठपूर्वं मकारपरं च एके आचार्या-
स्तत्वारि पदानि सन्दधति । यथा (२१अ० ४क०) म॒होमूष
मा॒तरम् । ऊँ इत्य० । सु मा॒तरम् । मा॒तरं० सुव्र॒ताना॑म् ।
मकारपर इति जघन्यसायमेकीयः पक्षः । यतश्चतुःक्रमेषु
सर्वेषु पूर्वो भावी उत्तरं सुपदं ततो नकारादिपदम् । यथा
गोम॑त् । ऊँ । सु । नाम॑त्येति । तत्र उकारो भावी सुपदस्य
षत्वे निमित्तम् । सुपदे षत्वं नकारादौ पदे णत्वे निमित्तम् ।
तत्र यदि चतुःक्रमो न स्यात्तर्हि णत्वं विहन्येत । ततस्तु आर्षी
संहिता न स्यात् । चतुःक्रमे तु सा स्मृता भवति । न च
कश्चिदिह सुशब्दं विना मकारादेः पदस्य विकारः सम्भवति ।
अतस्त्रिक्रम एवायम् । म॒होमूष । ऊँ इत्य० । सु मा॒तरम् ।
एवं त्रिक्रमेष्वपि प्रयोजनान्यन्वेष्टव्यानि ॥

पुनः सुपदेनोत्तरम् ॥ १८८ ॥

यत्र सुपदनिमित्तस्त्रिक्रमश्चतुःक्रमो वा कृतस्तत्र पुन
सुपदेनोत्तरं पदं सन्दधति । यथा (३अ० ४५क०) भो
षू॒णः । भो इति भो । सु॒नः । (२७अ० ४०क०) अ॒भो-
षू॒णः । नः सखी॑नाम् । (२०अ० ७२क०) गोमदूषणासत्या ।
गोमदिति गो । मत् । ऊँ इत्य० । सु नाम॑त्या ॥

पूर्वस्योत्तरसं० हितस्य स्थितोपस्थितमव-

गृह्यस्य ॥ १८९ ॥

एवं द्वित्रिक्रमाद्यनन्तरं परिशिष्टं क्रमविधिमाह । पूर्व-

स्योत्तरपदस्य विपदचतुःक्रमसम्बद्धस्य सतः पश्चात् स्थितोप-
स्थितं कर्त्तव्यम् । स्थितोपस्थितशब्देन वेष्टकोऽभिधीयते । यथा
(१७० १क०) अष्टे'तमाय कर्म'णे । अष्टे'तमायेति अष्टे' ।
तमाय । (३७० ११क०) उपप्रयन्तो'ऽपध्वरम् । उपप्रयन्त-
इत्यु'प । प्रयन्तः । एतच्च पदप्रदर्शनार्थं क्रियते ॥

सुपदे शाकटायनः ॥ १८० ॥

सुपदे स्थितोपस्थितं शाकटायन आचार्यो मन्यते । पूर्व-
स्योत्तरसंज्ञितस्येति वर्त्तते । यथा (३७० ४५क०) मो घूणः ।
मोऽदिति मो । स्थिति सु । (१०७० ७२क०) गोमदूषणसत्या ।
गोमदिति गो । मत् । ऊ'इत्यू' । स्थिति सु । एतच्च पद-
स्वरूपज्ञापनार्थं विनापि वेष्टकेन पदस्वरूपं ज्ञायते इति शाक-
टायनमतं न साधीयः ॥

अन्तःपददीर्घाभावे ॥ १८१ ॥

पूर्वस्योत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते । पद-
मध्ये दीर्घाभावाऽन्तःपददीर्घाभावस्तस्मिन्नन्तःपददीर्घाभावे
पूर्वस्योत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (३३७०
१८क०) मामहन्तामदिति । ममहन्तामिति ममहन्ताम् ।
३४७० २१क०) सादन्यं विदध्युम् । मदन्यमिति मदन्यम् ॥

विनामे ॥ १८२ ॥

पूर्वस्योत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते ।
विनामशब्देन दन्त्यस्य मूर्हन्यभाव उच्यते । विनामशेष इत्य-
भूतो गृह्यते । यत्र निमित्तनैमित्तिकावेकपदस्यो भवतः पूर्व-
पदस्य विनामे उत्तरपदसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् ।
यथा (२६७० १७क०) सिषासन्तो वनामहे । सिषासन्त-

ऽइति सिसासन्तः । (१६अ० २क०) सुषाव सोमम् । सुसावेति
सुसाव ॥

प्रगृह्ये ॥ १६३ ॥

“प्रगृह्यम्” इत्यधिकृत्य याद्वहितं तस्यायं विधिः । पूर्व-
स्योत्तरसं० हितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्तते । पूर्वे प्रगृह्ये
उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । यथा (३३अ०
२३क०) इन्द्राग्नीऽअपात् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । (१२अ०
२७क०) उदुत्वा । ऊऽइत्यू । त्वा विश्वे (१३अ० ७क०)
अमो रोचन । अमोऽइत्यमो । रोचनं दिवः ॥

रिफिते निरुक्ते ॥ १६४ ॥

“विसर्जनीयो रिफितः” इत्यस्मिन्नधिकारे यानि रिफि-
तानि पदानि विहितानि तेषामत्र ग्रहणम् । “पूर्वस्योत्तर-
सं० हितस्य स्थितोपस्थितम्” इति वर्तते । सममौक्त-
भक्तियत्ययम् । पूर्वे रिफिते पदे निरुक्ते संहितायामनिज्ञात-
पदे उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । यथा (७अ
५क०) अन्तस्ते । अन्तरित्यन्तः । ते द्यावापृथिवी । (२६अ
२०क०) नेष्टः पिब । नेष्टरिति नेष्टः । पिबऽऋतुना
सर्वे एतं वेष्टकाः पदप्रकर्तज्ञापनार्थाः ॥

अवसाने च ॥ १६५ ॥

“विरामोऽवसानम्” इत्युच्यते । अवसाने विरामे स्थितं
पस्थितं कर्तव्यम् । संहितावसानज्ञापनार्थम् । (३अ० २क०
अग्नये जातवे दसे । जातवे दसऽइति जात । वे दसे ॥

यथासमाम्नातं क्रमावसानं सङ्-

क्रमेषु ॥ १६६ ॥

अवसाने सन्धिः सङ्क्रम इत्युच्यते । गलत्पदमतिक्रम्या-
गलता सह सन्धानं सङ्क्रमः । क्रमसन्धिविषयभूतेषु येन प्रका-
रेण क्रमावसानं परिपठितं तेनैव भवति । यथा (१ अ०
२।३क०) विश्वधातु-परमेण । हृषीच्छितधारम् । अधस्तन-
सूत्रापवादः ॥

टुङ् टुङ्गिः ॥ १६७ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृते प्रातिशाख्यसूत्रे
चतुर्थोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवजटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमो दाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

समासेऽवग्रहो ऋस्वसमकालः ॥ १ ॥

संहितापदलक्षणं वक्तव्यमिति शास्त्रमारब्धं कात्यायनना-
चार्येण तत्र संहितायामित्यधिकृत्य “पदान्तपदाद्योः सन्धिः”
इत्यादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमग्रेषुमुक्तं तथा “क्रमः स्मृति-
प्रयोजनः” इत्यादिना ग्रन्थेन क्रमलक्षणमुक्तम् । तथा “अर्थः
पदम्” इति पदलक्षणमुक्तम् । स्वस्थ “स्वरितवर्जमेकोदात्तं
पदम्” इत्यनेनाध्यायेन विहितः । अर्थविशेषाच्चतुःप्रकारं तत्
पदं भवतीत्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति । “क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो
विशेषकत् । सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरण” इति
तेत्राख्यातं भवति । यथा पाहि । रक्ष । यज । यच्छेति । उप-

सर्गा भवन्ति यथा । “परोषापावप्रतिपरी”त्यादयः । निपाता भवन्ति । यथा । “वा च कमुचितसमंक्षात्” इत्यादयः । नाम त्रिप्रकारं भवति । कृतद्वितसमाससंज्ञाभेदेन भिन्नम् । कृतः । यजुः । वेदः । याज्ञा । भूतिः । तद्विताः । आग्नेयः । अग्नीषोमीयः । ऐन्द्राग्नः । वैश्वदेवः । समासा भवन्ति यथा विश्वकर्मा विमनाः । विहायाः । सुदङ् । तत्र समासपदेऽवग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्वहनां वा परस्परकाङ्क्षया सम्बद्धानां यत्र द्वित्रादिपदसमूहोच्चारणं स समासः । स च समासश्चतुःप्रकारो भवति । यथा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । यथा समभूमि । विषरूपम् । अन्तःपदम् । अनुरूपम् । उत्तरप्रधानस्तत्पुरुषः । यथा अघशठेऽसः । व्रतपते । आखरेष्ठः । उपप्रयन्तः । उच्चयपदप्रधानो द्वन्द्वः । यथा अग्नीषोमी । इन्द्राग्नौ । मित्रावरुणौ । द्यौर्नातृपसाः । अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः । यथा अनमीवाः । कृष्णग्रीवाः । शितिकृच्छः । एवमेतस्मिन् चतुःप्रकारेऽपि समासपदेऽवग्रहो भवति । द्वयोः पदयोः पृथग्वग्रहणमवग्रहः । नाना ग्रह इत्यर्थः । स च ऋक्समकालो ऋस्वाक्षरतुल्यकालो भवति । यथा (४अ० १क०) ऋक्सा-माभ्यामितृक् । सामाभ्याम् । मन्तरन्तः इति सुम् । तरन्तः । अधिकारस्तुतमेतत् ॥

तरतमयोश्चातिशयेऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥२॥

तरतमयोश्च प्रत्यययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्रहो भवति । न चेदक्षिणशब्दस्तत्र प्रत्यासक्तो भवति । यथा (१८अ० १०क०) पूर्णतरमिति पूर्ण । तरम् । (१अ० ८क०) वङ्गितममिति वङ्गितम् । तमम् । सञ्चितममिति सञ्चितम् । तमम् ।

अतिशय इति किम् । (१८अ० ८०क०) कारोत्तरेण दधतः ।
(१८अ० ८क०) यदा पिपेय मातरम् । अदक्षिणप्रत्यासङ्ग इति
किम् । (१५अ० ५क०) द्यावापृथिव्योदक्षिणं पार्श्वं विश्वं वा-
न्येवानामुत्तरम् । असमासार्थ आरभः ॥

वीतमहृतमसूतमगोपातमरत्नधातमवमुधा-
तमाः पूर्वण ॥ ३ ॥

एतानि पदानि तमपः पूर्वण पदेनावगृह्यन्ते । वीतम्
यथा (११अ० ३४क०) देववीतमऽइति देव । वीतमः । (१५अ०
८क०) देवहृतममिति देव । हृतमम् । (६अ० २८क०)
इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममिति सु । सूतमम् । (८अ०
२८क०) सः । सुगोपातमऽइति सु । गोपातमः । (२६अ०
२०क०) रत्नधातममिति रत्न । धातमम् । (२७अ० १४क०)
वमुधातमऽइति वमु । धातमः ॥

सर्पदेवजनेभ्यश्च ॥ ४ ॥

सर्पदेवजनेभ्य इत्येतच्च पदं पूर्वण पदेनावगृह्यते । यथा
(३०अ० ६क०) सर्पदेवजनेभ्यऽइति सर्प । देवजनेभ्यः ।
परिष्ठाद्व्यति “बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा” इत्यस्यापवादः ॥

तूणवधममुत्तरेण ॥ ५ ॥

तूणवधमिलेत्यपदं उत्तरेण पदेनावगृह्यते । यथा (३०अ०
८क०) क्रोशाय । तूणवधमिति तूणव । धम् ॥

रायस्योषदे विजावेति च ॥ ६ ॥

रायस्योषदे विजावा इत्येते च पदे चशब्दादुत्तरेण पदे-
नावगृह्यते । यथा (५अ० १क०) रायस्योषदऽइति रायस्योष ।

दे । (१२अ० ४४क०) स्यात् । नः । मनुः । तनयः । विजा-
वेति वि । जाव । ॥

बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥ ७ ॥

बह्वनि पदानि यत्र तद्वहुप्रकृतिपदं तत्र आगन्तुना पर्वणा
समामलक्षणेन यत्पञ्चात्कालिकं पदं भवति तेनावग्रहो भवति ।
यथा (१२अ० १८क०) प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः । (१३अ०
३८क०) प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापति । गृहीतया । समा-
मलक्षणेन यदाऽऽगन्तुकं पदं तदिह गृह्यते न तु पाठेन
तेनैतद्भवति । यथा (३अ० ३७क०) मुप्रजाऽइति सु । प्रजाः ।
(२८अ० ५क०) मुप्रायनाऽइति सु । प्रायनाः ॥

तद्वति तद्विते न्यायसर्तुहितं चेत् ॥ ८ ॥

तद्वतीत्यत्र एकस्य वतिशब्दस्य तन्त्रेणोच्चारणं द्रष्टव्यम् ।
तद्वति मत्वर्थीये तद्वितं वती च परभूतेऽवग्रहो भवति न्याय-
संहितं व्याकरणशास्त्रोक्तमन्विमत् पदं चेद्भवति । यथा (१३अ०
२६क०) मधुमदिति मधु । मत् । (८अ० ५७क०) हिरण्य-
वदिति हिरण्य । वत् । वती खल्वपि यथा (११अ० १०क०)
वरिष्ठाम् । अनु । मवत् । मिति मम् । वतम् । तद्वतीति किम् ।
(३१अ० ३क०) एतावान् । अस्य । महिमा । न्यायसहित-
मिति किम् । (६अ० २८क०) ऊर्जस्वन्तम् । (६अ० २८क०)
पर्यस्वन्तम् । (७अ० ३६क०) मरुत्स्वन्तम् ॥

शस्त्वन्वातातिषु च ॥ ९ ॥

शस् । त्वम् । त्रा । ताति । एतेषु तद्वितेषु अवग्रहो
भवति । शस् यथा (२३अ० ५०क०) कति । होतारः । ऋ-
शऽइत्युत्तु । शः । त्वम् यथा (३१अ० १७क०) मर्थस्य । देव-
त्वमिति देव । त्वम् । त्रा यथा (६अ० १८क०) देवचेति देव ।

ता । यत्तम् । ताति यथा (७अ० ११क०) ज्येष्ठतातिमिति
थेष्ठ । तातिम् ॥ बृहृषदेम् ॥

धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे ॥ १० ॥

प्रातिपदिकं सुधातुर्भवतीति कृत्वा यकार उपादीयते म
धात्वर्थी यकारः “सुप आत्मनः क्यच्” इत्यादिभिः स्तूत्रैर्यी
विहितः स इह गृह्यते । तस्मिन् धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वर-
पूर्वेऽवग्रहो भवति । यथा (२अ० ३६क०) वृषायमाणः ।
प्रयमाणऽइति वृष । यमाणः । (३अ० २६क०) अघ्रायतः ।
अघ्रायतऽइत्यघ । यतः । धात्वर्थे इति किम् । (२६अ०
२क०) यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः । स्वरपूर्वे इति किम् ।
(२१अ० ५२क०) इन्द्राय पच्यते मधु । वाच्यति । रूपोदाहर-
णम् ॥

वाँसौ च भूतकाले स्वरेण ऋखादनुषि ॥ ११ ॥

वाँसौ च प्रत्यये परभूतेऽवग्रहो भवति । भूतकालार्थाभि-
प्रायिनि स्वरेण ऋखात् स्वराद्भ्रुवात्परभूते स्वरेण वा ऋखेनोप-
हते । एवं तृतीया पञ्चम्यर्थे इति विभक्तिव्यत्ययेन योजना ।
अनुषि वाँसौ उषिपरभूतेऽवग्रहो न भवति । यथा (८अ०
६क०) यच्छिवाँसुऽइति यच्छि । वाँसुः । (८अ० १६क०)
पिप्पिवाँसुऽइति पिप्पि । वाँसुः । (९अ० १८क०) समु-
पिप्पुऽइति समु । वाँसुः । भूतकाल इति किम् । (१७अ०
३क०) मुविद्वाँसुऽइति सु । विद्वाँसुः । स्वरेण ऋखादिति
किम् । जिगीवाँसुः । स्वरादिति किम् । (११अ० ३२क०)
चकित्वान्तमादय । अनुषीति किम् । (७अ० ४४क०)
वृथ्य । आत्मा । जगतः । वृथ्य ।

प्रत्यपूर्वविश्वेमर्त्तुभ्यस्या ॥ १२ ॥

एभ्यः परस्थाप्रत्ययोऽवगृह्यते । प्रत्न यथा (७अ० ११क०)
प्रत्नयेति प्रत्न॒या । (७प्र० ११क०) पूर्वयेति॑ पूर्व॒ । या ।
(७अ० ११क०) विश्वयेति॑ विश्व॒ । या । (७अ० ११क०) इमये-
तीम॒ । या । (२०अ० ५८क०) ऋत्येत्यृ॑तु । या । इन्द्र॑ + ।
वन॒स्यति॑ + । शश॒मानः॑ । परि॒स्रते॑ति परि॒ । सुता॑ ॥

ऋस्वव्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्यये

॥ १३ ॥

ऋस्वात् स्वराद्वाञ्जनाच्च परभूते भकारादिविभक्तिप्रत्यये-
ऽवग्रहो भवति । ऋस्वाङ्गवति यथा (१६अ० २७क०) तर्क्ष॑भ्य-
ऽइति॑ तर्क्ष॒ । भ्यः । (१६अ० २७क०) अग्नि॑भिरत्य॒ग्निः ।
भिः । व्यञ्जनाङ्गवति यथा (१६अ० २३क०) तिष्ठ॑दभ्य॒ऽइति॑
तिष्ठ॒त् । भ्यः । (१६अ० २३क०) धाव॑दभ्य॒ऽइति॑ धाव॒त् ।
भ्यः । ऋस्वव्यञ्जनाभ्यामिति किम् । (१६अ० २७क०) रथ॑-
कारेभ्य॒ऽइति॑ रथ॒ । कारेभ्य॑ + । (१६अ० २७क०) कुल॑-
लेभ्यः । भकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम् । (२४अ०
४०क०) क॒र्णो ग॑र्दभः । (१६अ० ८५क०) कुम्भो॑ वि॒निष्ठः॑ । भका-
रादाविति किम् । अग्निषु॑ ॥

स्विति चानतौ ॥ १४ ॥

सु इत्येतस्मिंश्च विभक्तिप्रत्ययेऽनताववग्रहो भवति । यथा
(१२अ० ३१क०) अप॒स्वित्य॒प् । सु । अग्ने॑ । सधि॑ + । (१७अ०
४१क०) अभि॑ । प्र॒ इहि॑ । निः । द॒ह । ह॒त्स्विति॑ ह॒त् । सु ।
अनताविति किम् । ऋ॒तु । अग्निषु॑ । (१७अ० १३क०) स्रुषु॑ ।
विभक्तीति किम् । (८अ० १८क०) असुम् । ऋस्वव्यञ्जनाभ्या-
मिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । ताभ्यामिति किम् । यासु॑ ॥

वर्णसङ्ख्येऽन्यतरतः ॥ १५ ॥

वर्णसमासः सङ्ख्यासमासश्चान्यतरतो विकल्पेनावगृह्यते ।
वर्णसमासो भवति यथा (२४ अ० २ क०) धम्मरोहितेति धम्म । रोहितः । कर्कशु रोहितेति कर्कशु । रोहितः ।
संख्यासमासो भवति यथा (१८ अ० २४ क०) पञ्चदशेति पञ्च ।
दश । तयोदशेति त्रयः । दश ॥

अनुदात्तोपसर्गं चाख्याते ॥ १६ ॥

अनुदात्त उपसर्गोऽस्येत्यनुदात्तोपसर्गमाख्यातं तस्मिन्नव-
ग्रहो भवति । यथा (२५ अ० ३७ क०) यत् । अश्वाय । वासः ।
उपस्तृणन्तीत्युप । स्तृणन्ति । (२५ अ० ३२ क०) अभि ।
गूलम् । निहतस्येति नि । हतस्य । अवधावतीत्यव । धावति ॥

गिरिचशयोः ॥ १७ ॥

गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रययोः प्रत्यययोः परयोः । यथा
(१६ अ० ३ क०) शिवाम् । गिरिवेति गिरि । त्र । (१६ अ० ४ क०)
गिरिशेति गिरि । श । अच्छ । वटामसि ॥

इवकाराम्नेडितायनेषु च ॥ १८ ॥

इवकार आम्नेडित अयन एतेषु सप्रत्ययेषु परभूतेषु
अवग्रहो भवति । इवे यथा (२० अ० ७० क०) जुचूवेति
मुचि । इव । कृतम् । चम्बूवेति चम्बू । इव । सोमः ।
कारे यथा । (२२ अ० ७ क०) हिङ्गारायेति हिम् । काराय ।
(१८ अ० १७ क०) वषट्कारेभिरिति वषट् । कारेभिः ।
आहुतीरित्या । हुतीः । आम्नेडिते यथा (२७ अ० ४१ क०)
यज्ज्ञायज्ज्ञेति यज्ज्ञा । यज्ज्ञा । वः । (१५ अ० २६ क०)
सठः समिति सम् । सम् । इत् । (३६ अ० १२ क०) यतोयत्-

इति यत् + । यतः । अयने यथा (२२अ० ७क०) आर्यना-
येत्या । अर्यनाय । (२२अ० ७क०) प्रायनायेति ॥ अर्यनाय ॥

एकात्ममौची ॥ १६ ॥

एकशब्दात्परः समौचीशब्दोऽवगृह्यते । यथा (१२अ०
२क०) शिशुम् । एकम् । समौचीइति सम् । ईची । एका-
दिति किम् । (११अ० २८क०) स्वविदेति स्वः । विदा । समौ-
चीइति समौची । उरसा । लना ॥

त्वायवः शय्योर्बहिर्वास्त्रयुं मृगमयीं सुम्न-
याऽऽश्रया साधुया धृष्ण्या विशालमनुया ॥२०॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । त्वायवो यथा
(२०अ० ७८क०) सुताः । इमे । त्वायवइति त्वा । यव + ।
शय्योर्यथा (३अ० ४२क०) शिवम् । श्रमम् । शय्योरिति
शम् । योः । बहिर्वा यथा (५अ० ११क०) इदम् । अहम् ।
तप्तम् । वाः । बहिर्वेति बहिः । धा । यज्ज्ञात् । अस्त्रयुंयथा
(११अ० ११क०) अग्निम् । भरन्तम् । अस्त्रयुमित्यस्त्र । युम् ।
मृगमयींयथा (११अ० ५६क०) महीम् । मृगमयीमिति मृत् ।
मयीम् । योनिम् । अग्नये । सुम्नया यथा (१२अ० ५४क०)
धीराः । देवेषु । सुम्नयेति सुम्न । या । आश्रया यथा (१३अ०
८क०) तव । अमास + । आश्रयेत्याशु । या । साधुया यथा
(१४अ० १क०) आ । सीद् । साधुयेति साधु । या । धृष्ण्या
यथा (२७अ० ३७क०) चित् । वज्रहस्तेति वज्र । हस्त ।
धृष्णुयेति धृष्णु । या । महाः । विशालंयथा (१४अ० ८क०)
हृष्टि + । विशालमिति वि । शालम् । पुरुषः । अनुया यथा
(१५अ० ६क०) अह + । अनुयेत्यनु । या । आत्रया । रात्रीम् ।
उज्जिजा । वसुभ्यइति वसु । भ्यः ॥

मृगयुमुभयादतोऽपामार्गकिम्पूरुषमिति च

॥ २१ ॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । मृगयुयथा (३० अ० ५ क०) मृत्यवे । मृगयुमिति मृग । युम् । उभयादतो यथा (३१ अ० ८ क०) ये । के । च । उभयदेतुऽइत्युभय । देतः । अपामार्गं यथा (३५ अ० १० क०) अपामार्गं । अपमार्गेत्यपामार्गं । त्वम् । अस्मत् । किम्पूरुषयथा (३० अ० १४ क०) पर्वतभ्यः । किम्पूरुषम् । किम्पूरुषमिति किम् । पुरुषम् ।

पारावतानाग्निमारुताश्चेति जातूकर्ण्यस्य

॥ २२ ॥

पारावतान् आग्निमारुता इत्येते पदे सावग्रहे भवतो जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन । यथा (२४ अ० २५ क०) अङ्गे । पारावतान् । (२४ अ० ७ क०) कल्पापाः । आग्निमारुताऽइत्यग्नि । मारुताः । जातूकर्ण्यस्येति किम् (२४ अ० ७ क०) पारावतान् । आग्निमारुताः ॥

अधीवासमित्येके ॥ २३ ॥

अधीवासमित्येतत्पदेके आचार्याः सावग्रहं कुर्वन्ति । (२५ अ० ३७ क०) अधीवासमित्यधि । वासम् । या । हिरण्यानि । एक इति किम् । अधीवासम् (२५ अ० ३७ क०) ॥

प्रतिषेधेन वग्रहः ॥ २४ ॥

“समासेऽवग्रहः” इति योऽवग्रहाधिकारः कृतस्तस्यायमपवादः । प्रतिषेधवाचिना नञा निपातेन सह समासे सति अवग्रहो न भवति । यथा (११ अ० २१ क०) न रक्षसा । अरक्षसा । मनसा । (११ अ० ४४ क०) न इरा । अनिराः ।

अमोवाः। निषीदेद् । अत्र “नलोपो नञः” इति नकार-
लोपः । “तस्मान्मुडचि” इति नुडागमः । प्रतिषेधेनेति किम् ।
(१अ० २८क०) अनिशितइत्यनि । शितः। अस्ति॥

उत्तरेण चाकारेण ॥ २५ ॥

प्रतिषेधवाचिनो नञ्निपातादुत्तरेण चाकारेण सह
समासेऽप्यग्रहो न भवति । यथा (१६अ० १४क०) अनात-
ताय धृषवे । (२७अ० ७क०) अनाधृष्यः । जातवेदाइति
जात । वेदाः ॥

द्वापूर्वम् ॥ २६ ॥

धापदपूर्वं समासपदं नावगच्छते । यथा (१७अ० २५क०)
द्वादेश । (१४अ० १८क०) द्वाविंशः । (१७अ० २५क०)
द्वाविंशत् ॥

सङ्ख्यापूर्वञ्च धा ॥ २७ ॥

सङ्ख्यापूर्वपदो धापदोत्तरपदः समासो नावगच्छते । यथा
(८अ० ५५क०) अष्टधा । दिवम् । (२३अ० ५०क०) कति ।
होमासः । कतिधा । समिद्धइति सम् । इदः । सङ्ख्यापूर्व-
इति किम् । (५अ० ११क०) इदम् । अहम् । तप्तम् । याः ।
बहिर्बहिर्बहिः । धा ॥

इन्दानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि

॥ २८ ॥

इन्दसमासपदानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि
नावगच्छन्ते । यथा (७अ० ८क०) अयम् । वाम् । मित्रा-
वरुणा । (७अ० ३०क०) इन्द्राग्नीव्यागतम् । (२अ० १५क०)
अग्नीषोमयोः । उज्जितिम् । इन्दानीति किम् । (१अ० ८क०)

अङ्गुलमसि । हविर्हानमिति हविः । धानम् । स्वरास्तपूर्व-
पदानौति किम् । (४अ० ८क०) ऋक्सामयोरित्यृक् ।
सामयोः । शिल्पे ॥

तद्धिते चैकाक्षरवृद्धांनिहिते ॥ २८ ॥

समासादुत्तरकालं तद्धिते उत्पन्नेऽवग्रहो न भवति यत्र
तद्धितजनितेवैकाक्षरे पूर्वपदे हविर्भवति । यदि च तत्पूर्व-
पदेन सह अनिहितं भवति अव्यवहितं भवति यदि पूर्वपद-
वृद्धा उत्तरपदमव्यवहितं भवतीत्यर्थः । यथा (११अ० ७क०)
चंद्रभेन कन्दसा । (२०अ० ८क०) मे । भागः । सौभाग्यं
पमः । तद्धित इति किम् । (२३अ० ३१क०) गायत्री ।
विष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रि । स्तुप् । (२५अ० १४क०) सुभगेति
सु । भगा । एकाक्षरवृद्धाविति किम् । (२४अ० ३१क०)
मयुः । प्राजापत्य इति प्राजा । पत्यः । अनिहित इति
किम् । साम्राज्यमिति साम् । राज्यम् । अत्र पूर्वपदोत्तरपद-
योर्व्यञ्जनेन व्यवधानं कृतम् ॥

अञ्चतिसहस्रोः क्लोपे ॥ ३० ॥

अञ्चतेर्हानोः सहस्रेषु कल्पत्यलोपे सति अवग्रहो न
भवति । अञ्चतेर्न भवति यथा (१८अ० २क०) प्राङ् । (१०अ०
२८क०) प्रव्यङ् । सहस्रेः खल्वपि यथा (१८अ० ३६क०) ऋत-
धाम्ना । (१७अ० ३६क०) दुष्टावुनः पृतनाषाट् । अञ्चतिसह-
स्रोरिति किम् । (२७अ० १२क०) सुकदिति सु । कत् । देवः ।
सविता । क्लोप इति किम् । (१८अ० ५०क०) आद्येत्या ।
अथ । जानु । (१८अ० ६२क०) पृतनासंख्यायेति पृतना ।
संज्ञाय ॥

अनुरसुभ्याम् ॥ ३१ ॥

उह सु इत्येताभ्यां परयोरश्चतिसहस्रयोः क्लृप्ते सत्यव-
ग्रहो भवति । यथा (१५अ० २२क०) उहव्यश्चमित्युह ।
व्यश्चम् । अश्चेत् । (१३अ० २क०) सुरुचइति सु । रुचः ।
वेनः । आवः । (२५अ० २३क०) सुप्राडिति सु । प्राड् ।
अजः । अधस्तनयोगस्यापवादः ॥

समिदाभ्यां वत्सरः ॥ ३२ ॥

सम् इदा एताभ्यां परो वत्सरशब्दो नावगृह्यते । यथा
(२७अ० ४४क०) सवत्सरः । अमि । इदावत्सरः । समिदाभ्या-
मिति किम् । (२७अ० ४४क०) परिवत्सरइति परि ।
वत्सरः । इद्वत्सरइतीत् । वत्सरः ॥

प्राग्निभ्यामनिन्धौ प्रश्ने षे ॥ ३३ ॥

प्र अग्नि इत्येताभ्यां प्रक्षिष्टसन्धाववग्रहो न भवति ।
इन्धिदौषावित्यमुन्यातुं वर्जयित्वा । प्रशब्दाद्भवति यथा
(१८अ० २क०) प्राणः । अग्निशब्दाद्भवति यथा (१८अ०
१६क०) आग्नीद्भम् । यत् । सरस्वति । प्राग्निभ्यामिति किम् ।
(१६अ० ३८क०) वीध्रायेति वि । ईध्राय । अनिन्धाविति
किम् । प्रेहइति प्र । इहः । प्रश्नेष इति किम् । (२२अ०
७क०) प्रायेणाय । प्रायेणायैति प्र । अयनाय ॥

पाङ्त्वानुद्द्रोऽब्भाय सठंशयात् ॥ ३४ ॥

पाङ्त्वान् उद्द्रः अब्भाय एतानि पदानि संशयाद्भावगृ-
ह्यन्ते । पक्तेः पूर्वपदं त्रायतेरुत्तरपदं, पातेर्वा पूर्वपदं तना-
तेरुत्तरपदम् । तथा उद्द्रः उत् ऊर्ध्वं द्रवतीति उद्द्रः उत्शब्दः
पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरपदम् । यद्वा उत् रातीति उद्द्रः । उत् पूर्व-
पदं रातेरुत्तरपदम् । तथा अब्भशब्दः अपो बिभर्त्ति धारय

तौत्यब्भः । अपशब्दः पूर्वपदं विभक्तैरुत्तरपदम् । यद्वा । अभ्र-
वभ्रमभ्रचरगत्यर्थाः । इत्यभ्रतेरेवाभ्रम् । एवमेतानि पदानि
पूर्वोत्तरपदसंशयाद्नावगृह्यन्ते । हेतुवचनादन्यत्रापि यच्च
संशयस्तत्रावग्रहो न भवति । यथा (२४अ० २६क०) अन्तरि-
चाय प्राङ्त्वान् । (२२अ० २४क०) अपामुद्गो मासाम् ।
(२२अ० २४क०) अब्र्भाय स्वाहा । एतान्युदाहरणानि पद-
संहिताया अन्यान्यपि यथासंभवसूत्रानि चेति ॥

जनयत्याऽओषधयो वृषायिषत च नास्म-
यमजावयो वलगम् ॥ ३५ ॥

एतानि पदानि नावगृह्यन्ते । यथा (१अ० २२क०) जन-
यत्यै । त्वा । (११अ० ४४क०) ओषधयः । प्रति । मोदध्वम् ।
(१अ० ३०क०) व्या । वृषायिषत । (३अ० ३२क०) नहि ।
तेषाम् । अमा । चन । (३अ० ३२क०) कदा । चन । स्तरीः ।
अमि । (४अ० १७क०) प्रावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ।
ऋस्वयञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्ययः” इत्यस्यापवादः ।
अजावयो यथा (३अ० ४२क०) उपहृता इत्युप । हताः ।
अजावयः । “समासेऽवग्रहः” इत्यस्यापवादः । वलग यथा
(५अ० २३क०) इदमहन्तं वलगपुत्किरामि ॥

समानोऽनश्वमेधे ॥ ३६ ॥

समानशब्दोऽश्वमेधमन्त्रमुक्त्वाऽन्यत्र नावगृह्यते । यथा
(५अ० २३क०) यमे समानः । यमसमानः । अनश्वमेध
इति किम् । (२२अ० ३३क०) समानो यज्ञेन कल्पता ए स्वाहा ।
समान इति सम् । अत्रानः । एकस्मै । हाभ्याम् ॥

वायुरसजातः समुद्रमहीरात्रे विश्वानरो

विश्वामित्रोऽग्र्यणोऽसपत्न्या गोधा गोधूमाऽआशुशु-
 क्षणिन्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावणेभिरशौतम तस्करा
 मस्रसाऽश्वत्थोऽपस्तिर्माकिर्विश्वामित्रो गोपा-
 म्प्रोऽउगमङ्गानि कक्षीवन्तमदधात्यवौरवन्नीहारेण
 प्रावृता घनाघनोऽईदृङ्चान्यादृङ्शूघनासः कुयवं
 कुचरः प्रियङ्गवो नौवाराऽएकादश षोडश चन्द्र-
 माऽआयुवो व्याघ्राऽनड्वान् गविष्ठिरः कपर्दिने
 पुलस्तये निषङ्गिणे कुलालेभ्यः कर्मरिभ्यः पुञ्चि-
 षेभ्यो द्वीप्याय नीप्याय किठं० शिलायैलवदाः
 शूकाराय शूकताय चराचरेभ्यः पारावतान् गोल-
 त्तिकाऽऽखुरजगरो विपन्यवो दाक्षायणाऽआयु-
 धर्ठं० सुरामं बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशर्ठं० सः सुर-
 भिर्नरिष्ठायै ॥ ३७ ॥

वायुरित्यादौनि पदानि नावगच्छन्ते । वायुर्यथा (३३अ०
 ४४क०) वायुः। पूषा स्वस्त्यै१। असजातो यथा (५अ० २३क०)
 यमसजातो निचखाने१। समुद्रं यथा (६अ० २१क०) समुद्रं
 गच्छ स्वाहा१। अहोरात्रे यथा (३१अ० २५क०) अहोरात्रे
 पार्श्वे१। विश्वानरो यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वानराय१।
 विश्वामित्रा यथा (१७अ० ४८क०) विश्वामित्रा शर्म१ यच्छतु१।
 आग्र्यणो यथा (७अ० २०क०) आग्र्यणोऽसि१। असपत्न्या यथा
 (७अ० २५क०) असपत्न्याऽसमनसस्करत्१। गोधा यथा
 २४अ० ३५क०) गोधा कालका१। गोधूमा यथा (१८अ०

१२क०) गोधूमाश्च मे । आशुशुचिर्निर्यथा (११अ० २७क०)
 त्वमाशुशुचिर्निर्यथा । न्यग्रोधो यथा (२२अ० १४क०) न्यग्रोधश्च-
 मसैऽ । पुरोडाशो यथा (२१अ० ५८क०) पचन् पुरोडाशान् ।
 प्रावणेभिर्यथा (१२अ० ५०क०) प्रावणेभिः । सजोषसः ।
 अशीतम यथा (२अ० २०क०) अग्नेऽदव्यायोऽशीतम ।
 तस्करा यथा (११अ० ७७क०) तस्कराऽऽत । मच्छसा यथा
 (११अ० ७८क०) सर्वन्तस्मस्मात्कुह । अश्वत्थे यथा (११अ०
 ७८क०) अश्वत्थे वो निषदनम् । उपस्तिर्यथा (११अ० १०१क०)
 उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम् । माकिर्यथा (१३अ० ११क०) अग्ने
 माकिष्टे व्यथिः । विश्वामित्रो यथा । (१३अ० ५७क०)
 विश्वामित्रऽष्टभिः । गोपां यथा (३अ० २३क०) गोपामृतस्य
 दीदिवम् । प्रउगं यथा (१५अ० ११क०) प्रउगमुक्तमव्य-
 थायै । अङ्गानि यथा (१८अ० ३क०) अङ्गानि च मे । कची-
 वन्तं यथा (३अ० २८क०) कुचीवन्तं यऽश्वौ शिजः । अदधा-
 दयथा (१८अ० ७७क०) अश्वहामनृतेऽदधात् । पवीरवद्यथा
 (११अ० ७१क०) लाङ्गलं पवीरवत् । नौहारेण प्राहता यथा
 (१७अ० ३१क०) नौहारेण प्राहता । हे पदे अनन्तर्हितं यथा
 (१७अ० ३३क०) घनाघनऽक्षोभणः । (१६अ० ८१क०) ईदृङ्
 चान्तादृङ् । हे पदे यथा (१७अ० १४क०) सिन्धोरिव प्राध्वने
 शूघनासः । कुयं यथा (१८अ० १०क०) कुयं वक्ष मे ।
 कुचरो यथा (५अ० २०क०) मृगो न भौमः । कुचरो गिरिष्ठाऽ ।
 प्रियङ्गवो यथा (१८अ० १२क०) प्रियङ्गवश्च मे । नीवारा
 यथा (१८अ० १२क०) नीवाराश्च मे । एकादश यथा (१८अ०
 २४क०) एकादश च मे । षोडश यथा (१८अ० २५क०) षोडश
 च मे । चन्द्रमा यथा (३३अ० ८०क०) चन्द्रमाऽप्रभु । आयुवो
 यथा (१८अ० ३८क०) आयुवो नाम । व्याघ्रा यथा (१५अ०

१७क०) व्युष्ठा इतिः । अन्डान्यथा, (२८अ० ५८क०) अन्डान्-
 नुधोरामी । गविष्ठिरो यथा (१५अ० २५क०) गविष्ठिरो
 नमसा । कपर्दिने पुलस्तये यथा (१६अ० ४३क०) नमः- कप-
 दिने च पुलस्तये । इ पदे यथा (१६अ० २०क०) निष्क्रिणे ।
 (१६अ० २७क०) कुलालेभ्यः । (१६अ० २७क०) कुर्मारेभ्यः । इ
 पदे अन्तर्हिते यथा (१६अ० २७क०) नमः कुलालेभ्यः ।
 कुर्मारेभ्यः । पुञ्जिष्ठेभ्यो यथा (१६अ० २७क०) पुञ्जिष्ठे-
 भ्यश्च । द्वीप्याय यथा (१६अ० ३१क०) द्वीप्याय च । नौप्याय
 यथा (१६अ० ३७क०) नौप्याय च । किठंशिलाय यथा
 (१६अ० ४३क०) किठंशिलाय च । ऐलवृदा यथा (१६अ०
 ६०क०) ऐलवृदाऽआयुर्ध्व- । शूकाराय शूकताय यथा
 (२१अ० ८क०) शूकाराय स्वाहा शूकताय । चराचरेभ्यो यथा
 (२२अ० २८क०) चराचरेभ्यः स्वाहा । पारावतान्यथा
 (२४अ० २५क०) अङ्गे पारावतान् । गोलत्तिका यथा
 (२४अ० ३७क०) गोलत्तिका तुऽप्सरसाम् । आखुर्यथा
 (३अ० ५७क०) आखुस्ते पशुः । अजगरो यथा
 २४अ० ३८क०) अजगरो वसूनाम् । विपन्यवो यथा (३४अ०
 ४४क०) तद्विप्रसो विपन्यव- । दाक्षायणा यथा (३४अ०
 ५२क०) यदावधन्दाचायणाः । आयुधं यथा (१६अ० ५१क०)
 परमे वृक्षऽआयुधनिधाय । सुरामं यथा (१०अ० ३४क०)
 यत्नुरामं व्यर्षिबः । बृहस्पतिर्यथा । (२६अ० ३क०) बृहस्पते
 ऽप्रति यत् । वनस्पतिर्यथा (२८अ० ३५क०) वनस्पति- शमि-
 तादेवः । नराशठंसो यथा (२८अ० २७क०) नराशठंसस्य
 महिमानम् । सुरभिर्यथा (२५अ० ३५क०) यद्वैमाहुः
 सुरभिः । नरिष्ठायै यथा (३अ० ६क०) नरिष्ठायै भीमलम् ।
 यैश्च हेतुभिरेतानि पदानि नावगच्छन्ते तान् हेतूनन्यपद-

व्याजेन विचिख्यासुराचार्यो वक्ष्यमाणसूत्रैर्वक्ष्यति । येषु च पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो न सन्ति ते जातिवचनाः प्रत्येतव्याः । यथा (१७अ० १२क०) गोधूमपारावतादयः ॥

उत्तम्भनादीन्यादिसठंशयात् ॥ ३८ ॥

उत्तम्भनादीनि पदानि आदिसंशयान्नावगृह्यन्ते । यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्योत्तम्भनमसि । (११अ० ६४क०) उत्त्याय हृहती भव । (२२अ० ८क०) उत्थिताय स्थाहा । एतानि त्रीणि पदान्युदाहरणानि । उत्पूर्वपदानि स्तम्भेत्युत्तरपदं प्रथममुदाहरणम् । तिष्ठत्युत्तरपदं उत्तरे तत्र “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” इति सकारस्य पाणिनिः पूर्वरूपतां विदधाति । अन्ये तु सकारलोपं विदधति । अत उत्तरपदस्यादिसंशयादेतानि पदानि नावगृह्यन्ते । यथैतान्येवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ॥

विशौजा इत्यन्यायसमासात् ॥ ३९ ॥

विशौजा इत्येतत्पदमन्यायसमासान्नावगृह्यते । विडौजा इति प्राप्ते यथा (१०अ० २८क०) विशौजाः । इन्द्रोऽग्निविजौजाः ॥

दित्यौही तुर्यौही पष्ठौही हृदयौपशेनेति च ॥ ४० ॥

एतानि च पदान्यन्यायसमासान्नावगृह्यन्ते । अत्र च “उवर्णं श्रीकारम्” इति श्रीकारे प्राप्ते श्रीकारोऽन्यायसमासजः ॥

दुष्टरो विष्टरो विष्टपो विष्टम्भो विष्टम्भनीम् ॥ ४१ ॥

दुष्टर इत्यादीनि पदानि नावगृह्यन्ते । अत्राचार्येण

कारणन्नोपन्यस्तम् । तत्र तावत् दुष्टरपदं धातुसंशयान्नाव-
गृह्यते । दुरुपसर्गः पूर्वपदन्तरतेः स्तृणातेर्वीत्तरपदमतो धातु-
संशयान्नावगृह्यते । विष्टरादौनि तु अन्वायषत्वसंहितानि ।
अतः षत्वागमोऽपि पदकारेणैकतः ॥

ऊवध्यमुगणाऽउखऽइष्कृतिरिष्कृत्तरिमुद-
रमित्युपसर्गेकदेशलोपात् ॥ ४२ ॥

एतानि पदान्युपसर्गेकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते । तत्र
इष्कृतिः । इष्कृत्तरिमित्यनयोः पदयोर्निरुपसर्गस्य नकार-
लोपान्नावग्रहः शेषाणामुद उपसर्गस्यान्ववर्णलोपान्नावग्रहः ।
ऊवध्यं यथा (१८अ० ८४क०) ऊवड्वातर्ठ० मव्वन्तद्वारात् ।
उगणा यथा (१६अ० २४क०) नमुऽउगणाभ्यः । उखे यथा
(११अ० ६१क०) अभीन्यतामुखे । इष्कृतिर्यथा (१२अ० ७४क०)
इष्कृतिर्नाम वः । इष्कृत्तरं यथा (१२अ० १०१क०) इष्कृत्ति-
रमध्वरस्य । उदरं यथा (२०अ० ८क०) पृथ्वीर्मा राष्ट्रमुदरम् ॥

संस्कृतं० संस्कृतिर्मांस्यचन्याः पूंश्चलमित्य-
नुनासिकोपधत्वात् ॥ ४३ ॥

एतानि पदानि अनुनासिकोपधत्वान्नावगृह्यन्ते । अत्र
च “शब्दे प्रकारादुकारोदयात्” इत्यादिभिः सूत्रैरुपधातु-
नासिकत्वमुक्तम् । यच्चे चानुस्वारः, अतोवाजसनेयिनामुप-
धातुनासिकत्वान्नावग्रहः । काण्वानां तु वक्ष्यमाणसूत्रेण
संस्कृतं यथा (४अ० ३४क०) तन्नौ संस्कृतम् । संस्कृतिर्यथा
(७अ० १४क०) सा प्रथमा संस्कृतिः । मांस्यचन्या यथा
(२५अ० ३६क०) मांस्यचन्याऽऽउखाधाऽ । पूंश्चलं यथा
(३०अ० २०क०) नृमापि पूंश्चलूठं हसीय ॥

अनुस्वारागमत्वादित्येके ॥ ४४ ॥

अनुस्वारागमत्वादेतोरैक आचार्या एतान्येव पदानि
नावगृह्णन्ति । सठं स्तुतम् । सठं स्तुतिः । माण्ड्यवन्थाः ।
पृथ्वलम् । काण्वादीनामयं पाठो बोध्यः ॥

परौत्तोऽवत्तानां सुविताय सन्धिरिति च

॥ ४५ ॥

एतानि पदानि यथायोगं कारणैर्नावगृह्णन्ते । तत्र ताय-
त्परीत्तः । अवत्तानाम् । सन्धिः । एतानि धात्वेकदेशलोपान्ना-
वगृह्णन्ते । सुवितायत्येतत्पदं सुइताय सुगताय वा गृह्यते ।
सुताय प्रजायै वा इति धातुसंशयान्नावगृह्यते । यथा (८अ०
८क०) श्येने परौत्तोऽग्रचरत् । (२१अ० ४३क०) अङ्गादङ्गाद-
वत्तानाम् । (१५अ० २७क०) अग्निः सुदत्तः सुविताय । (१८अ०
८क०) सन्धिश्च मे मपीतिश्च मे । इतिशब्दोऽन्यपदप्रदर्श-
नार्थः । यथैतानि पदानि एतैर्हेतुभिर्नावगृह्णन्ते । एवमन्या-
न्यापि द्रष्टव्यानि । तथा चोक्तम् । आदिमध्यान्तलुप्तानि समा-
सान्यायभास्त्रि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति
च ॥ १ ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ४६ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटस्त्रुनोव्वटेन कृते माढमोदास्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

षष्ठीऽध्यायः ।

अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत् ॥ १ ॥

“स्वरितवर्जमेकोदात्तम्पदम्” इत्यत्र नामाख्यातोपसर्ग-
निपातानां सामान्येन स्वरोऽभिहितः । यथा “नो नो मे
मदर्थः” इत्यादिभिर्नाम्नां विशेषस्वरोऽभिहितः । यथा “वा
घ कमुचित्” इत्यादिस्त्रुवेण निपातानां च विशेषस्वरोऽभि-
हितः । तथा नामाख्यातोपसर्गाणां विशेषस्वरोऽभिहितः ।
अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह । “अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत्”
इति । आमन्त्रितपदवदनुदात्तमाख्यातं पदं भवति । यैरेव
कारणैरनुदात्तमामन्त्रितं भवति तैरेव कारणैराख्यातमपी-
त्यर्थः । “पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थं पादादौ” इत्यामन्त्रित-
स्यानुदात्तत्वमुक्तमिहाऽपि तथैव भवति । एतदुक्तं भवति पूर्व-
पदमाख्यातमनुदात्तमभवति तच्च नानार्थं न भवति । अपादादौ
च भवति पदपूर्वमभवति (१ अ० १ क०) । तद्यथा । मा वस्तेन-
ईशत । (१ अ० १ क०) गौपतौ स्यात् । अनानार्थ इति किम् ।
(२ अ० ६ क०) एहि यज्ज्ञं एहि यज्ज्ञपतिम् । अपादादा-
विति किम् । (१५ अ० ४४ क०) ऋदामां रुचोहं । (१८ अ०
२ क०) सपाव सोममर्द्रभिः ॥

उपसर्ग उपसर्गे ॥ २ ॥

उपसर्गोऽनुदात्तो भवत्युपसर्गं प्रत्यये । एतच्च समासपदे
एव द्रष्टव्यम् । यथा (१५ अ० ५२ क०) सम्मन्त्र्यध्वम् । सम्मन्त्र्या-
ताग्ने पृथः । अत्र समुपसर्ग उपसर्गोऽनुदात्तः । उपसर्ग इति
किम् । (१८ अ० १ क०) प्रथितिः । प्रसितिः ॥

आसेडिते चोत्तरः ॥ ३ ॥

आस्त्रेडिते च पदे उत्तर उपसर्गोऽनुदात्तो भवति । यथा (६अ० १८क०) सठ् स॒मिति॒ सम् । सम् । (३अ० ३४क०) उणो-
पेत्युप । उप । अधस्तनयोगापवादः ॥

कृदाख्यातयोश्चोदात्तयोः ॥ ४ ॥

उदात्ते कृत्यत्यये चाख्याते परभूते उपसर्गोऽनुदात्तो भवति । कृति भवति यथा (१५अ० ४४क०) ख॑ + । व्या । भ॑न्तः । (१५अ० ४७क०) वि॒भ्राज॑मानः स॒गिर॑स्य॒ मध्ये॑ । व्याख्याते भवति यथा (२५अ० २८क०) ये चार्वा॑ते प॒च॒न॒ठं॑ स॒भ्र॑रन्ति । (२५अ० ३३क०) यदू॒र्व॒ध्यमु॒दर॑स्या॒ण्वार्ति॑ । कृदा-
ख्यातयोरिति किम् । (२८अ० १८क०) अनु॒गावोऽनु॑ भ॒गः॑ क॒नीन॑म् । उदात्तयोरिति किम् । (१८अ० १क०) प्र॒यतिः॑ । प्र॒सितिः॑ । (४अ० २क०) शि॒वा॒ं श॒म्भाम्प॑रि॒दधे॑ । यत्र चानु-
दात्तत्वमुपसर्गस्य न भवति । तत्र पृथक्पदत्वमपि भवति । “स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम्” इति परिभाषितत्वात् ॥

नाभ्येकाक्षरस्य स्वरसन्धयेऽकृति ॥ ५ ॥

अभ्युपसर्ग एकाक्षरस्योपसर्गः स्वरात्मके उपसर्ग स्वरसन्धये चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति । अभेः स्वरात्मके भवति यथा (१२अ० ८४क०) अ॒भि । व्या । व॒त्त॒स्व । अभेः स्वरसन्धये अकृति भवति यथा (१०अ० १क०) या॒भि॑ + । मि॒त्राव॑र॒णौ । अ॒भि । अ॒सि॒ञ्च॒न् । (३२अ० ७क०) अ॒भि । ए॒त्तेता॑म् । ‘मने॑सा । एकाक्षरस्य स्वरात्मके भवति यथा (१८अ० ७५क०) वि । आ । अ॒क्र॒रोत् । (१७अ० १६क०) नि । अ॒सी॑दत् । एका-
क्षरस्य स्वरसन्धयेऽकृति भवति यथा (१२अ० १०२क०) स॒त्य-
ध॑र्मा॒ वि आ॒न॒ट । (३१अ० १०क०) यत् । पु॒रुष॑म् । वि । अ॒ट्ट॒धः । अधस्तनयोगापवादः ॥

आ पूतजातयोः ॥ ६ ॥

आ इत्ययमुपसर्गः पूतजातयोः प्रत्यययोर्नानुदात्तो भवति ।
यथा (४अ० २क०) आ पूतः ए॒मि । (१२अ० १३क०) आ
जातो वि॒ष्टा ॥

अधिनिप्रप्रति श्रिताऽत्रिणभानवपचतेषु ॥ ७ ॥

अधि नि प्र प्रति एते उपसर्गाः श्रित अत्रिण भानव
पचत एषु प्रत्ययेषु नानुदात्तो भवति । अधि यथा (२०अ०
३२क०) अधि श्रिताऽ । नि यथा (१७अ० १६क०) विश्व॒न्यु-
त्रिण॑म् । प्र यथा (१५अ० २४क०) प्र॒भानव॑ः । प्रति यथा
(२१अ० ६०क०) प्रति प॒च॒ता गृभी॑षत ॥

उज्जेषमावर्त्तः आपनीफणत्सनिष्यदत्संवतं
प्रयाणं सञ्चरन्तं सठं रभध्वं प्रसितिं विक्र-
मस्वत्येतेष्वनु ॥ ८ ॥

उज्जेषम्, आवर्त्तं, आपनीफणत्, सनिष्यदत्, संवतम्,
प्रयाणम्, सञ्चरन्तम्, सठं रभध्वम्, प्रसितिम्, विक्रमस्व, एतेषु
प्रत्ययेषु अन्वित्ययमुपसर्गो नानुदात्तो भवति । उज्जेषं यथा
(२अ० १५क०) अ॒ग्नीषो॑म॒ग्नो रुज्जि॑ति॒मन॑ज्जेषम् । आवर्त्तं
यथा (२अ० २७क०) सूर्य॑ स्वा॒वृत्त॑मन्वावर्त्तं । आपनीफणदयथा
(८अ० १४क०) प॒थाम॑ङ्गा॒ण्यन्वा॑पनी॒फण॑त् । सनिष्यदयथा
(८अ० १४क०) अ॒नु स॒ठं स॒निष्य॑दत् । संवतं यथा (११अ० १२क०)
व॒रि॒ष्टा॒मनु॑ संवतम् । प्रयाणं यथा (१२अ० ३क०) अ॒नु प्र॒याण॑-
म॒षमो॑ वि॒राज॑ति । सञ्चरन्तं यथा (१३अ० ५क०) म॒मा॒न॒योनि॑-
म॒नु स॒ञ्चर॑न्तम् । सठं रभध्वं यथा (१७अ० ३८क०) इन्द्र॑ठं
स॒खा॒योऽनु॑ सठं र॒भध्व॑म् । प्रसितिं यथा (१३अ० ८क०) त॒ष्ठी-

मनु प्रसितिद्वयानः । विक्रमस्य यथा (१२अ० ५क०) पृथिवी-
मन विक्रमस्य ॥

ओपप्रोदात्ते ॥ ६ ॥

आ उप एतो प्रोपसर्गे उदात्ते प्रत्यये नानुदात्तो भवतः ।
आ यथा (१८अ० ७२क०) आ प्रयातु परावर्तः । (५अ०
१८क०) आ प्रयच्छ दक्षिणात् । उप यथा (३४अ० १८क०)
उप प्रयाहि । (२८अ० २३क०) उप प्रागाच्छसनम् ॥

अभिप्रेक्ष्यपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्वासुषाव ॥ १० ॥

अभि प्रेक्ष्य उपसम्प्रयात प्रत्यातनुष्व आसुषाव एते चाप-
सर्गा यथा ीना नानुदात्ता भवन्ति । यथा (१७अ० ४४क०)
अभि प्रेक्षि । (१५अ० ५३क०) उप सम्प्रयाताग्ने पृथः ।
(१३अ० १०) उदेस्ते तिष्ठ प्रत्यातनुष्व । (१८अ० २क०)
आ सुषाव । द्विगुः ॥

प्रत्ययात्प्रत्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ ११ ॥

यदुक्तम् 'प्रत्यातमाख्यातमामन्वितवत्' इति तस्यायमप-
वादः । आ उपसम्प्रयातमाख्यातं प्रकृतिस्वर भवति । उदात्तपूर्व
भवति यथा (१०अ० ४२क०) पिबन्तु । मदेन्तु । व्यन्तु ॥

उदात्तपदात्तमन्वितादनन्तरम् ॥ १२ ॥

'उदात्तपदात्तमन्वितपटादनन्तरमाख्यातं पटं प्रकृति-
स्वरं भवति' इत्या (८अ० ३८क०) अग्नौ पर्वस्व (२१अ०
२८क०) होतुः ॥

प्रत्ययान्तरादपि ॥ १३ ॥

एकेन पदेन 'उदात्तपदात्तमन्वितपटात्परमाख्यातं प्रकृति-
स्वरं भवति' इत्या (२२अ० ४क०) ब्रह्मवृक्षश्चान्ध्यामि ।

(१८अ० ६०क०) देवाः । मधुस्थानाः । विदः । रूपम् । अस्य ।
अपिशब्देन विकल्पो ज्ञेयः । कचिद्भवति कचिन्न भवति ।
यथा । (३अ० २८क०) इडे । आ । इडि ॥

यद्वृत्तोपपदाच्च ॥ १४ ॥

यदो वृत्तं यद्वृत्तं सर्वविभक्त्यन्तं सर्वप्रत्ययान्तं च गृह्यते ।
यत् । यम् । येन । यतः । यथा । यत्र । यदि । इत्यादि । यद्वृत्तोपपदात्परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । (१५अ० ४८क०)
यमाहुर्मनवस्तोर्णवहिपम् । (१५अ० ४८क०) येन ऋषयस्त-
पसा सुवसायन् । (३अ० १४क०) यतो जातोऽश्वरो चथाः ।
(८अ० २८क०) यथाऽयं वायुरेजति । (१८अ० ५८क०) यत्र ऽक्त-
ष्यो जजग्मुः । (२०अ० १५क०) यदि दिवा यदि नक्तम्-
नाप्सि चक्षुः । अत्र सर्वत्र यदि यद्वृत्तस्याख्यातपदेन सह
सम्बन्धो भवति तदेवाख्यातपदं विक्रियते न तु सन्निधिसा-
त्वेन । यथा (२०अ० १७क०) यदेकस्याधिधर्मिणि तस्यावय-
जनमसि । तथा चोक्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्यस्यार्थ-
तस्य तत् । अर्थतो ह्यममर्थानामानन्त्यमकारणमिति ॥

हेत्यु ॥ १५ ॥

हिगच्छाच्च परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा (११अ०
५०क०) आपो हिष्ठा मयिमुवन् ॥

उत्तरेश्च ॥ १६ ॥

उत्तरेश्च हिगच्छे आख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा
(७अ० ८क०) इन्द्रो वा मुनान्ति हि ॥

नेत् ॥ १७ ॥

नेद्वित्यस्मान्निपातसमाहारात्परमाख्यातपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । यथा (२३० १७क०) ण॒ षनेत्त्वदप॑चे॒ते या॑ते ॥

समनसस्करत् ॥ १८ ॥

करदित्येतदाख्यातं पदं समनस इत्येतत्पूर्वं प्रकृत्या
भवति । यथा (७अ० २५क०) अ॒म॒प्र॒क्ताऽ॒ सम॑नस॒स्कर॑त् ।
समनस इत्येतत्पूर्वमिति किम् । (२१अ० २२क०) स॒त्त॒वे
भ॑ष॒जं कर॑त् ॥

द्वयोः पूर्वठ० समुच्चये ॥ १९ ॥

द्वयोराख्यातयोः समुच्चयेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं पदं
प्रकृत्या भवति । समुच्चयो नाम द्वयोराख्यातयोरैकस्मिन्नर्थं
समाविशः । यथा (११प्र० २०क) श॒र्म॑ च॒ स्याऽ॑ । व॒र्म॑ च॒ स्याऽ॑ ।
(८अ० २२क०) श॒र्म॑ च॒ व॒च्च॑ परि॒ च॒ व॒च्च॑ ॥

वा विचारणे ॥ २० ॥

द्वयोराख्यातयोर्विचारणेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातम्
प्रकृत्या भवति । वा शब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति । संज्ञ-
ताया प्रायशः छटाहरणानि न लभ्यन्ते । रूपोटाहरणानि तु
दीयन्ते । देवदत्तो भुङ्क्ता वा यज्ञदत्तो वा भुङ्क्ताम् ॥

अहविनियोगे ॥ २१ ॥

द्वयोराख्यातयोर्विनियोगेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं
प्रकृत्या भवति । अहशब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति ।
विनियोगो नाम द्वयोः पुरुषयोरैकस्मिन् कर्मणि एकस्य पुरु-
षस्य सम्बन्धः । अन्यस्मिन् कर्मण्यपरस्य सम्बन्धः । रूपोटाहर-
णान्दीयते । यथा “देवदत्तोऽहं ग्रामं गच्छतु” यज्ञदत्तोऽहं गाः
पालयतु ॥

एवावधारणे ॥ २२ ॥

द्वयोराख्यातयोरवधारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति । एवशब्देन चाख्यातयोर्योगो भवति । अवधारणं नाम द्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्च कर्त्तारिकस्मिन् कर्मस्थे कः कर्त्ताऽवधिप्रयते परस्मिन्नन्यः । यथा देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव भुङ्क्ताम् ॥

उपपदाप्रयोगेऽपि च ॥ २३ ॥

च वा ह अह एव एतानि च प्रभृतीनि यान्युपपदानि उक्तान्याख्यातस्य विकारीणि तेषामर्थो यदि कश्चिदवगम्यते । तथा चोक्तम् । उपसर्गात्परो यस्तु पदादिरपि दृश्यते । उच्चस्थानास्थितो यत्र गुरुं तत्रैव कारयेत् । इति तदा एतेषामुपपदानामुच्चारणेऽपि आख्यातं न विक्रियते । तथा रूपोदाहरणम् । सुखं भवथ । पवित्रकं भवथ । चण्डोऽत्र लुप्तः । इत्यभूतानि कन्दस्युदाहरणानि दृष्टव्यानि ॥

परोपापावप्रतिपर्यन्वप्यल्यध्याङ्प्रसृन्निर्दु- रुन्निविस्त्रभि ॥ २४ ॥

परा उप अथ अथ प्रति परि अनु अपि अति अधि आङ् प्र मम् निर दुर् उद् नि वि सु अभि एते विंशतिरुपसर्गाः प्रकृतिस्वरग भवन्ति । अस्य चोपसर्गस्य “उपसर्गे उपसर्गे” इत्यादिः कः पुरस्तादपवादो द्रष्टव्यः । प्रकृतिस्वरस्तु व्याकरणपाठितोऽत्र गृह्यते । तथा च तत्त्वम् । “निपाता आद्युदात्ताः” “उपसर्गाश्चाभिजज्ञम्” इति । तथा चोक्तम् । एकारोऽथ चकारो वा रेका दोर्घपरेषु च । समुपसर्गस्ये तष्टेद्गुरुधे न संशयः ॥ १ ॥ उक्तानामुपसर्गाणामनियमुपसर्गगुरु । यथा (३५० ५३क०)

अनु योजान्विन्द ते हरी । विंशतेरुपसर्गणामुक्ता एकाक्षरा
नव । आद्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तस्वभीत्ययम् ॥

द्विस्पर्शम् ॥ २५ ॥

हो स्पर्शौ यस्मिन् पदे तद्विस्पर्शं पदम् । अधिकारस्त्व-
मेतत् ॥

वेत्तु वित्त्वाऽस्मद्द्वयक्पात्तमभित्यम् मृत्ति-
काङ्गन्दात्तठ० समाववर्त्यृड्विर्द्विराध्याऽअर्द्ध-
शुद्धवृद्धनतानिषस्वस्विन्नान्नसन्नाश्च ॥ २६ ॥

एतेषु पदेषु हो स्पर्शौ भवतः । वेत्तु यथा (१अ० १८क०)
प्रति त्वा पर्वती वेत्तु । हो तकारौ संयोगः । वित्त्वा यथा ।
(२अ० २१क०) वित्त्वा गातुर्मित । हो तकारौ वकारश्च संयोगः,
अस्मद्वाक् यथा (७अ० ३८क०) अस्मद्वाग् वावृधे । पात्तं यथा
(७अ० २४क०) आसन्ना पात्तज्जनयन्त देवाः । हो तकारौ
रेफश्च संयोगः । अभित्यं यथा (४अ० २५क०) अभित्यन्दे वम् ।
हो तकारौ यकारश्च संयोगः । मृत्तिका यथा (१८अ० १३क०)
अस्मा य मे मृत्तिका च मे । हो तकारौ संयोगः । हुं यथा
(१२अ० ७क०) विमुच्यद्भूमघ्नरा देवयानाः । दकारधकारौ
वकारश्च संयोगः । दात्तं यथा (१अ० ६क०) सोमस्य दात्तमेसि
स्वाहा । हो तकारौ रेफश्च संयोगः । समाववर्त्ति यथा (२०अ०
५३क०) ममाववर्त्ति पृथिवी । रेफो हो तकारौ संयोगः ।
ऋद्धिर्यथा (८अ० ८२क०) मवस्य ऋद्धिरसि । दकारधकारौ
संयोगः । वृद्धिर्यथा (१८अ० ४क०) वृद्धश्च मे वृद्धश्च मे । दकार-
धकारौ संयोगः । अराद्धेय यथा (३०अ० ८क०) अराद्धराऽएदि-
धिषुः पतिम् । दकारधकारौ यकारश्च संयोगः । अर्द्धो यथा

(१७अ० २क०) अन्तश्च पराहश्चैता मे । रेफदकारधकारः
 संयोगः । शुद्धो यथा (२४अ० ३क०) शुद्धबालः मूर्धशुद्धबालः ।
 दकारधकारौ संयोगः । बुद्धो यथा (२२अ० ७क०) प्रबुद्धाय
 स्वाहा । दकारधकारौ संयोगः । नक्तं यथा (१३अ० २८क०)
 मधु नक्तमुतापसः । हो ककारौ तकारश्च संयोगः । निषस्यो
 यथा (२२अ० ८क०) निषस्याय स्वाहा । हो णकारौ संयोगः ।
 खिन्नो यथा (२०अ० २०क०) खिन्नः स्नातो मलादिव । हो
 नकारौ संयोगः । अन्नं यथा (११अ० ८३क०) अन्नपतऽन्नस्य ।
 हो नकारौ संयोगः । सन्नो यथा (८अ० ६६क०) मन्त्र
 सिन्धुः । हो नकारौ संयोगः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्य
 प्रायशोऽपवादभूतमेतत् सूत्रम् ॥

न क्षवचिश्चिसतयेम्यस्वैकम् ॥ २७ ॥

क्ष व चि श्वि स त य एतेभ्यः परस्परशब्दो न हिरुच्यते
 एकमेव व्यञ्जनं भवति । क्ष यथा (१०अ० ८क०) क्षत्रस्य योनि-
 रसि । व यथा (१०अ० ८क०) वृत्र वधेत् । चि यथा (७अ०
 ४२क०) चित्रं देवानाम् । श्वि यथा (२४अ० ३६क०) श्वित्रश्चा-
 दित्यानाम् । स यथा (८अ० ५२क०) मन्त्रस्यऽवृद्धिः । त
 यथा (१३अ० ३१क०) तत्र गच्छ । य यथा (१३अ० ३१क०)
 यत्र पूर्वे परेताः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्यायमपवादः ॥

ईध्रायवाध्रीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥ २८ ॥

ईध्राय वाध्रीनस उद्रः एते स्पर्शाः संयोगादयो न हिरु-
 च्यन्ते । चरद्रव्यवचनायेद्भवन्ति । ईध्राय यथा (१६अ० ३८क०)
 नमो वीध्राय च । धकाररफौ यकारश्च संयोगः । वाध्रीनसो
 यथा (२४अ० ३६क०) वाध्रीनसस्ते । रेफधकारौ रेफश्च संयोगः ।

सद्रो यथा (२४अ० ३७क०) अपामुद्रो मासाङ्कश्चपः ।
चरद्रव्यवचना इति किम् । (२४अ० २१क०) समुद्राया शिश-
मारान् । अत्र समुद्रशब्देन पाथिवः समुद्र उच्यते ॥

उपोत्थित उत्तम्भनमुत्तभानोत्थायोत्थिता-
येति त्रीणि ॥ २६ ॥

उपोत्थितः उत्तम्भनम् उत्तभान् उत्थाय उत्थिताय एतेषु
पदेषु त्रीणि स्पर्शास्थानि व्यञ्जनानि भवन्ति । उपोत्थिता
यथा (८अ० ५५क०) क्रियायोपोत्थितोऽसुरः । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्तम्भनं यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्यो-
त्तम्भनम् । त्रयस्तकाराः संयोगः । उत्तभान् यथा (१७अ०
७२क०) दिवमुत्तभान् तेजसा । त्रयस्तकाराः संयोगः ।
उत्थाय यथा (११अ० ६४क०) उत्थाय ब्रह्मती भव । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्थिताय यथा (२२क० ८क०) उत्थिताय
स्वाहा । द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः ॥

बहिरङ्क्ताम्भद्रेण पृङ्क्तं पङ्क्तिः सम-
ङ्धि परिवृङ्धि पाङ्चानिति दावनुनासिकौ
पूर्वावारपन्तीवर्जमिति च ॥ ३० ॥

बहिरङ्क्ताम्भद्रेण पृङ्क्तम् पङ्क्तिः समङ्धि परिवृङ्धि
पाङ्चान् । एवं, जातीयकेषु स्पर्शात् पूर्वौ दावनुनासिकौ
उकारौ भवतः । आरपन्तीशब्दं वर्जयित्वा : बहिरङ्क्तां यथा
(२अ० २२क०) सम्बहिरङ्क्ताम् । पृङ्क्तं यथा (८अ०
४क०) सम्पांभद्रेण पृङ्क्तम् । पङ्क्तिरिति (१४अ० १७क०)
पङ्क्तिश्चन्दः । समङ्धि यथा (१२अ० ४१क०) पर्यसा
समङ्धि । परिवृङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) परि वृङ्धि

हरमा । पाङ्चान्यथा (२४अ० २६क०) अन्तरिक्षाय पाङ्ङ्-
वान् । आरण्तीवर्जमिति किम् (२२अ० ३क०) ऋतस्य
सामे त्वरमारपन्ती ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ३१ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूचे

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इत्यनन्दपुरवास्तव्यवज्जटसूतुनोव्यटेन कृते मातृमोदाख्ये

प्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथावसानानि ॥ १

अथशब्दोऽधिकारार्थः । पदावसानान्यधिकृतानि वेदि-
तत्त्वानि । पदान्तस्थितिकरणस्यादेश यः सन्धिः स उच्यत इति
यावत् ॥

कण्ठास्त्रमेकारेण परिगृह्णीयात् भुतवर्जम् ॥२॥

कण्ठो ऋसोऽकारो दीर्घाकारः स्त्रस्त्रमेकारेण परि-
गृह्णीयात् भुतमाकारं वर्जयित्वा । यथा (१५० ६क०) यच्छ्रु-
पश्च । पश्चेति पश्च । (३३अ० ६क०) द्रविणस्युविपन्थया ।
विपन्थयेति विपन्थया । भुतवर्जमिति किम् । (२२अ० ४६क०)
विवेक्षा ३ इति विवेक्षा ॥

द्वैवर्णमीकारेण ॥ ३ ॥

द्वैवर्णमीकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (१५० १क०) पशून्

पाहि । प्रहोति पाहि । (७अ० १०क०) अखिना सन्तावती ।
सन्तावतीति सू । नृतावती ॥

उवर्णं वकारेण ॥ ४ ॥

उवर्णं वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (३३अ० १२क०)
तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सुन्विति सन्तु ॥

औकारं च ॥ ५ ॥

औकारं च वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (८अ० ३०क०)
अभिषिञ्चाम्यसौ । असावित्यसौ ॥

ऋस्वकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमरिफितं

विट्त्वा ॥ ६ ॥

विसर्जनीयान्तम्यदं ऋस्वाकारोपधं रिफितं यन्न भवति
तद्विट्त्वा परिगृह्णीयात् । यथा (३अ० १५क०) होता यजि-
ष्ठोऽश्वरेष्वीड्डा + । ईडा इदतीडा ÷ । (३अ० १६क०) शुक्र-
न्दुद्वेऽश्वयः । अक्रय इत्यक्रयः । अरिफितमिति किम् ।
(१३अ० ३क०) सुतश्च योनिमसतश्च वि व + । वरिति वः ।
मुरुचो वेनश्चावः । आवरित्यवः ॥

दीर्घकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमेकारान्तमैका-

रान्तं भूतं प्रगृह्यं च ॥ ७ ॥

दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्विट्त्वा परि-
गृह्णीयात् । एकारान्तमैकारान्तं भूतं प्रगृह्यं च । एतानि च
पदानि विट्त्वा परिगृह्णीयात् । दीर्घाकारोपधं विसर्जनी-
यान्तमुदाहरणं यथा (३अ० १५क०) यतो जातोऽश्वरो चथाः ।
अरो चथा इत्यरो चथाः । एकारान्तं यथा (३अ० ११क०)
मन्त्रं वोचेमानये । अग्नय इत्यग्नये । ऐकारान्तं यथा

(३२० १३क०) उभा राधसः सह मादयद्यै । मादयद्यै
इति मादयद्यै । प्लुतं यथा (२३अ० ४८क०) भुवनमा
विवेशा३ । विवेशाइति विवेशा३ । प्रगृह्यं यथा (३३अ०
५क०) अन्यान्यवत्समुपधापयेत् । धापयेतेइति धापयेत् ॥

श्रीकारान्तञ्चैके ॥ ८ ॥

श्रीकारान्तं च पदमेके आचार्या विवक्ष्या परिगृह्णन्ति ।
यथा (८अ० ३०क०) अभिषिञ्चाम्यसौ । असाइत्यसौ । एक
इति किम् । अमावित्यसौ ॥

भाव्युपधं च रिदिसर्जनीयान्तानि रक्तेण

॥ ९ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् । भाव्युपधं रिदिसर्जनीयान्तं
रिक्तविसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्रक्तेण परिगृह्णीयात् ।
यथा (१३अ० ४३क०) अग्निमौडे पूर्वाचान्नमोभिः । नमो-
भिरिति नमो- । भिः । (३३अ० ५८क०) सध्रुक्कः । करिति
कः, (१३अ० ३क०) सतस्र योनिमसतश्च विदः । वरिति
वः ॥

प्रथमान्तन्तृतीयेन ॥ १० ॥

प्रथमान्ताः कचटतपाः तृतीयान्ता गजडदवाः वर्गप्रथ-
मान्तं पदं स्ववर्गतृतीयेन वर्णेन परिगृह्णीयात् । यथा (२१अ०
२क०) विश्वो देषाँसि प्र मुमुग्ध्यन्त । अन्मदित्यन्त ।
(१७अ० ८८क०) समस्रुत्वमानत् । आनडित्यान्त ॥

उत्तमान्तमुत्तमेन ॥ ११ ॥

उत्तमान्तं पदमुत्तमेनैव परिगृह्णीयात् । यथा (२०अ०
८१क०) वर्त्ति रुद्रा नृपाय्यम् । नृपाय्यमिति नृपाय्यम् ॥

दृङ् दृङ्गिः ॥ १२ ॥

इत्युक्तार्थम् ।

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे
सप्तमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवञ्चसूत्रनोव्वटेन कृते माहमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्यामः ॥

अथातःशब्दादुक्तार्था वर्णा यस्मिन् समाम्नाये पठ्यन्ते स
वर्णसमाम्नायस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा समाधानार्थम् ॥

तत्र खराः प्रथमम् ॥ १ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । तद्यथा । अइति । आइति ।
आइइति । इइति । ईइति । ईइइति । उइति । ऊइति । ऊइ-
इति । ऋइति । ॠइति । ॠइइति । लइति । लृइति । लृइ-
इति ॥

अथ सन्ध्यक्षराणि ॥ २ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । एइति । ऐइति । ऐइइति ।
ओइति । औइति । औइइति । औइइति । औइइइति ॥

इति खराः ॥ ३ ॥

व्याख्याता इति सूत्रशेषः ॥

अथ व्यञ्जनानि ॥ ४ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । तद्यथा । किति खिति गिति

घिति डिति कवर्गः । चिति छिति जिति भिति जिति चवर्गः ।
 टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः । तिति थिति दिति
 धिति निति तवर्गः । पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः ॥

इति स्पर्शाः ॥ ५ ॥

व्याख्याताः इति सूत्रशेषः ॥

अथान्तस्थाः ॥ ६ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । यिति रिति लिति विति ॥

अथोष्माणः ॥ ७ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । शिति षिति सिति हिति ॥

अथायोगवाहाः ॥ ८ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । अकारादिना वर्णसमाम्नायेन
 सहिताः सन्त एते वह्न्यात्मलाभं प्राप्नुवन्त्ययोगवाहाः ।
 तथाहि ॥

५क इति जिह्वामूलीयः ॥ ९ ॥

इति ककारपूर्वं जिह्वामूलीयं दर्शयति तथा ॥

५प इत्युपधानीयः ॥ १० ॥

इति पकारपूर्वमुपधानीयं दर्शयति एवमन्यत्रापि दष्ट-
 थम् ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

इति स्वरपूर्वमनुस्वारं दर्शयति ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १२ ॥

इति स्वरपूर्वं विसर्जनीयं दर्शयति ॥

हुँ इति नासिक्यः ॥ १३ ॥

अयस्कशाखायां प्रसिद्धः ॥

कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः ॥ १४ ॥

इति यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्यका भवन्तीत्येतच्च-
तु र्थाध्याये व्याख्यातम् ॥

एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः ॥ १५ ॥

य एते पञ्चषष्टिवर्णास्ते समस्ता एव तथौलक्षणो ब्रह्म-
राशिः । एत एव कदाचिदानुपूर्वा व्यवस्थिताः सन्त ऋग्यजुः-
मामाख्या भवन्तीत्यर्थः । लौकिक्या अपि वाचोऽयमेवात्मा ।
एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १६ ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादि, एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके
वेदे च प्रतिज्ञाताः । यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादिना ते च
लोके लोकेरनियतदेशकालाः प्रयुज्यमानाः सन्तो दृष्टाः । अतो
वेदे तन्नियमार्थः स्वाध्यायविधिः क्रियते ॥

शुचिना ॥ १७ ॥

स्नानाचमनादिभिः शीचयुक्तेन ब्रह्मचर्यवता त्रैवर्णिकेन
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

शुचौ देशे ॥ १८ ॥

अनुपहतदेशे स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तथा चोक्तम् । हावेतो
वर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं
चाशुचिं हिजः ॥ १ ॥

शूद्रपतितयोरसंश्रावः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

॥ १९ ॥

शूद्रपतितादयो न शृण्वन्ति तथा स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

ज्ञाने ॥ २० ॥

एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वाऽधुना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च परि-
ज्ञाने फलमाह ॥

पौरुष्यम् ॥ २१ ॥

पुरुष आत्मा तस्य विवेकस्य साधकं पौरुष्यं मुक्तिप्रद-
मित्यर्थः ॥

स्वर्ग्यम् ॥ २२ ॥

स्वर्गसाधकञ्च ॥

यशस्यम् ॥ २३ ॥

यशः कीर्त्तिस्तस्याः साधकम् ॥

आयुष्यम् ॥ २४ ॥

आयुषो वर्द्धनम् । यद्देदस्यार्थज्ञाने तन्मुक्तिसाधकं स्वर्ग-
साधकं च भवति ॥

तथा विभक्तिपरिज्ञानम् ॥ २५ ॥

पदार्थज्ञानं तन्मुक्तिसाधकम् । यत्प्रकृतिप्रत्ययादिपरि-
ज्ञानं तत् स्वर्गयश आयुषां साधकमित्ययं विभागो ज्ञातव्य-
द्रष्टव्यः ॥

अथापि भवति ॥ २६ ॥

अयमेवार्थः प्रकृत्या । अन्योऽपि श्लोको भवति, वेदस्याध्य-
यनाहर्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतः ॥

वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानादिभक्तिपदशोऽपि च
॥ २७ ॥

वेदस्य पाठमात्रात्तावद्धर्मो भवति तथा शिष्येभ्यः सम्प्रदा-
नात् । तथा श्रवणात्तथा वर्णपरिज्ञानात्तथाऽक्षरपरिज्ञानात्
विभक्तिपरिज्ञानाच्च पदपरिज्ञानाच्चोत्तरोत्तरं धर्मो भवति ।
इत्येतदेवानुवर्तते ॥

चयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ।

द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनान्येतावान्वर्णसंग्रहः ॥ २८ ॥

शब्दस्वरूपचिन्तकैस्त्रयोविंशतिः स्वरा अकारादय उक्ताः ।
द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनानि कादीनि एतावान् वर्णसङ्घातः ॥

तस्मिन् ह्रलजिह्वामूलौयोपध्मानौयनासिक्या
न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ २९ ॥

लृकारो दीर्घः सुताश्चोक्तवर्जम् ॥ ३० ॥

अधस्तनश्लोकरूपसूत्रेण वर्णानुक्ता अधुना ये माध्यन्दि-
नानान्नेष्यन्ते वर्णास्तात्रिराकर्तुमाह । ढकारष्टवर्गीयो डकारश्च
तत्रकृती ह्रलकारो जिह्वामूलौयो य उपध्मानौयश्च नासि-
क्यश्च एते वर्णा न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ किमतावन्त एव
नेत्युच्यते । लृकारो दीर्घः । लाजौञ्चाचौनित्येवमादयो ये
पाठितास्तान् पूतान् वर्जयित्वा अन्ये पूता न सन्ति माध्यन्दि-
नानाम् ॥

वर्णदेवताः ॥ ३१ ॥

प्रकृतानां वर्णानां देवता वक्ष्याम इति सूत्रशेषः ॥

आग्नेयाः कण्ठ्याः ॥ ३२ ॥

क्वण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति ॥

नैर्घत्या जिह्वामूलीयाः ॥ ३३ ॥

जिह्वामूलस्थाना वर्णा निऋतिदेवत्या भवन्ति ॥

सौम्यास्तालव्याः ॥ ३४ ॥

तालुस्थाना वर्णाः सोमदेवत्या भवन्ति ॥

रौद्रा दन्त्याः ॥ ३५ ॥

दन्तस्थाना वर्णाः रुद्रदेवत्या भवन्ति ॥

ओष्ठा आश्विनाः ॥ ३६ ॥

ओष्ठस्थाना वर्णा आश्विदेवत्या भवन्ति ॥

वायव्या मूर्धन्याः ॥ ३७ ॥

मूर्धस्थाना वर्णा वायुदेवत्या भवन्ति ॥

शेषा वैश्वदेवाः ॥ ३८ ॥

एतानि स्थानानि विहाय येऽन्यस्थानजन्या वर्णास्ते वैश्व-
देवा भवन्ति । स्पष्टार्थान्येतानि सूत्राणि ॥

तत्समुदायोऽक्षरम् ॥ ३९ ॥

तेषां वर्णानां एकीभावलक्षणः समुदायोऽक्षरं भवति ।
तद्यथा कखगघङेत्यादि ॥

वर्णा वा ॥ ४० ॥

वर्णसमुदायो वा वर्णो वाऽक्षरमभवति । तद्यथा । अत्रा-
इदंउऊ इत्येवमादि । वर्णसमुदायोऽक्षरं भवति कखगघङ-
दध्रा । एवमादि । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । स्वरः केवलाऽप्य-

क्षरं भवति । व्यञ्जनसमुदायस्तु स्वरसंहित एवाक्षरं भवति ।
तथा च प्रतिपादितम् । “स्वरोऽक्षरम्” । “सहाद्यैर्व्यञ्जनेः” ।
“उत्तरैश्चावसितैः” इति । प्रथमाध्याये एवेति ॥

अक्षरसमुदायः पदम् ॥ ४१ ॥

अक्षराणां समुदायः पदं भवति । तद्यथा । इषे त्वा ।
ऊर्जे । त्वा । (१८ प्र० १ क०) वाज + । चु । मे ॥

अक्षरं वा ॥ ४२ ॥

अक्षरं वा पदं भवत्यक्षरसमुदायो वा पदं भवति । (५५ प्र०
५ क०) इन्द्र । आ याहि । (४० प्र० २ क०) यो । उ । विद्या-
याम् । गुताः । अक्षरसमुदायः पदं भवति । इषे । त्वा ।
ऊर्जे । त्वा ॥

तच्चतुष्टा ॥ ४३ ॥

तदेतत्पदं चतुर्धा भिद्यत इति सूत्रशेषः ॥

नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ॥ ४४ ॥

नामपदं यथा गौरश्चः पुरुषः हस्तीत्येवमादि । आख्यात-
पदं यथा पचति पठति गच्छति धावति वलातीत्येवमादि ।
उपसर्गपदं यथा प्र परा आ अभौत्येवमादि । निपातपदं
यथा वा च कम् उचित् इत्यादि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताः
इति ह्रस्वचनं पदचतुष्टयापेक्षम् ॥

तत्र प्रति विशेषः ॥ ४५ ॥

तत्र च वाक्यपदचतुष्टयं प्रति यो विशेषः स प्रतिपाद्यते
वक्ष्यमाणेन सूत्रेणेति वाक्यशेषः ॥

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृतः ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥४६॥

अथ व्यवस्थया पदचतुष्टयस्य लक्षणं कर्तव्यम् । क्रिया । कालः । कर्त्ता । मङ्ख्या । उपसर्गं विशेष इत्याख्यातार्थः । तत्र क्रियैव प्रधानमुपसर्गस्तु क्रियाया एव विशेषं करोति । यथा पचतीत्यत्र पाचकः प्रतीयते । पुनः प्रपचतीत्युक्ते आदि-कर्त्ता प्रतीयते । एवं गच्छत्यागच्छतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । सत्त्वं धातुः । कारकं विभक्तिरिति नाम्नोऽर्थः । तत्र सत्त्वमेव विशेषतोऽभिधीयते । निपातस्त्वर्थसम्भवे पादपूरणो भवति ॥

चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि सञ्चिताः ।

निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गचतुष्टये ॥ ४७ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानामर्थभेदं व्याख्यायाधुना स्वरसंस्कारावपि तत्रोक्तावेवैतौ प्रतिपादयति चतुर्दशेति । चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि अधस्तात्सन्विता एव वा च कमुचिदित्यादिसूत्रेण । निपातग्रहणमुपलक्षणम् । नाम्ना-मपि स्वरः सूत्रविहित एव । यथा “नो नो मे, मदर्थे विद्वाक्केषु” इत्यादिना । यच्च पदचतुष्टये आख्यातमुक्तं तन्निहन्यते अनुदात्तं भवति उपसर्गादीनां पदानां परभूतम् । उपसर्गं विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकन्नोम निपातः पादपूरणः इत्येत-नामानुपूर्वीमङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । निहन्यते खल्वाख्य-उप-सर्गाणां चतुष्टय इति । खलुशब्द उपलक्षणार्थः । उपसर्गाणां मपि तत्र स्वरः विहित इति “उपसर्ग उपसर्गे” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति । यदधस्तात्प्रतिज्ञातं “स्वरसंस्कारयो-श्चन्दसि नियमः” इति कृत्स्नं प्रतिपादितमित्यर्थः । अतः कृत्स्नमिदं शास्त्रमिति कृत्वा आदर्त्तस्य शिष्यैः ॥

प्रथ पदगोत्राणि ॥ ४६ ॥

एवं पदचतुष्टयगोत्राणि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते ।

वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥५०॥

भारद्वाजेन दृष्टमाख्यातं भारद्वाजगोत्रं वा भारद्वाजस-
गोत्रं वा तथा ऋगुणा दृष्टं नाम भार्गवगोत्रं भार्गवसगोत्रं
वा तथा वसिष्ठेन दृष्टा उपसर्गो वासिष्ठगोत्रं वासिष्ठसगोत्रं
वा तथा काश्यपेन दृष्टा निपाताः काश्यपगोत्राः काश्यप-
सगोत्रा वा ॥

अथ पददेवताः ॥ ५१ ॥

अथ पदानां देवता वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥

अग्नियस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥५२॥

सर्वमाख्यातं सोमदैवत्यम् । सर्वन्नाम वायुदैवत्यम् ।
अग्निदैवत्या उपसर्गः । निपाता वारुणदैवत्याः ॥

अथ वर्णदेवताः ॥ ५३ ॥

ह्युपासनार्थमुक्तम् । एवं ह्युपासिताः सन्तोऽर्थानभिन्न-
स्यापि पुरुषस्य फलप्रदा भवन्ति । यो वा अविदितार्षेयक-
न्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं
वर्च्यति गीतं वाऽपयते प्रमीयते पापीयान् भवतीत्येवमादि-
दोषेण सम्बध्यते । छत्रकुल्या मधुकुल्या इत्येवमादिभिस्तु गुणैः
सम्बध्यत एव ॥

इत्याह स्वरसंस्कारप्रतिष्ठापयित्वा भग-
वान् कात्यायनः ॥ ५४ ॥

एवं स्वरसंस्कारयोः प्रतिष्ठपयिता भगवान् कात्यायनः ।
इदं शास्त्रमाह ॥

दृष्टं दृष्टिः ॥ ५५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-

सूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटस्मृत्युनोब्बटेन कृते मादमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

Received on 12 MAR 1962

Acknowledged on 12 MAR 1962

12 MAR 1962

GR 15328

